

НАВАСИЛЛОВ
А.С.СОДИКОВ
А.А.АБДУАЗИЗОВ

УМУМИЙ
ТИЛШУНОСЛИК

Н. А. БАСКАКОВ, А. С. СОДИҚОВ,
А. А. АБДУАЗИЗОВ

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК

Университетлар ва педагогика институтларининг
филология ҳамда чет тиллар факультетларининг
студентлари учун дарслик

ЎзССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, профессор
Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ умумий таҳрири остида

ТОШКЕНТ — «ЎҚИТУВЧИ» — 1979

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1979

70100—353
Б 353 (04) — 79 инф. письмо—79 4602000000

СУЗ БОШИ

Мазкур дарслик олий ўқув юртларининг филология ва чет тили факультетлари учун «Умумий тилшунослик» курси программаси асосида ёзилди. Дарсликда умумий тилшуносликка доир масалалар ёритилди. Унда тилшунослик тарихи курсига оид материаллардан ҳозирги замон тилшунослик назария ва методлари билан боғлиқ бўлган В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, ёш грамматикачилар мактабининг қарашлари ҳам қисқача изоҳлаб берилди. Дарслик ўзбек студентлари учун мўлжаллангани туфайли унда кўпроқ ўзбек тили ва бошқа туркий тиллар ҳамда рус, инглиз ва бошқа тиллардан мисоллар берилди. Ҳозирги давр тилшунослик фанининг тараққиёти натижасида ундаги термин ва тушунчалар ҳам анча кўпайди ва уларни ишлатишда ҳар хиллик вужудга келди.

Авторлар мумкин қадар кўпчилик томонидан умумий қабул қилинган ва О. С. Ахманованинг «Словарь лингвистических терминов» (М., 1966) асарида берилган терминлардан фойдаландилар. Бироқ баъзи лингвистик терминлар биринчи марта ўзбек тилида берилаётгани туфайли қийинчиликларга дуч келинди (масалан, Н. С. Трубецкой, А. А. Реформатский томонидан қўлланган ва ди-хотомик фонология терминларининг ўзбекча берилишида ва ҳ. к.). Баъзи лингвистик тасниф методлари тилнинг барча ярусларини илмий тадқиқ қилиш учун умумийдир. Хусусан, оппозиция ва дистрибуция методлари фонология, лексика ва грамматикада бир йўла ишлатилади. Тилларни қиёсий типологик текширишда ҳам бу методлардан фойдаланилади. Шу туфайли бу методлар ҳақида дарсликнинг деярли ҳар бир бобида алоҳида тўхтаб ўтиш лозим топилди.

Албатта, умумий тилшунослик курси ушбу дарсликда кенг ёритилмай қолган кўпгина назарий масалаларни ҳам ўз ичига олади. Шунинг ҳисобга олиб, ҳар бир бобнинг охирида студентларнинг мустақил ўрганишлари учун мўлжалланган асосий ва қўшимча адабиётлар рўйхати берилди. Ўз навбатида, бу адабиётлар семинар машғулотларига тайёргарлик кўришда ҳам катта ёрдам беради.

Дарсликдаги материалларни ёзиш авторлар ўртасида қуйидагича тақсимланди:

филология фанлари доктори, профессор Н. А. Баскаков VI боб — тилларнинг типологияси ва VII боб — билингвизм масалалари (ҳар икки боб рус тилидан ўзбек тилига А. А. Абдуазизов томонидан таржима қилинди);

филология фанлари кандидати, доцент А. С. Содиков — Кириш, I боб — тилшунослик фанининг предмети, ёш грамматикачилар таълимоти, В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюрнинг лингвистик қарашлари, III бобнинг синтаксис қисми, V боб — лингвистик тасниф методлари;

филология фанлари доктори, профессор А. А. Абдуазизов II боб — фонетика ва фонология, III бобнинг грамматиканинг объекти ва вазифалари, морфемика, сўз туркумлари қисмлари, IV боб — лексика ва семантика, дарсликнинг хотима ва адабиётлар рўйхати қисми.

Дарслик университетлар ва педагогика ўқув юртлари филология ва чет тили факультетларининг юқори курс студентлари, аспирантлар ва ўқитувчилар малакасини ошириш курсларининг тингловчилари учун мўлжалланди.

КИРИШ

Тил кишилик жамиятида яратилган бўлиб, алоқа воситаси сифатида хизмат қиладиган ижтимоий ҳодисадир. Унинг ижтимоий табиати айрим шахсда эмас, балки жамият учун хизмат қилишида намоён бўлади.

Тил инсониятнинг тарихий тараққиёт жараёнида яратган барча маданий ва илмий бойликларини ифодаладиган ва авлоддан-авлодга мерос қоладиган асосий воситадир.

Тилнинг табиати, моҳияти кишилик жамиятида бажарадиган вазифаси, структураси ва бу структурани ташкил этган элементларнинг ўзаро муносабати, унинг ички механизми, ишлаш принциплари каби муҳим масалаларни илмий ўрганишни, тилни ҳар тарафлама тадқиқ қилишни талаб қилади.

Тилшунослик ёки лингвистика (латин тилида *lingua* — тил) тил назариясини ўрганиш билан шуғулланадиган фан бўлиб, у «Тилшуносликка кириш», «Тилшунослик тарихи» ва «Умумий тилшунослик» номлари билан аталадиган мустақил қисмлардан ташкил топган.

«Тилшуносликка кириш» умумий тилшуносликнинг ажралмас қисми бўлиб, тил ҳақидаги дастлабки маълумотларни, тилшунослик фанининг асосий қисмларини, тилшуносликда қўлланиладиган илмий терминларни ва хусусий тилшуносликда ўрганиладиган масалаларни (инглиз тилининг назарий грамматикаси, назарий фонетикаси, лексикологияси) ўзлаштириш учун назарий асос яратишга имкон беради.

«Тилшунослик тарихи»да эса фанда мавжуд бўлган илмий дунёқарашларнинг, турли илмий мактабларнинг шаклланиши ва ривожланиши, умуман фан тараққиётининг динамикаси ўрганилади.

Демак, «Тилшуносликка кириш» ва «Тилшунослик тарихи» «Умумий тилшунослик» фани билан чамбарчас боғлиқ бўлган ва уни ташкил этадиган фанлардир.

Тил инсоният жамиятида энг муҳим алоқа қуроли бўлиб, жамият томонидан яратилган ва унга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам тилни ўрганадиган тилшунослик фани ижтимоий фанлар: фалсафа, психология, тарих ва бошқалар қаторига киради.

Умумий тилшунослик — инсон тилини илмий ўрганадиган мустақил фан бўлиб, унинг қатор назарий проблемалари: 1) тилшунослик фанининг предмети ва вазифалари; 2) тилнинг структураси; 3) тилнинг ўзига хос мураккаб система эканлиги; 4) тилнинг ривожланиши; 5) тилшунослик фанида метод назарияси; 6) лингвистик типология ва универсаллик назарияси; 7) тил ва жамият; 8) тил ва тафаккур шулар жумласидандир.

Бу масалаларни ўрганишда «Умумий тилшунослик» фани марксизм-ленинизмнинг тил ва тафаккур ҳақидаги назариясига асосланади.

Тилшунослик проблемалари диалектик ва тарихий материализм қонунлари асосида анализ қилинади ва ўрганилади. Юқорида кўрсатилган илмий масалаларнинг ҳозирги ҳолатини ўрганиш ва фаннинг предметини аниқлаш учун уларни тилшунослик фанининг тараққиёти жараёнида текшириш мақсадга мувофиқдир. Чунки тилшунослик фани бой тарихга эга бўлиб, ҳозирги замон тилшунослигининг ривожланишида ҳам асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Ўтмишда ўрганилган кўп масалалар — тилнинг структураси, тилни ўрганадиган методлар масаласи ҳозирги кунда ҳам тилшунослик фани кун тартибидеда турган асосий проблемалардир.

Маълумки, тилшунослик фанининг ҳолати барча тараққиёт босқичларида ўша даврда ҳукмрон бўлган дунёқарашларга, фалсафий фанларнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлган.

Шунинг учун ҳам, тилшунослик тарихини ўрганиш, турли илмий мактаблар, оқимларнинг илмий фаолиятига тўғри баҳо бериш учун диалектик материализм қонунларидан фойдаланиш зарур. Демак, тилшунослик фани инсон тили ҳақидаги фан бўлиб, унинг вазифаси тилшунослик фанининг ҳозирги кундаги асосий проблемаларини ва уларнинг қандай ҳал қилинишини ўргатади.

Умумий тилшунослик хусусий тилшуносликда эришилган назарий билимларни умумлаштириб, айрим конкрет тилларни илмий ўрганиш методологиясини ва илмий методларини белгилаб беради.

Тилни илмий ўрганиш унинг қандай «ишлаши» ҳақидаги назарияни яратишни ва тилни тадқиқ этадиган методларни такомиллаштиришни талаб қилади. Шу нуқтаи назардан тилшунослик мустақил фан сифатида ўзининг предметини аниқлаб олиши зарур.

Шунинг учун тилни илмий ўрганиш жараёнида тилнинг энг муҳим хусусиятлари: тилнинг формал структураси, тил билан тафаккур муносабати масалалари тилшунослик фанининг асосий вазифаларини ташкил қилади.

ТИЛШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

Бошқа фанлардагидек, тилшунослик фани ўрганадиган предметни аниқлаб олиш энг асосий проблемалардан ҳисобланади. Бу масаланинг қайтарзда ҳал этилиши фаннинг тараққиёт даражасига боғлиқ.

Тилшунослик фанининг предметини аниқлаш ва таърифлаш, биринчидан, маълум даражада тилнинг моҳиятини қандай тушунишга боғлиқ бўлса, иккинчидан, тилни тадқиқ этадиган илмий методларнинг хусусияти, тилшунослик фанининг бошқа фанлар орасида тутган ўрни тилшунослик фанининг предметини ифода этади. Тилшунослик фанининг предметини, тилнинг табиатини ва моҳиятини ҳар хил тушуниш фан тараққиёти тарихида турли илмий мактаблар ва оқимларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Тилшунослик тарихи бунга мисол бўлиши мумкин (натурализм, психологизм, логицизм, социологизм, структурализм оқимлари ва ҳоказо).

Шундай қилиб, тилшунослик фанининг предмети тушунчаси тарихий ривожланиб турадиган категориядир. Тарихий ривожланиб турадиган категория каби тилшунослик фанининг предмети тушунчаси ҳам ўзгариб туради. Масалан: Ф. де Соссюргача бўлган тилшуносликда (В. фон Гумбольдт, натурализм, психологизм, «Ёш грамматикачилар» мактаби) инсоннинг нутқ фаолияти (хусусан, нутқ органларининг тузилиши, товушларнинг акустик хусусиятлари, тафаккур, кишининг психик ҳолатининг тилда ифодаланиши, тилнинг ривожланиши масалалари ва бошқалар) ҳар томонлама ўрганилган.

Кейинчалик эса, нутқ фаолиятининг турли аспектларини ўрганадиган тилшуносликнинг янги тармоқлари, жумладан, социолингвистика, психолингвистика, этнолингвистика ва бошқалар вужудга келди.

Тилшунослик фанининг предмети масаласи ҳақида фикр юритилганда, тилнинг ниҳоят даражада мураккаб ва кўп аспекти ҳодиса эканлигини ҳар доим назарда тутиш зарур. Тилшунослик назарияси эса, ўз навбатида, тилнинг турли аспектларини илмий ўрганишни ва инсон тилининг ижтимоий моҳиятини, унинг ички механизмини ўрганишни тақозо қилади.

Қадимги даврлардан бошлаб тил тилшунослик фанининг предметини ташкил этади. Дарҳақиқат, бир томондан қаралганда, тилшунослик фанининг объекти — тил инсоннинг бевосита кузатиши ва мустақил илмий изла-нишлари учун мавжуд.

Аслида эса инсоннинг нутқ фаолияти сўзлашиш, эши-тиш, ёзиш ва ўқиш каби мураккаб процессларни ўз ичи-га олади. Бу процесслар фақат тилшуносликда эмас, балки бошқа фанларда ҳам ўрганилади. Хуллас, инсон тили мустақил объект сифатида бир неча фанларнинг предмети ҳисобланади. Демак, тилшунослик фанининг предметини илмий тушуниш учун тилнинг тилшунослик-дан ташқари бошқа фанлар томонидан ўрганилиши ма-саласини ҳам кўриб чиқиш зарур.

ТИЛНИНГ БОШҚА ФАНЛАР ТОМОНИДАН ЎРГАНИЛИШИ

Тил тилшунослик билан бир қаторда фалсафа, психо-логия, социология, мантиқ, математика каби фанлар то-монидан ўрганилади.

Тилни ўрганишда иштирок этадиган ҳар бир фаннинг тилга нисбатан ўз муносабати бор. Бу муносабат ҳар бир фаннинг тилнинг қайси томонини ёки аспектини ўрганиши билан белгиланади ва ушбу фаннинг предметини ташкил этади.

Тилшунослик фалсафа билан чамбарчас боғлиқдир. Фалсафа барча фанларнинг методологиясини белгилаб беради. Тилнинг моҳияти, тилнинг ривожланиши, тилда форма ва мазмун муносабати, тил ва тафаккур, пред-метларни аташ принциплари каби муҳим масалалар умумий тилшуносликда ҳам, фалсафада ҳам талқин эти-лади. Тилшунослик билан фалсафа ўртасида пайдо бў-ладиган проблемаларни мантиқ ва грамматика ўрга-нади.

Тил — фикр ифодалаш қуроли. Фикр эса мантиқда ўрганилади.

Грамматиканинг категориялари мантиқ категорияларини ифодалайди. Мантиқ билан грамматиканинг объектлари — фикр ва тил ўзаро боғлиқ. Шундай экан, грамматика билан мантиқ ўртасида ҳам боғлиқлик бўлиши керак.

Тилшунослик психология билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Психология инсон руҳий (психик) процессларининг қонуниятларини ўрганадиган фан. Тилшунослик билан психология ўртасида мавжуд бўлган проблемалар психолингвистикада ўрганилади.

Психолингвистика инсон нутқ фаолиятининг қонуниятларини ўрганадиган, тилшунослик билан психология фанларини бир-бирига узвий боғлайдиган янги фандир¹.

Ҳозирги замон тилшунослик фанининг асосий проблемаларидан бири, қандай қилиб янги гапларни тушуниш ёки тузишдан иборат. Тилнинг луғат бойлигини ёд олиш мумкин, аммо гаплар сонини ёд олиш ёки эслаб қолишга инсон қодир эмас.

Дарҳақиқат, инсон маълум миқдордаги тажриба ва қондалар ёрдамида чексиз миқдорда янгидан-янги жумлаларни яратиш қобилиятига эга. Психолингвистика фанининг асосий мақсадларидан бири ана шу қобилиятнинг табиатини ва ривожланиш қонуниятларини илмий ўрганишдир².

Тилшунослик тарих билан ҳам боғлиқдир. Тил қабилла ҳамда миллат тарихи билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун инсоният ҷамиятининг тарихи тилда бевосита ўз аксини топади. Ёзувнинг тарихи айниқса, тилнинг луғат бойлигига ўз таъсирини кўрсатади.

Сўзларнинг тарихини, тилнинг луғат бойлигини ўрганишда тарих тилшуносликка катта ёрдам беради. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган араб ва бошқа тиллардан кириб келган сўзларни ўрганишда тарих далиллари эътиборга олинади. «Помидор» сўзини олиб кўрайлик. Тарихдан маълумки, *помидор* Европага Латин Америкасидан (Мексикадан) келтирилган бўлиб, унинг маҳаллий номи «*tomate*» — эди, кейинчалик эса италияликлар унга «*romidogo*» — деган ном беришган.

¹ Основы теории речевой деятельности. Под. ред. А. А. Леонтьева, М., 1974, стр. 5—17.

² Қаранг: Д. Слобин, Дж. Грин. Психолингвистика. Перевод с английского Е. И. Негневицкой. Под общей редакцией с предисловием А. А. Леонтьева. М., Изд. «Прогресс», 1976.

Тилшунослик физиология, физика, кибернетика, математика каби табиий фанлар билан ҳам боғлиқ. Инсон физиологияси, хусусан, академик И. П. Павловнинг иккинчи сигнал системаси назарияси тилшунослик фанига ҳам қўшилган улкан ҳисса бўлди. Бу назария инсоннинг нутқ фаолиятини материалистик тушунишга катта ёрдам берди. Инсоннинг олий нерв системасининг фаолиятини, товушларнинг ўзгариш қонуниятларини ўрганишга, ассимиляция ва диссимиляция каби фонетик ҳодисаларни илмий тушунишга имкон берди.

Нутқ товушларининг хусусиятларини (оҳанг, тон, тембр ва ҳоказолар), нутқ товушларини классификация қилиш принципларини ўрганишда физика фанининг ҳиссаси бор.

Умуман, кейинги пайтда тилшуносликнинг амалий аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Чет тилларини ўқитиш, машина ёрдамида таржима қилиш, турли хилдаги лугатларни тузишда математика, физика, кибернетика каби табиий фанларнинг тилшунослик билан муносабати янада мустаҳкамланмоқда.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, тилшунослик билан боғлиқ фанлар ва уларнинг тармоқлари тилнинг ушбу фанлар нуқтаи назаридан энг аҳамиятли аспектини ўрганади. Масалан: социолингвистика тилнинг энг аҳамиятли аспекти — тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини, тилнинг жамият ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлигини, яъни тилнинг коммуникатив алоқа воситаси функциясини тадқиқ этади.

Мантиқ учун энг аҳамиятли бўлган аспект — тил билан тафаккур, мантиқ билан тил категорияларининг ўзаро муносабатидир. Нутқ фаолиятини кузатиш ва афазия¹ турларини классификация қилиш натижасида физиолог олий нерв системасининг фаолиятини, нутқ фаолиятини ўрганади. Аммо физиолог билан социологнинг ёки психолог билан файласуфнинг тилга берган таърифи бир хил бўлавермайди.

Демак, тил тилшуносликдан ташқари бир неча фанлар томонидан ўрганишни талаб қиладиган мураккаб объектдир. Тилнинг моҳиятини ўрганиш ва тилшунослик фанининг предметини аниқлаш масаласи, ўз навбатида,

¹ Афазия — aphasia — нутқ бузилиши (айниши).

тилни ўрганадиган бошқа фанларнинг ютуқларини назарда тутишни ва тилшуносликнинг асосий проблемаларини ҳал қилишда эътиборга олишни тақозо қилади.

ТИЛШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ СИФАТИДА ТИЛНИНГ ТАЪРИФИ

Тилшунослик фанининг асосий проблемаларидан бири тилнинг ушбу фаннинг предмети сифатида таърифидир. Маълумки, табиий инсон тили фақат тилшуносликда эмас, балки яна бир қатор фанлар томонидан ўрганиладиган мураккаб объект бўлиб, ҳар бир фаннинг тилга берган таърифи ҳам турлича бўлиши мумкин. Ҳаттоки, тилшунослик фанининг ўзида ҳам тилни таърифлашда ягона фикр йўқ. Тилнинг таърифи масаласи тилшунослик фанининг тарихида энг муҳим масалалардан бири бўлиб, фаннинг тарихида турлича талқин қилинган ва ҳозирги кунда ҳам турли илмий мактаблар ва оқимлар орасида кескин баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Дарҳақиқат, тилшуносликда мавжуд бўлган ҳар бир назария, аввало тилни қандай тушунишга асосланади. Тилни қандай тушунишнинг тил ҳақидаги назарияни яратишда аҳамияти катта. Тилшунослик фанининг объекти, предмети ва тилни илмий ўрганиш методлари каби масалалар маълум даражада тилни қандай тушунишга боғлиқдир. Тилшунослик тарихида тилни турлича таърифлаш фаннинг предметини ҳам турлича тасаввур қилишга сабаб бўлди. Шунинг учун бу масалани тилшунослик тарихининг асосий этапларида қандай ҳал этилганлигини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

В. ФОН ГУМБОЛЬДТ ТАЪЛИМОТИ

Умумий тилшунослик фанининг асосчиси В. фон Гумбольдт (1767—1835) тилшунослик фанининг проблематикасини, предметини ва чегарасини белгилаб беришга ҳаракат қилган машҳур олим эди. В. Гумбольдт тилшуносликни инсон ўрганадиган тарихий, фалсафий, этнографик фанлар қаторига қўшишга ҳаракат қилди.

В. Гумбольдт таърифича, тил мураккаб бир-бирига қарама-қарши бўлган сифат ва хусусиятларни ўзида муҷассамлаштирган ҳодисадир, шунинг учун ҳам тилни илмий ўрганишда, унинг ҳақиқий моҳиятини тушунишда

антиномия (қарама-қаршилик) методини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Тилнинг табиатига хос асосий антиномиялар қуйидагилардир:

Биринчи антиномия: тил билан тафаккурнинг ажралмас бирлиги ва ички қарама-қаршилигидир. Тил билан тафаккур бир-бирини тақозо этадиган ажралмас ҳодисадир. Тилсиз тафаккур бўлмагандек, тилнинг ҳам тафаккурдан ажралиб қолиши мумкин эмас.

Иккинчи антиномия: тил ҳар доим ривожланиб турадиган динамик ҳодисадир. Бир томондан, тил фаолият бўлса, иккинчи томондан, фаолият маҳсулидир. Тилда сўзловчи ҳар бир киши ўзининг нутқ фаолияти жараёнида тилнинг ривожланиши учун ўз ҳиссасини қўшади. Шу билан бирга тил инсоният жамиятининг тарихий тараққиёти жараёнида яратган барча тарихий бойликларини мужассамлаштирган ва авлоддан-авлодга ўтиб борадиган конкрет-тарихий нормадир. «Аслида тил» «ergon» (фаолият маҳсули) эмас, балки «energeia» (фаолият)нинг ўзгинасидир»¹.

Бу антиномиядан кўриниб турибдики, В. Гумбольдт тил билан нутқнинг тилшунослик фанининг объектлари сифатида ажратиб ўрганиш масаласини илгари сурган. Демак, иккинчи антиномия тил билан нутқнинг ўзаро муносабати масаласидан иборат.

Учинчи антиномия: нутқ ва тушуниш антиномиясидир. В. Гумбольдт таърифига кўра нутқ билан нутқни тушуниш инсон нутқ фаолиятининг икки томонини ташкил этади.

Тўртинчи антиномия: тилдаги объектив ва субъектив хусусиятларни ўз ичига олади. В. Гумбольдтнинг фикрича, ҳар бир индивид инсоният коллективи томонидан яратилган тилдан фойдаланади ва ушбу тилнинг қонун-қоидаларига риоя қилади. Субъектив ҳодиса сифатида эса ҳар бир сўзловчи ўзининг нутқ фаолияти жараёнида тилнинг ривожини учун ўз ҳиссасини қўшади.

Бешинчи антиномия: тилдаги коллектив ва индивидуал хусусиятлардир. Маълумки нутқ айрим шахсларнинг маҳсулидир, аммо айрим шахслар ўзларидан олдинги авлод томонидан яратилган коллектив маҳ-

¹ Гумбольдт В. фон. О различии организмов человеческого языка и его влияние на умственное развитие человеческого рода. В книге В. А. Звегинцева. История языкознания в очерках и извлечениях, ч. I, 1964 г. стр. 91.

сулотидан фойдаланадилар. Нутқ фаолияти ўз навбатида сўзловчини ва тингловчини тақозо қилади. Шунинг учун тилдаги коллектив ва индивидуал хусусиятларни ўрганиш зарур.

Шундай қилиб, В. фон Гумбольдт фикрича, тил ниҳоят даражада мураккаб ва кўп аспекти ҳодиса бўлиб, уни илмий ўрганиш эса тилнинг барча аспектларини текширишни талаб қилади.

В. фон Гумбольдт таъкидлашича, тилнинг ҳар доим ривожланиб ўзгариб туриши унинг энг асосий хусусиятидир. Тилшунослик фанининг асосий масаласи тилнинг ана шу хусусиятини ўрганишдан иборатдир. Юқорида кўрсатиб ўтилган масалалар тилшунослик фанининг предмети масаласи билан бевосита алоқадордир.

Гарчи В. Гумбольдтнинг назарияси идеалистик фалсафага асосланган бўлса ҳам, унинг илмий фаолияти, айниқса тил билан нутқ антиномияси хусусидаги таълимоти тилшунослик фанининг тараққиёти учун жуда катта ҳисса бўлди. В. Гумбольдтнинг тил ҳақидаги фалсафий назарияси, ўзидан кейинги тилшунослик фанининг такомиллашувида, турли илмий мактаблар ва оқимларнинг шаклланишида асосий омил бўлди.

«ЁШ ГРАММАТИКАЧИЛАР» МАКТАБИ ТАЪЛИМОТИ

Тилшунослик фани тарихида муҳим ўрин тутган «Ёш грамматикачилар» мактаби вакиллари тилнинг тарихий ҳодиса эканлигини тилнинг энг асосий хусусияти деб билдилар. Уларнинг фикрича, тил аввало узоқ тарихга эга бўлган инсоният маданиятининг маҳсули бўлиб, уни тарихий ўрганиш зарур. Шунга биноан, тилшунослик тарихий фан бўлиб, тилнинг ички дунёсини, тилнинг ўзгариш сабабларини ўрганиши лозим. «Ёш грамматикачилар» мактабининг энг йирик намояндаси Г. Паулнинг фикрича, тилшунослик фани билан тил тарихи фани тусунчаси бир¹.

«Ёш грамматикачилар» тил ҳодисаларини айрим (атомизм) ҳолда ўрганишни тавсия қилдилар. Улар тил

¹ Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960, стр. 25.
Г. Пауль учун тилшунослик фанининг асосий мақсади тилнинг тарихини ўрганишдир, шунинг учун Г. Паулнинг «Тил тарихининг принциплари» асарини «Тилшунослик фанининг принциплари» деб тушуниш мақсадга мувофиқдир.

ва тафаккур, тилларнинг грамматик қурилиши турлича бўлиши сабаблари, тилнинг ижтимоий табиати каби масалалар билан қизиқмадилар. Улар ўша даврда ҳукм сурган психологик назарияларнинг таъсирида бўлиб, тилдаги барча ҳодисаларни индивидуал психология принциплари асосида ҳал қилишга интилдилар.

Ф. ДЕ СОССЮР ТАЪЛИМОТИДА ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ПРЕДМЕТИ

XX асрдан бошлаб тилшунослик фанининг предмети-ни аниқлашда янги давр бошланди. Ҳозирги замон тилшунослик фанининг асосчиси машҳур швейцариялик олим Ф. де Соссюр (1857 — 1913) назарияси таъсирида тилшунослик фанининг предмети масаласи ҳам янгича тус олди. Ф. де Соссюрнинг фандаги асосий хизмати шундан иборатки, у биринчилар қатори тилнинг мураккаб ҳодиса эканлигини англаган ҳолда, янги, мукаммал ва аниқ шаклланган умумий тилшунослик назариясини яратиб берди.

Ф. де Соссюрнинг илмий ғояси тилнинг мураккаб зиддиятларга бой, кўп томонлама ҳодиса эканлигига асосланган. Ф. де Соссюр фикрича, тил кишилик жамиятида бажарадиган функциясига кўра алоқа қуроли, фикрний фодолайдиган воситадир.

Ижтимоий табиати жиҳатидан қаралганда тил маданий-тарихий ва ижтимоий ҳодисадир. Ички тузилишига кўра тил соф белги (знак)лар системасидир.

Ф. де Соссюрнинг таърифича, тилшунослик фанининг объекти шартли белгилар (знаклар) системаси бўлган тилни ўрганишдир. Шунинг учун ҳам тилшунослик белгиларни ўрганадиган семиотик¹ фанлар қаторига киради.

Ф. де Соссюрнинг таъкидлашича, инсоннинг нутқ фаолияти кўп томонлама ҳодиса бўлиб, фалсафа, психология, физиология, антропология, филология каби турли фанлар томонидан ўрганилиши лозим. Шунинг учун нутқ фаолиятини ўрганишда Ф. де Соссюр ҳам В. фон Гумбольдт каби антиномия методидан фойдаланди.

Тилшунослик фанининг чегарасини, предметини аниқроқ таърифлаш мақсадида Ф. де Соссюр тил билан нутқни ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қўйди. Унинг

¹ Семиотика ёки семиология — белгиларни ўрганадиган фан.

фикрича, тил нутқ фаолиятининг фақат бир томонини ташкил этади. Тил нутққа зиддир. Тил билан нутқнинг асосий фарқи — тил ижтимоий, нутқ эса индивидуал ҳодисадир. Тил билан нутқнинг ўзаро муносабатини Ф. де Соссюр қуйидаги схемада кўрсатади¹:

нутқ фаолияти (Langage)	тил (Langue)
	нутқ (parole)

Гарчи Ф. де Соссюр тил билан нутқ ўртасидаги ўзаро боғланишни эътироф этса-да, иккала ҳодисани алоҳида-алоҳида ўрганишни талаб қилди. Фаннинг бу иккала томонини ўрганиш учун Ф. де Соссюр тил лингвистикаси ва нутқ лингвистикаси деган ном ҳам берди².

Ф. де Соссюр фикрига кўра, тилшунослик фанининг асосий вазифаси ва предмети тил лингвистикасини ўрганишдан иборатдир. Нутқ лингвистикаси эса тилшунослик учун иккинчи даражали масала бўлиб, бошқа фанлар томонидан ўрганилиши мумкин.

Ф. де Соссюр ички ва ташқи лингвистикани ажратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйди. Унинг фикрича, тилшунослик фанининг асосий вазифаси ички — тилнинг ички қурилиши (структураси)ни ўрганадиган лингвистика, ташқи лингвистика эса тилнинг халқ маданияти тарихи билан алоқасини ўрганадиган лингвистика бўлиб, тилшунослик фани учун иккинчи даражали ҳодисадир.

Тилшунослик фанининг предмети янада аниқроқ тасаввур этиш мақсадида Ф. де Соссюр тилни ўрганишда синхроник (бир вақтда) ва диахроник (кетма-кет юз берадиган ёки тарихий) аспектларни ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қўйди ва кўпроқ синхроник аспектга аҳамият берди.

Ф. де Соссюр-фикрича, синхроник аспект билан диахроник аспектлар ўзаро боғлиқ бўлиб маълум аспекти

¹ Н. А. Слюсарева. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. М., Изд. «Наука», 1975, стр. 12.

² Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию: Перевод с французского под редакцией А. А. Холодовича. М., Изд. «Прогресс», 1977, стр. 56—58.

танлаш ўз олдига қўйилган илмий мақсадларни назарда тутди.

Синхроник аспект тилнинг системасини ўрганади, аммо диахроник аспект ўрганадиган объект эса системани ташкил қилмайди¹.

Ф. де Соссюр назариясида асосий антиномия — тил ва нутқ антиномиясидир. Юқорида кўриб ўтилган ташқи ва ички лингвистика, синхрония ва диахрония антиномиялари тил ва нутқ антиномиясининг натижасидир.

Шундай қилиб, Ф. де Соссюр назарияси тилшунослик фанининг предмети ни ўрганишга қўшилган катта ҳисса бўлди. Ф. де Соссюр назарияси таъсирида XX асрда «Структурализм» номи билан аталган янги лингвистик оқим вужудга келди.

ТИЛШУНОСЛИКДА СТРУКТУРАЛИЗМ ТАЪЛИМОТИ

Ф. де Соссюрнинг «Тил субстанция (моҳият) эмас, балки, формадир»² деган тезиси структурал ғояларнинг ривожланишида асосий омил бўлди. Ф. де Соссюр ўзининг юқоридаги тезиси билан тилшунослик фанининг предмети тушунчасига бутунлай янгича тус берди ва XX аср тилшунослигида мавжуд бўлган бир қанча қийинчиликларни бартараф қилишга сабаб бўлди.

Тилнинг табиати, тилнинг биологик табиати (А. Шлейхер), тил фақат индивидга хос ҳодиса (Г. Пауль), халқ психологияси билан тил ўртасидаги муносабат (Вундт) каби масалалар ҳақида олиб борилган баҳсларга эҳтиёж қолмади³.

Аксинча, Ф. де Соссюрдан кейинги тилшуносликда «структура» тушунчаси муболаға қилиб юборилди ва тил структураси тил назариясининг асоси деб эълон қилинди. Тилшунослик фанининг предмети эса, структурал лингвистика учун «структура» тушунчасига тенг бўлиб қолди.

Ҳозирги пайтда мавжуд бўлган Прага структуралиزمи (ёки функционал лингвистика), Копенгаген структур

¹ Ф. де Соссюрнинг синхрония билан диахрония назарияси машҳур Бодуэн де Куртенэнинг тилнинг статик ва динамик аспектлари ҳақидаги назариясига мос келади.

² Ф. де Соссюр. Кўрсат. асар, 144—146-бетлар.

³ Ю. В. Рождественский. Типология слова. М., 1969. стр. 9.

турализми (ёки глоссематика) ва Америка структурализми (ёки дескриптив) гарчи бир-бирларидан тилшуносликнинг предмети ва тилни илмий ўрганишда қўлланадиган методлар масаласида фарқ қилсалар-да, уларнинг ҳаммасини бирлаштирадиган умумий хусусият қуйидагича:

1. Тил структура бўлиб, ўзаро боғлиқ бўлган ва бир-бирини тақозо қиладиган элементларнинг мураккаб системасидир.

2. Тил синхроник аспектда ўрганилиши лозим.

3. Тилни ўрганиш муносабатлар системаси бўлган тилнинг формасига асосланиши керак.

4. Тилшунослик аниқ фанлар қаторидан ўрин олиши керак¹.

Шундай қилиб, структурализмнинг пайдо бўлиши билан тилшунослик фанининг идеал объекти — тил форма ва структура, деб таърифлана бошланди.

Тилнинг «субстанцияси» билан боғлиқ бўлган нутқ физиологияси ва акустикаси, тил психологияси, тил фалсафаси ва патологияси билан боғлиқ бўлган масалалар тилшунослик фанидан ажралиб, «экстралингвистика» доирасига ўтиб кетди.

Фаннинг предмети тушунчаси илмий абстракциянинг натижаси бўлиб, ҳар бир фаннинг назарияси ичида турлича талқин қилиниши мумкин. Бу эса, тилшунослик фанининг предмети фаннинг тараққиёт жараёнида турлича тушунишга сабабчи бўлади ва маълум даражада тилнинг ўрганилганлиги даражасини ҳам кўрсатиб туради.

Ҳозирги даврда тилшунослик фанининг доираси тобора кенгайиб бормоқда ва фаннинг янгидан-янги (этнолингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика, антропологик лингвистика, генератив лингвистика, амалий лингвистика каби) тармоқлари пайдо бўлмоқда.

Тилшуносликнинг янгидан-янги тармоқлари пайдо бўлиши, бир томондан, фаннинг объекти — тилнинг кўп аспектли ҳодиса эканлигини кўрсатиб турса, иккинчи томондан, фан тараққиётининг кўрсаткичи ҳамдир. Сўнгги пайтда тилшунослик фанининг амалий аҳамияти

¹ Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, стр. 545. Основные направления структурализма. М., 1964.

тобора ошиб бормоқда. Маълумки, ҳар бир фаннинг тараққиёти, унинг амалий аҳамияти инсоният эҳтиёжини қайдаражада қондириш билан белгиланади.

Қадимги даврлардан бошлаб, тилшунослик кишилик жамиятининг ёзувни яратиш, ўқитиш, бошқа тилларни тушуниш каби амалий эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилиб келган. Кишилик жамиятининг ривожланиши билан тилшунослик фанининг амалий аҳамиятга бўлган эҳтиёжи ошиб боради: она тилини ўқитиш, чет тилларини ўрганиш, бир тилдан иккинчи тилга таржима масалалари ва бошқалар.

Айниқса, алоқанинг техник воситалари пайдо бўлиши тилшунослик фанининг амалий аҳамияти доирасининг кенгайишига сабаб бўлмоқда. Текстларни машина ёрдамида таржима қилиш, машина ёрдамида анализ қилиш, ўқитишни программалаштириш каби масалалар кейинги пайтда жуда ривожланиб бормоқда.

Тилшунослик фанининг янги методлар ёрдамида тилни ўрганиш, хусусан чет тилларини ўқитиш ва ўрганишда янги ва янги усуллар қўлланмоқда, турли хилдаги луғатларни тузиш методикаси такомиллашмоқда.

Тилшунослик фанининг ютуқларини чет тилларини ўқитишда ва ўрганишда қўллаш каби муҳим масала ҳозирги пайтда ҳам тилшунослик назарияси ҳамда чет тилларини ўқитиш методикаси фанлари кун тартибиде турган асосий масалалардир.

ХУЛОСА

Тилшунослик марксча-ленинча фалсафага асосланган фан бўлиб, у тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги, тараққиёти, тилнинг тафаккур билан чамбарчас боғлиқлиги каби асосий принципларни ўрганади.

Умумий тилшунослик айрим конкрет тил фактларини эмас, балки барча тилларга хос бўлган умумий хусусиятларни ўрганади ва умумлаштиради. Бу фан лингвистик изланишларнинг назарий йўналишини ва тилшунослик фанининг методологиясини ўрганиш билан шуғулланади. Бу жиҳатдан умумий тилшунослик хусусий тилшуносликдан фарқланиб туради.

Демак, умумий тилшунослик тилни илмий ўрганадиган назарий фан бўлиб, табиий инсон тилини ўрганиш унинг предметиدير.

АДАБИЕТЛАР

Ассосий:

Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

В. А. Звегинцев. История языкознания. XIX—XX вв. в очерках и извлечениях. ч. I. М., 1964, ч. II, М., 1965.

В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1975.

Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Изд. «Наука», М., 1970.

Основы теории речевой деятельности. Изд. «Наука», М., 1974.

Ю. М. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.

Қўшимча:

Э. Бенвенист. Общая лингвистика. М., «Прогресс», 1974.

Г. В. Колшанский. Логика и структура языка. М., 1965.
Основные направления структурализма. Изд. «Наука», М., 1964.

Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960.

Ю. В. Рождественский. Типология слова. М., 1969.

Н. А. Слюсарева. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. Изд. «Наука», 1975.

Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. М., «Прогресс», 1977.

С. Усмонов. Умумий тилшунослик Т., «Ўқитувчи», 1972.

А. С. Чикобаева. Проблема языка как предмета языкознания. М., 1959.

ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ

Фонологиянинг келиб чиқишида фонетика катта роль ўйнади. Фонетика қадим замонлардан бери мавжуд эди. Фонология эса XIX асрнинг иккинчи ярмига ва XX аср бошига келиб, тилшуносликнинг фонетика бобида алоҳида соҳа сифатида қарала бошланди. Фонологиянинг келиб чиқиши ва тараққиётида машҳур рус ва поляк олими И. А. Бодуэн де Куртене (1845—1929), таниқли совет тилшуноси Л. В. Щерба (1880—1944), Н. Ф. Яковлев, П. К. Услар, Н. С. Трубецкой (1890—1938), Р. Якобсон ва бошқалар катта хизмат қилдилар. Туркий тиллар фонетика ва фонологиясини чуқур тадқиқ қилишда В. В. Радлов (1837—1918), В. А. Богородицкий (1857—1941), Е. Д. Поливанов (1891—1938), Н. К. Дмитриев (1898—1954), С. Е. Малов (1880—1957) ва бошқаларнинг тадқиқотлари катта аҳамиятга эгадир.

Қуйида ҳозирги давр тилшунослигида энг кўп қўлланивчи фонологик назариялардаги тушунча ва терминлар, улардаги принцип ва методларни қисқача тасниф этамиз.

ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯНИНГ УРГАНИШ ОБЪЕКТИ, ВАЗИФАЛАРИ

Фонетика ва фонологияга ҳар хил қарашлар мавжуд. Баъзи тилшунослар фонетика тилдаги товушлар, бўғин ва интонацияни текширишини ҳисобга олиб, фонологияни фонетиканинг абстракт (мавҳум) поғонаси сифатида ёки фонетиканинг артикуляцион, акустик, эшитиб ҳис қилиш томонлари қаторида тўртинчи фонологик аспект деб ҳисоблайдилар. Бунда фонологик аспект тилдаги товуш, бўғин, урғу ва интонациянинг маънони фарқлаш хусу-

сиятлари, уларнинг социал ва функционал томонларини ўрганиши кўрсатилади. Барча фанларда икки босқич тан олинади: конкрет (кўринувчи) босқич ва мавҳум (абстракт) босқич. Тилнинг ифода қилиш планида конкрет босқичга — фонетика ва мавҳум босқичга — фонология тўғри келади. Тилнинг мазмун планига конкрет босқичда семантика (сўзларнинг луғатда берилган маънолари) ва абстракт босқичда мавҳум структурал семантика мос келади. Ҳар бир босқичнинг ўз тил бирлиги бор. Фонетиканинг бирлиги конкрет талаффузга эга бўлган товушлар, фонологиянинг бирлиги мавҳум тушунча — фонемалардир¹.

Тилшуносликда фонологияни фонетикадан ажратиб олиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш структурал оқимда келиб чиқди. Прага функционал структурализм оқимининг таниқли намояндаси Н. С. Трубецкой (1939 йил) фонетикани одам нутқининг (товушларнинг) материал томони, яъни артикуляцияси ва акустикаси ҳақидаги фан деб, фонологияни эса, тилдаги товушларнинг маънони фарқлашга хизмат қилувчи аломатлари ва функцияларини ўрганувчи фан деб таърифлаган эди. Бу таърифда тилни нутққа, товушларнинг материал томонини уларнинг функционал томонига қарама-қарши қўйиш ёрқин кўринади. Бироқ, диалектик материализм нуқтаи назаридан материя бирламчи ва онг иккиламчи эканлигини, ҳамда фалсафанинг умумийлик, алоҳидалик ва яккалик ҳақидаги категориясини ҳисобга олганда, фонетика ва фонология ўртасида узвий боғлиқлик ёрқин намоён бўлади. Товушларнинг материал томони (артикуляцион, акустик ва эшитиб ҳис қилиш томонлари) уларнинг функционал томонини алоҳида қарашни тақозо қилмайди. Балки бу боғлиқлик нутқ товушларини икки нуқтаи назардан — фонетик ва фонологик жиҳатдан ўрганишни ва улар бир-бирини тўлдиришини изоҳлайди. Фонетика конкрет материалга эга бўлган элементлар билан иш тутса, фонология шу элементларнинг тилда умумий, алоҳида ва ягона функция бажаришини текширади. Шу жиҳатдан фонологияни қанчалик фонетикадан ажратиб олиб, алоҳида фан сифатида қаралмасин, уларнинг ўзаро узвий боғлиқлигини инкор этиб

¹ Ю. С. Степанов. Семиотика. «Наука», М., 1971, стр. 47—49.

бўлмайди. Фонетикада ҳар бир нутқ товуши (кенг маънода бўгин, урғу ва интонация) ўзининг артикуляцион-акустик характеристикасига эга. Масалан, [и] товуши тил олди, юқори кўтарилишдаги, лабланмаган унли¹. Фонология шу артикуляцион-акустик хусусиятлар ичидан бир товушни иккинчисидан фарқловчиларини ҳисобга олади. Шу жиҳатдан фонетика ва фонология бир хил терминлар (тил олди, тил орқа, очиқ, ёпиқ, лабланган, лабланмаган, портловчи, сирғалувчи ва бошқалар) билан иш тутади. Агар бу терминлар фонетик жиҳатдан товушларнинг умумий хусусиятларига тегишли бўлса, фонология учун бу терминлар фонемаларни бир-бирларига қарама-қарши қўйганда, фарқ қилувчи **фарқланиш элементлари** сифатида қаралади. **Фонема** тилдаги ўзидан юқори бўлган бирликларни, яъни сўз, сўз формалари ва морфемаларни ташкил этувчи ва уларни фарқлашга хизмат қилувчи тилнинг энг кичик бирлигидир. Масалан, ўзбек тилидаги «бир-бар-бер-бур-бўр-бор» сўзларини фарқлашда улар таркибидаги унли фонемалар хизмат қилади. Бундай маълум ўринда бир фонеманинг иккинчисига қарама-қарши қўйилишини намоён этувчи сўзлар («бур-бор» каби) квазиомонимлар (Л. В. Шчерба термини) ёки минимал жуфтликдаги сўзлар дейилади. Одатда тилдаги фонемалар сони квазиомонимлар ёрдамида аниқланади ва бунда бир йўла бир фонемани иккинчисига қарама-қарши қўйиш орқали уларнинг фарқланиш элементлари тасниф этилади. Масалан: *тол-сол* сўзларидаги икки фонема — /т/ ва /с/ портловчи-сирғалувчи фарқланиш элементларига эга. Уларнинг ҳар иккиси ҳам тил олди, жарангсиз, шовқинли ундошлардир ва бу аломатлари **фарқланмовчи элементлар** дейилади².

¹ Одатда фонемалар / / да, вариантлари ёки товушлар [] да берилади. Биз ҳам шу тартибга амал қиламиз. Биз ўзбек тилида Халқаро Фонетик Алфавит белгиларини қўллаш тарафдоримиз. Бироқ, ушбу ўринда матбаа имкониятларини назарда тутиб, орфография алфавитидан фойдаланишни лозим топдик.

² Рус ва бошқа тилдаги адабиётларда фарқланиш ва фарқланмовчи элементларни «дифференциальный и интегральный элемент или признак», «фонологический и нефонологический признак», «дистинктивный и недистинктивный признак», «фонологически релевантный и фонологически иррелевантный признак», «фонологически существенный и фонологически несущественный» каби терминлар орқали таърифланади.

Фонема тилда ўз функциясини фонологик жиҳатдан фарқланиш ва фарқланмовчи элементлари орқали бажаради. Бироқ, баъзан бир фонемани иккинчисига қарама-қарши қўйишни намоён этувчи квазиомонимлар топилмаслиги мумкин. Масалан, рус тилидан кирган /ж/ (*жюри; журнал* сўзларидаги) ва /ц/ фонемаларини қарама-қарши қўювчи квазиомонимлар ўзбек тилида топилмайди. Шу сабабли бу фонемаларни фонемалар рўйхатидан ўчириб бўлмайди. Бу ўринда Л. Р. Зиндер фонеманинг функцияси фақат сўз ва сўз формаларини фарқлашда эмас, балки тилдаги бирликларни таниб олишда («... чтобы опазнать»)¹ деб жуда тўғри кўрсатади. Рус тилидан кирган сўзларни улар таркибидаги /ф/, /ж/, /ц/ фонемаларининг функцияси орқали таниб олиш мумкин. Демак, квазиомонимлардан доим фойдаланиш мумкин эмас, чунки бу орқали барча фонемалар сонини аниқлаб бўлмайди. Тилдаги барча фонемалар (унли ва ундош фонемалар) диалектик жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши қўйилади ва бу **фонологик оппозициялар** деб қаралади. Барча фонемалар ўртасидаги ўзаро боғланиш ва алоқалар **фонологик системани** ташкил этади. Бу боғланиш ва алоқаларнинг қандай характерда эканлиги, ундаги ички аломатлар **фонологик структурани** изоҳлайди. Ҳар бир фонема эса, фонологик бирлик (ёки элемент) сифатида қаралиб, у фонологик оппозициянинг бир аъзосидир. Ҳар бир фонеманинг фонологик системада ўз ўрни ва функцияси бор. Масалан, /нг/ фонемаси ўзбек ва инглиз тилларида фақат сўз охирида келади ва бошқа фонемалардан шу функцияси орқали фарқланади (том-тонг каби).

Фонологик таснифда фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан қаралади. Фонемаларни (ва бошқа тил бирликларини) бир хил ўринларда бир-бири билан қиёслаш **парадигматик алоқалар** деб аталади. Фонемаларни парадигматик планда қараш орқали уларнинг фарқланиш элементлари аниқланади. Синтагматик планда фонемаларнинг қайси ўринларда учраши, сўз, морфема ва бўғинларда тақсимооти, умуман нутқ жараёнидаги артикуляцион-акустик хусусиятларининг ўзгариши ўрганилади. Тилнинг фонологик системаси фонема-

¹ Л. Р. Зиндер. О «минимальных парах», Сб. «Язык и человек». Изд. МГУ. 1960, стр. 109.

лар ўртасидаги парадигматик ва синтагматик алоқаларнинг боғланиши асосига қурилгандир. /п/, /т/, /к/ фонемалари унлилардан олдин, улар ўртасида ва сўз охирида келганда, аспирацияли ва бошқа ўринларда эса аспирациясиз вариантларига эга. Лекин бу икки хусусият сўзларни фарқлашга хизмат қилмайди. Бошқача айтганда, фонемаларнинг нутқ жараёнида бир қанча вариантлари (улар ҳозирги давр фонологиясида «аллофонлар» деб ҳам аталади) уларнинг синтагматик хусусиятларига тегишлидир. Парадигматика ва синтагматиканинг муносабати фонология ва фонетиканинг боғланишида етакчидир. Чунки парадигматикада тилдаги фонемалар фарқланса, синтагматикада ўша фонемаларни нутқда намоён этувчи товушлар, яъни фонемаларнинг аллофонлари фарқланади. Бундай муносабат яна бошқа дихотомик (иккиталик) фарқланишларни ҳам вужудга келтиради. Улар структура — система, диахрония — синхрония, динамика — статика ўртасидаги фарқланиш ва боғланишларда кўринади. Тилнинг тараққиётида одатда фонетик ўзгаришлар аста-секин фонологик эволюцияга олиб келади. Фонетика ва фонологиянинг бир-бири билан боғлиқлиги барча фарқланишларда ҳам кўринади. Чунки синтагматикасиз парадигматика, структурасиз система, диахрониясиз синхрония, динамикасиз статика бўлмайди. Бу боғланишда тил ва нутқдаги барча элементларнинг диалектик алоқалари мужассамлашган. Нутқнинг фонетик жиҳатдан майда бўлақларга бўлиниши сегментация дейилади. Ҳар бир бўлинган бўлақ сегмент дейилади. Нутқнинг фонетик бўлинишида йирик сегмент (масалан, фраза), ўз навбатида, майда сегментларга — такт, бўғин ва товушларга бўлиниши мумкин. Нутқ ва тилнинг бўлиниши ҳам бир хил эмас. Тилнинг энг йирик бирлиги гап деб қаралса, у ўз навбатида сўз бирикмаларига, сўз бирикмалари сўзларга, сўзлар морфемаларга (ёхуд бир сўз бир морфемага тўғри келади), морфемалар эса фонемаларга бўлинади. Нутқнинг фонетик бўлиниши ва киши эшитиб ҳис қила олувчи аниқ психолингвистик бирликлар ҳамда тилни тадқиқ қилишдаги бирликлар ўртасида катта фарқ мавжудлигини қуйидаги таблицада кўриш мумкин.

Л. В. Щерба бўйича нутқнинг фонетик бўлиниши ¹	А. А. Реформатский бўйича нутқнинг бў- линиши ²	Л. Р. Зиндер ва Л. В. Бондарко бўйича реал бир- ликларнинг бўли- нишини психолин- гвистик тартиби ³	Тил бирликлари
Нутқнинг синтактик бўлиниши товушлар } нутқ бўғинлар } сўзлар (рус тилида) ритмик группалар (француз тилида), синтагма, фраза	фраза такт бўғин товуш	бўғин сўз синтагма фраза	фонема морфема сўз сўз бирикма- си, гап
Ҳар томонлама эши- тилиши жиҳатидан ҳар хил катта ва кичик бўлакларга бўлинувчи нутқ товушлар бирик- маси сифатида	Нутқ — то- вушлар би- рикмаси	Одам томони- дан эшитиб ҳис- қилина олувчи, нутқда табиий бўлакларга бў- линувчи ифода бирлиги	Система ва структурасига эга бўлган, бир- бири билан уз- вий боғлиқ тил бирликлари

Фонетик жиҳатдан нутқдаги йирик сегментларни улаш учун урғу ва интонация зарур экан, тилдаги бирликларни ҳам бир-биридан фарқлаш ва уларнинг маъно (семантик) жиҳатини текшириш учун урғу ва интонациянинг вазифасидан фойдаланилади. Тилдаги энг кичик бирликлар фонемалар бўлиб, улар нутқда энг кичик сегментлар, яъни товушларда намоён бўлади. Шу сабабли фонология икки поғонага бўлинади. Энг кичик бирликлар бўлган фонемаларни текширувчи поғонаси **сегментал фонология** деб юритилади. Фонемалардан катта ёки юқори бўлган тил бирликларига (сўз, морфема, гап) тегишли бўлган фонологик хусусиятлар **супра-сегментал фонологияда** текширилади. Сегментал фонология баъзан «фонематика», «фонемика» ёки «фонология»

¹ Л. В. Щерба. Фонетика французского языка, М., 1957, стр. 86.

² А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 187—192.

³ Л. В. Бондарко, Л. Р. Зиндер. Исследование фонетики. В книге «Основы теории речевой деятельности». М., 1974, глава II, стр. 145—160.

деб аталади. Супрасегментал фонология эса баъзан «просодика» (Н. С. Трубецкой термини) деб аталади. Товушларда намоён бўлувчи фонемалар «сегмент фонемалар», бўғин, урғу ва интонациянинг маънони фарқлаш функциялари «суперсегмент фонемалар» ёки «просодема»лар деб юритилади. Баъзи тилшунослар (В. А. Васильев) фонетика ва фонологиянинг узвий боғлиқлигини ҳисобга олиб, сегментал фонетика ва фонологияни, супрасегментал фонетика ва фонологияни тан оладилар. Бунда фонетик ва фонологик бирликлар ўртасида қуйидагича муносабат ўрнатилади:¹

Фонетика	Фонология
Сегментал фонетика	Сегментал фонология (фонемика)
Товуш	Фонема
Супрасегментал фонетика	Супрасегментал фонология (просодика)
бўғин урғу интонация	силлабема акцентема интонема

Бунда фонологик жиҳатдан сўз урғуси — сўз акцентема («словоакцентема»), синтагматик урғу — «синтагмоакцентема», фраза урғуси — «фразоакцентема» деб юритилади. Фақатовоз тонининг ўзгариши (паст, баландлиги) билан боғлиқ бўлган маъно ажратувчи бирлик **тонема** деб аталади. Е. Д. Поливанов бўғиннинг фонологик жиҳатдан тилдаги сўзларнинг маъноларини фарқлаш функцияси баъзи тилларда, хусусан дунган тилида бор эканлигини ҳисобга олиб, бўғинни уч томонлама қарашни тавсия этган эди.

1) **силлабема** (яъни бўғин состави, уларнинг маълум унли ва ундошлардан ва бўғин ажратиш хусусиятига эга

¹ В. А. Васильев. Фонетика английского языка. (Теоретический курс на английском языке.) М., 1970.

бўлмаган сонантлардан ташкил топганлиги); 2) **тонема** (яъни овоз тонининг оҳанги ёки бўғин интонацияси); 3) **акцентема** (яъни бўғиндаги урғунинг кучли ва кучсизлиги)¹. Силлабема ва тонема тушунчаларини фонологик жиҳатдан музикал урғуга (тонга) эга бўлган тилларда қўллаш мумкин. Ўзбек ва рус тилларида кучли динамик урғу мавжудлиги туфайли фонологик жиҳатдан акцентема тушунчасини қўллаш мумкин. Бунда *олма* —

олма́, тўхта — *тўхта́* сўзлари урғунинг ўрни ва бўғинда урғунинг кучи орқали фарқланади. Бундай оппозиция тушунчаси тил бирликларига (фонемалар) нисбатан ишлатилса, урғу ва интонация тил бирликлари бўлмагани туфайли оддий контраст, қарама-қарши қўйиш тушунчаси ишлатилади. Товушлар, бўғин структураси, урғу ва интонацияни аввал экспериментал — фонетик методлар (рентгенография, спектрография, осциллография каби) ёрдамида чуқур текшириш уларнинг артикуляцион, акустик ва эшитиб ҳис қилиш томонларини чуқур ўрганишга олиб келади. Ана шундагина уларнинг функционал томонларини ўрганиш, яъни фонологик жиҳатдан қараш учун маълум йўл очилади. Фонетика ва фонология ўртасидаги зарурий боғланишнинг назарий ва амалий қиммати яна ҳам ошади. Уларнинг бир-бирини тўлдириши, бир-бирига ёрдам бериши янада равшанроқ кўзга ташланади.

ФОНОЛОГИК НАЗАРИЯЛАР ВА ФОНОЛОГИК ТАСНИФ МЕТОДЛАРИ

Ҳозирги даврга қадар асосан қуйидаги фонологик назариялар мавжуд (уларни хронологик тартибда санаб, фонемага берган таърифларини қисқача изоҳлаймиз):

1. Бодуэн де Куртененинг психологик фонема назарияси. Бу назарияга асосан «фонема — нутқ товушларининг психик эквиваленти» деб қаралади. Бунда фонема бир ёки бир қанча товушлар доирасида талаффуз этилувчи артикуляцион ва акустик тасаввурларнинг йиғиндиси бўлиб, психологик жиҳатдан эса маълум бир умумий тушунча ёки тасаввур ҳосил қилади, деб кўрсатила-

¹ Е. Д. Поливанов. Музыкальное слогуударение и «тоны» дунганского языка. Сб. «Вопросы орфографии дунганского языка». Фрунзе, 1937, стр. 31—42.

ди. Бошқача айтганда, фонема товуш ҳақидаги умумий тасаввур бўлса, товуш эса фонемани талаффуз қилишдаги аниқ (конкрет) тасаввурга тўғри келади. Кейинчалик И. А. Бодуэн де Куртене фонемаларни тилдаги энг кичик маънодор бирликлар ҳисобланган морфемаларнинг компоненти сифатида қараган эди. Чунки Бодуэн фонемаларнинг морфемалардаги ўрин алмашуви маънони фарқлашга хизмат қилишини ҳисобга олган эди.

2. Бодуэннинг кейинги қараши асосида морфологик фонема назарияси вужудга келди. Бу назария кейинча фонетиканинг икки қисмга — морфологик фонетика (фонема, бўгин, урғу ҳамда морфема ва сўзлардаги товуш алмашуви) ва синтактик фонетикага (интонация) бўлинишига олиб келди.

3. Бодуэн де Куртененинг шогирди машҳур тилшунос олим, академик Л. В. Шчербанинг физик (ёки акустик) фонема назарияси. Бу назарияга асосан фонема тилдаги энг кичик умумий акустик тасаввур бўлиб, ўша тилдаги маъно тасаввурлари билан боғланишга қодирдир. Тасаввур тушунчаси ҳали Л. В. Шчербанинг фонемага психологик жиҳатдан қарашдан воз кечмаганини кўрсатади. Кейинчалик Л. В. Шчерба киши нутқида жуда кўп ҳар хил товушлар борлиги, улар унча кўп бўлмаган умумий товуш типларига бирикиши ва бу сўз ҳамда сўз формаларини фарқлаш учун хизмат қилувчи товуш типларини фонемалар деб атади. Нутқ жараёнида аниқ талаффуз қилинувчи якка товушларни эса фонемаларнинг оттенкалари деб атади. Бу оттенкалар ичидан алоҳида бири акустик ва физиологик жиҳатдан бошқа оттенкаларнинг кўп хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган бўлади. Оттенкаларнинг бундай «типик вакили» умуман фонемага яқин туради ва якка товушларнинг алоҳида бирлигини ташкил этади. Бу таърифда диалектик материализмнинг умумийлик, яккалик ва алоҳидалик категорияси муҳим ўрин тутати.

4. Инглиз фонетисти Д. Джоунзнинг акустик фонема назарияси. Д. Джоунз «фонема» тушунчасини академик Л. В. Шчербадан ўрганганлигини тан олади. У фонемани «бир хил товушларнинг артикуляцион ва акустик оиласи» деб таърифлайди ва фонеманинг асосий (нутқда энг кўп ишлатилувчи) ва ёрдамчи (у ёки бу ўринда ишлатилувчи) «аъзолари», яъни вакиллари борлигини кўрсатади. Бу назарияда фонема ва товуш ўрта-

сидаги фарқ кўрсатилмайди. Яъни бир товуш доирасида айтилувчи барча товушлар бир фонемага «оила» сифатида бирлашади. (Масалан, И₁, И₂, И₃ ... — И фонема-си.) Маълумки, фонема бир товуш доирасидан чиқиб, бир қанча бир хил товушларда намоён бўла олади. Бу фонологик назария чет эл тилшунослигида (айниқса, Англия, АҚШда) ишлатилади.

Бошқа фонологик назариялар қуйидагилардир:

5. У. Тводеллнинг (АҚШ) микро ва макрофонема назарияси.

6. Н. С. Трубецкойнинг фонологик назарияси (баъзан «Прага фонология мактаби назарияси ёки «реляцион-физик назария» деб аталади).

7. Дескриптив фонология назарияси.

8. Глоссематик фонология назарияси. Л. Ельмслев (Дания).

9. Совет тилшунослигида уч фонологик назария:

1) Москва фонология мактаби (МФМ);

2) Ленинград фонология мактаби (ЛФМ) назарияси;

3) С. И. Бериштейннинг фонологик назарияси.

10. Дихотомик фонология назарияси.

11. Икки поғонали фонология назарияси.

12. Генератив фонология назарияси ва бошқалар.

Юқоридаги фонологик назариялар ичида баъзи оқимлар ва алоҳида фикрда бўлган тилшунослар ҳам бор. Бу, айтиқса, тарихий (диахроник) фонология масалаларини ўрганишда яққол кўринади. «Қуйида биз совет фонология назариялари ва фонологик тасниф учун зарур бўлган Н. С. Трубецкой назариясидаги оппозиция методи ва фонемаларнинг синтагматик жиҳатдан текширишда ишлатилувчи дистрибуция методи ва улар билан боғлиқ бўлган дихотомик фонология методи ҳақида фикр юритамиз.

* * *

*

Ҳозирги совет тилшунослигидаги фонологик назариялар академик Л. В. Щерба назариясига асосланиб, уни ривожлантирмоқда. Москва ва Ленинград фонология мактаблари назариялари бир-бирига диалектик жиҳатдан зид бўлмаган назариялардир. Бу назариялар ўрта-

сидаги илмий тортишув фақатгина фонологик метод ва фонема тушунчасига таъриф доирасида бормоқда. Ленинград фонология мактаби назарияси юқорида кўрсатилган Л. В. Щербанинг фонологик назариясига асосланиб, фонема ва унинг оттенкасини тан олади. (Бу мактаб вакиллари — Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич, А. Н. Гвоздев ва бошқалардир.) Л. Р. Зиндернинг кўрсатишича:

1. Фонема ҳақиқатда бошқа тил бирликларидан фарқ қилувчи бирлик.

2. Фонема фонетик бирлик бўлиб, у нутқ товушлари орқали маълум фонетик характеристикасига эгадир¹. Кўринадики, фонема тилда ўзининг реал (аниқ) вазифасига ва материал жиҳатдан ўз артикуляцион-акустик хусусиятига эга. ЛФМ мактаби фонемага сўз ва сўз формаларининг маъноларини фарқловчи аниқ энг кичик тил (товуш) бирлиги деб қарайди. Унинг фонетик жиҳатдан мустақил бирлик эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Москва фонология мактаби (вакиллари: Н. Ф. Яковлев, П. С. Кузнецов, В. Н. Сидоров, Р. И. Аванесов, А. А. Реформатский ва бошқалар) маълум товушни бирор фонемага тегишли эканлигини аниқлашда морфологик принципга, яъни товушнинг морфемадаги ўрнига (позициясига) асосланади. Бунда нутқ товушларининг бирор фонемага тегишли эканлиги улар ўртасидаги артикуляцион-акустик яқинликни инкор этади. Кейинги қараш ЛФМ учун хос. Шу туфайли МФМ бўйича фонема морфемаларни фарқловчи бирлик сифатида қаралади.

Ҳар икки назария ўртасидаги боғланиш фонемага тилнинг товуш материясидаги реал бирлик сифатида қаралишида кўринади. Фонеманинг материал томони эса, ўз навбатида унинг функционал вазифаси билан боғланиди. Бунда фонема энг кичик тил бирлиги сифатида ўзидан катта тил бирликларини — сўз ва фонемаларни ташкил этувчилик ва бир йўла фарқловчилик вазифасини бажаради. ЛФМнинг морфологик принциплари тан олмагани фонемаларнинг ҳар хил вариацияларини (фонемаларнинг маълум ҳолатдаги ўзгаришлари) жуда камайтириб, уларни фонеманинг оттенкаларига тенглаш-

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Изд. ЛГУ, 1960. стр. 18. ЛФМ нинг батафсил таснифи ҳақида шу асарга қаранг.

тиради. МФМ фонема, унинг варианты ва вариацияси тушунчаларини таклиф этади. Бунда талаффузнинг икки ҳолати назарга олинади. Кучли ҳолат, одатда, урғули ўринда бўлиб, унда фонемалар ўз функцияларини тўла-роқ бажарадилар. Кучсиз ҳолат, одатда, урғусиз ўринда бўлиб, унда фонемаларнинг ҳар хил вариация ва оттенкалари фарқланади. Бу икки ҳолатдаги фонемалар кучли ва кучсиз фонемалар деб ҳам юритилади. Баъзан фонемалар кучли ва кучсиз ҳолатда ўрин алмашадилар. Масалан, рус тилида *вода*—*водный*—*водной* сўз формалари ўзагидаги унлиларнинг кучли ва кучсиз ҳолатда ҳар хил алмашуви рўй беради ва улар «фонема қатори» («фонемный ряд» — Р. И. Аванесов термини) деб аталади. ЛФМ бундай ҳолатда «фонемалар алмашинуви» («фонемное чередование») тушунчасини қўллайди.

Кейинги даврда кучли ва кучсиз фонологик ҳолатлардан ташқари, морфологик ҳолат тушунчаси ҳам таклиф этилди. (А. А. Реформатский¹.) Бу тушунча сўзлардаги морфемаларни улашдаги ҳолатга нисбатан ишлатилади. Масалан, рус тилида «*пеку* — *печешь*, *бегу* — *бежишь*, *могу* — *мочь*» каби. МФМ назариясига кўра, фонологик оппозициялар кучсиз ҳолатда нейтрализацияга дучор бўлади. Масалан, жарангли ва жарангсиз ундошлар ўртасидаги оппозиция сўз охирида нейтрализация қилинади. Бунга жарангли ундошларнинг жарангсизлашуви сабаб бўлади: «*Луг*—*лук*, *род*—*рот*» каби. Икки фонема бу ҳолатда бир хил фарқланиш элементларига эга бўлиб қолади ва бу бирлик «**гиперфонема**» деб аталади. Прага фонологик мактаби назариясида бу бирлик **архифонема** (Н. С. Трубецкой термини) деб аталади. Бироқ МФМ ва Трубецкой назариясидаги гиперфонема ва архифонема тушунчалари ўртасида фарқ бор. Гиперфонема нейтрализация ҳолатидаги алоҳида бирлик сифатида қаралиб, шу ўриндаги бошқа гиперфонемалардан фарқ қилади. Гиперфонема бир қанча фонемаларнинг нейтрализацияси эмас, балки у бир фонема билан ҳам чегараланиб қолиши мумкин. Кейинги давр тилшунослигида парадигматик нейтрализация (фонемалар оппозициясининг йўқолиши) ва синтагматик нейтралит

¹ МФМнинг батафсил таснифи А. А. Реформатскийнинг «Из истории отечественной фонологии». Очерк. Хрестоматия. (М., 1970) да берилган.

зация (кучсиз ҳолатда бир фонеманинг бошқа фонема билан ўрин алмашуви) фарқланмоқда.

Туркий тилларда, хусусан ўзбек тилида жарангли ундошларнинг сўз охирида жарангсизлашуви сезидарлидир. Бу ҳолатда жарангли ва жарангсиз ундошлар /т—д, п—б, к—г/ каби бир хил фарқланиш элементларига эга бўлиб қолади. Улар ўртасидаги ягона фарқланиш элементи ҳисобланган жарангли-жарангсизлик белгиси йўқолади. Агар гап фақат икки жарангли ва жарангсиз ундошлар ҳақида борса, архифонема тушунчасини ишлатиш мумкин. Бироқ, шу ҳолатда бу икки ундошнинг бошқа шундай ундошларга нисбатини ёки фақат жарангли ундошнинг жарангсизлашуви назарда тутилса, «гиперфонема» тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Москва фонология мактаби назариясини туркий тилларни тадқиқ қилишда Н. А. Баскаков томонидан қўлланishi характерлидир. Туркий тиллар фонологиясининг баъзи масалаларини ҳал қилишда Н. А. Баскаков МФМ назариясини баъзи ўзгартишлар ва қимматли фикрлар билан бойитади. Масалан, **гиперфонема** тушунчаси ҳам Н. А. Баскаков¹ томонидан янги нуқтаи назарда қаралган. Фонемаларни тилнинг кўтарилишига кўра фарқлаш бир йўла унлилар ва тўлдирувчи хусусият сифатида ундошларга тегишли деб ҳисобланади. Бу хусусият унлиларга тегишли бўлганда, икки фонема фарқланади: 1) очиқ унли; 2) ёпиқ унли. Ёпиқ унлиларнинг лабланганлик бўйича фарқланиши ўзак морфеманинг (биринчи бўғин) структураси ва ундаги ундошларнинг табиатига боғлиқ; қатор бўйича фарқланиши эса бутун сўзнинг тuzилишига боғлиқ. Агар тилнинг кўтарилиши бўйича фарқланишни фақат ундошларга тегишли тўлдирувчи хусусият деб қаралса, унда туркий тилларда бир унли гиперфонема бўғин ажратиш белгисининг функциясини бажаради. Унинг товуш хусусияти қуйидагиларга боғлиқ: 1) сўзнинг структураси (олд ва орқа қатор); 2) биринчи бўғиннинг ёки ўзак морфемасининг структураси ва унинг ядроси (лабланганлик ва лабланмаганлик); 3) шу бўғинни ифодаловчи ундошнинг характери (юқори

¹ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, стр. 125—126.

ва пастки кўтарилиш). Шу асосда Н. А. Баскаков фонемалар вакилларининг асосий хусусиятлари билан бири-бирига қарама-қарши бўлишининг аниқ симметрияси бир гиперфонема борлигини аниқлашга имкон берган ва у туркий тилларда бўлган асосий саккизта унли фонемалар типларида намоён бўлишини кўрсатади. Н. А. Баскаков таклиф этган «гиперфонема» МФМ нинг тушунчасидан фарқ қилади, чунки у бўғин чегараси функциясини бажаради. Улар ўртасидаги ташқи ўхшашлик гиперфонеманинг бир қанча фонемаларни ўз ичига олишида кўринади.

Одатда, фонемалар кучли (урғули) ҳолатда ўз сифат ва миқдор белгиларини аниқ намоён этади. Бу хусусият, айниқса, рус тилида яққол кўринади. Маълумки, МФМ ва ЛФМ назариялари, асосан, рус тили фонологияси материалларига асосланган. Бироқ, бу назариялар бошқа тилларга ҳам татбиқ қилинмоқда. Ўзбек тили фонетикаси ва фонологиясида академик Л. В. Шчерба ва унинг издошлари — ЛФМ мактаби вакилларининг назарий фикрлари кўпроқ учрайди. И. А. Бодуэн де Куртене-нинг шогирди бўлган машҳур тилшунос Е. Д. Поливанов ҳам совет даврида биринчилар қаторида ўзбек тили ва шеваларининг фонетикаси ҳамда фонологияси ҳақида қимматли фикрларни баён этган. Е. Д. Поливанов ўз асарларида фонема тушунчаси ўрнида «товуш тасаввури» («звукопредставление») терминидан фойдаланган. Бироқ бу «товуш тасаввури»ни тўла психологик маънода қўллаган эмас. Унинг илмий асарларида психологизм фақат юзаки бўлиб, у ишлатган термин ва тушунчалардагина кўринади. Назарий жиҳатдан Е. Д. Поливанов физик фонема назариясига яқин бўлиб, ҳар хил тиллардаги товуш, бўғин, урғу ва интонациянинг функционал томонларини кўпроқ тасниф этган ва фонология назариясини чуқур фикрлар билан бойитган.

Ўзбек тилининг товушлар системасини ёритишда А. К. Боровков, А. Н. Кононов, В. В. Решетов, А. И. Киссен, А. А. Клименко ва бошқалар ҳам академик Л. В. Шчербанинг физик фонема назариясига асосланганликлари сезилади. Бунга сабаб ўзбек тилида фонеманинг морфемаларни эмас, балки сўз ва сўз формаларини фарқлашига эътибор берилганидир. Чунки ўзбек тилида фонемалар ўзак морфемаларда кўпинча ўзгаришларга учрамай, аффиксал морфемаларда учрайди.

С. И. Бернштейн¹ совет тилшунослигида алоҳида фонология назариясининг асосчисидир. И. А. Бодуэн де Куртененинг лекцияларини эшитган С. И. Бернштейн фонетиканинг ўрганиш объекти бўлган товуш структураси икки томонлама ўрганилишини кўрсатади: 1) материал жиҳатдан (талаффуз, акустик, эшитилиш), яъни физиологик ва акустик хусусиятлар ва 2) социал функцияси жиҳатдан: биринчи томони **антропофоника**, иккинчиси **фонология** деб аталади ва улар ўзаро алоқадор бўлиб, бир илмий соҳани ўрганади. Материал ва функционал томонларнинг бири-бирига тўғри келмаслиги фонетик-морфологик ҳолатларнинг ҳар хиллигидандир. Фонологиянинг бошланғич тушунчаси фонетик ўрин алмашув ёки альтернация деб юритилади. С. И. Бернштейн таърифича, кенг маънода **фонема ёки тилнинг фонологик бирлиги** деб маълум тилнинг (ёки диалектнинг) тарихий ривожланиш даврига хос бўлган артикуляцион-акустик ва эшитиб ҳис қилинувчи белгиларнинг йиғиндисига тўғри келган ва ҳар хил фонетик-морфологик ҳолатларда бир-бирига ўхшаш бўлмаган товушлар элементларига айтилади. Тилнинг маънодор бирликларини — сўз ва морфемаларни бўлакларга бўлганда, бу товуш элементларининг сифати билинади ва ҳар қандай товуш алмашинувларидан ҳолис бўлади. Ҳар бир умумлашган фонема конкрет жиҳатдан **альтернация қатори—қатор аъзолари ёки альтернантларда** намоён бўлади.

Элементлар фонологик бирлик ёки 1- даражали фонема юқоридаги хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган якка товушнинг талаффузига ҳам тўғри келади. Унинг ҳар хил ўринлардаги кўриниши **фонеманинг вариантига** тўғри келади. Элементар антропофоник бирлик—товушлардир. Икки ёки ундан ортиқ товушлар ўртасидаги алмашув **фонетик альтернация** дейилади. Ўрни ёки ҳолатига боғлиқ бўлган товушлар алмашуви **трансформация** дейилади.

2- даражали фонема морфемаларнинг маъноларини фарқлашга хизмат қилади. Трансформациянинг аъзолари йиғиндиси (яъни «трансформантлар») 3- даражали фонема ёки «морфонема»ни ташкил этади.

Кейинги даврда ўзбек тили фонологиясига МФМ ва Прага фонологик назарияларининг (Н. С. Трубецкой)

¹ Бу назария ҳақида қаранг: С. И. Бернштейн. Основные положения фонологии. «Вопросы языкознания», 1962, № 5, стр. 62—80.

айрим томонларини татбиқ қилиш бошланди. Бу фонологик назариялар ўртасида баъзи ўхшаш ва кўпгина фарқ қилувчи хусусиятлар бор. Буни Н. С. Трубецкойнинг фонологик назариясини қисқача тасниф этмай пайқаш қийин.

Прага тилшунослик тўғараги (унинг вакиллари — Н. С. Трубецкой, Й. Вахек, Б. Трнка, В. Матезиус, Б. Гавранек, В. Скаличка ва бошқалар) ҳозирги давр тилшунослигининг тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бу мактабнинг машҳур намояндаси Николай Сергеевич Трубецкой ҳозирги давр фонологиясининг асосчиларидан биридир. Унинг «Фонология асослари» (русча таржимаси «Основы фонологии», 1960 йилда нашр этилган) асари «XX аср фонологиясининг энциклопедияси» (А. А. Реформатский) ҳисобланади. Қуйида шу асарда берилган фонология назариясини қисқача кўриб ўтамиз.

Н. С. Трубецкой фонология назариясининг асосий пойдевори «оппозиция» (ёки «қарама-қаршилик») тушунчаси асосига қурилгандир. Борлиқдаги барча нарсалар бир-бирига қарама-қарши қўйилиб фарқланганидек, тилдаги товушлар ҳам оппозициялар ёрдамида фарқланади. Товушлар ўртасидаги қарама-қаршилик икки хил бўлади: 1) икки сўзнинг маъносини фарқлай олувчи товушлар ўртасидаги қарама-қаршилик **фонологик оппозиция** дейилади; 2) бундай хусусиятга эга бўлмаган товушлар қарама-қаршилиги **фонологик бўлмаган оппозиция** дейилади. Масалан, ўзбек тилида «тош—бош» сўзларида /т/—/б/ товушлари фонологик оппозицияга мисол бўлади. Ўзбек тилида [п], [т], [к] товушлари икки хил аспирацияли ва аспирациясиз, баъзи ундошлар эса, қаттиқ ва юмшоқ талаффуз қилинади. Бироқ бу икки хил товушлар сўз маъноларини фарқлай олмайди, яъни улар фонологик бўлмаган оппозицияда ҳисобланади. Фонологик оппозициянинг ҳар бир аъзоси фонологик бирлик (фонема) дейилади. Маълум тилда ўзидан кичик бошқа фонологик бирликларга бўлинмайдиган фонологик бирлик фонема дейилади.

Ҳар бир товуш бир қанча артикуляцион-акустик хусусиятларга эга. Бу артикуляцион-акустик хусусиятлардан баъзилари фонемаларни бир-бирларидан фарқлаш учун хизмат қилади. Масалан, қўл-қўл сўзларида /қ-к/ фонемалари тил орқа ва чуқур тил орқа эканлиги фонологик жиҳатдан аҳамиятли деб ҳисобланади. Бошқа баъзи

артикуляцион-акустик хусусиятлар, масалан, /л/ ундош товушининг юмшоқ ёки қаттиқ талаффузи уни бошқа фонемалардан фарқлай олмайди, чунки фонологик жиҳатдан аҳамиятсиз ҳисобланади. Шу жиҳатдан **фонема** фонологик жиҳатдан аҳамиятли бўлган артикуляцион-акустик белгиларнинг йиғиндисига тўғри келади. Фонема бир қанча товушларда намоён бўлади ва бу товушлар **фонеманинг вариантлари** (ёки фонетик вариантлар) дейилади.

Н. С. Трубецкой фонема ва унинг вариантларини ҳамда мустақил бир фонема ва фонемалар бирикмасини фарқлаш учун бир қанча қоидалар таклиф этган. Бу қоидалардан баъзиларини кўриб ўтайлик.

1. Агар икки товуш бир хил ҳолатда («позиция»да) учраса ва сўзнинг маъносини ўзгартирмай, бир-бирининг ўрнини эгаллай олса, бундай товушлар бир фонеманинг факультатив вариантлари ҳисобланади. Масалан: ўзбек тилида бирор унли товушни, айтايлик, /и/ ни шу ўринда чўзиқ /и/ билан алмаштириб айтсак, сўзнинг маъноси ўзгармайди (*ин—и: п*). Бироқ чўзиқ /и:/ товуши стилистик жиҳатдан аҳамиятли ҳисобланади. Бундай товуш фонеманинг стилистик варианты деб аталади. Ўзбек адабий тилида унлиларнинг чўзиқ-қисқа талаффузи фонологик жиҳатдан аҳамиятсиз ҳисобланади. Чўзиқлик гапирувчининг ҳис-ҳаяжонини кўрсатувчи фонетик-стилистик белгидир.

2. Агар икки товуш бир хил ҳолатда бўлиб, уларнинг ўзаро ўрин алмашуви сўз маъносини ўзгартира олса, бундай товушлар икки ҳар хил фонеманинг фонетик жиҳатдан вакили сифатида қаралади. Масалан, «*бўр*» сўзидаги /ў/ ўрнига /о/ товуши қўйилса, «*бор*» сўзи келиб чиқади, яъни сўзнинг маъноси ўзгаради («*бўр—бор*»). Демак, бу сўзлардаги /ў/ ва /о/ товушлари икки фонеманинг /ў/ ва /о/ нинг вакиллариدير.

3. Агар икки акустик (ёки артикуляцион) жиҳатдан қариндош товушлар (масалан, $a_1, a_2, a_3 \dots$) ҳеч вақт бир хил ҳолатда учрамаса, улар бир фонеманинг комбинатор вариантлари ҳисобланади. Масалан, ўзбек тилида [х] товуши икки унли ўртасида жарангли, бошқа ҳолатларда жарангсиздир¹.

¹ Қаранг: С. А. Атамирзаева, С. А. Агзамов. Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудитории. Ташкент, Изд. «Фан», 1972, стр. 17.

Демак, жарангли ва жарангсиз [х] товушлари бир фонема /х/ нинг комбинатор вариантларидир. Н. С. Трубецкой таклиф этган бир мустақил фонема ва фонемалар бирикмасини аниқлаш бўйича қоидалар ичида қуйидагилари алоҳида аҳамиятга эгадир:

1. Компонентлари икки бўғинга ажралмовчи товушлар бирикмасини бир мустақил фонема деб ҳисоблаш мумкин. Ўзбек тилида /дж/, /тш/ ва рус тилидан кирган /тс/ товуш бирикмалари сўзларда икки бўғинга ажралмайди ва шу туфайли алоҳида аффрикат фонемалар /дж, ч, ц/ деб қаралади. Бу қоидага қўшимча қилиб, аффрикатларни мустақил фонемалар дейиш учун уларнинг бир йўла портловчи ва сирғалувчи фонемалар билан оппозицияга кириши /д—дж—ж/, /т—ч—ш/ ҳисобга олинади.

2. Иккинчи қоида биринчини тўлдиради. Товушлар группасини бирликда артикуляция қилиш мумкин бўлса ва талаффуз давомида аста-секин сусайиш ёки қисқариш рўй берса, бундай товушлар группаси бир мустақил фонема ҳисобланади. Юқоридаги аффрикатларнинг биринчи элементлари портловчи талаффуздан бошланиб, аста-секин сусайиб сирғалувчига кўчади. Демак, бу жиҳатдан ҳам уларнинг ҳар икки элементи бирликда талаффуз қилинади ва артикуляцион томондан ҳам улар мустақил фонемалар ҳисобланади. Баъзи тиллардаги (масалан, инглиз, латиш ва бошқа тилларда) икки товуш бирикмасидан ташкил топган дифтонглар ҳам юқоридаги икки қоидага бўйсунса, мустақил фонемалар ҳисоблана олади. Улар қуйидаги учинчи қоидага ҳам тўғри келади.

3. Чўзиқлиги ўша тилдаги бошқа фонемаларнинг чўзиқлигига тўғри келган товуш бирикмалари бир фонеманинг вакили сифатида қаралиши мумкин. Одатда, дифтонгларнинг чўзиқлиги ўша тилдаги (масалан, инглиз тилида) чўзиқ унли фонемаларнинг чўзиқлигига тенг келади.

4. Бу қоида юқоридаги уч қоидани ўз ичига олади ва ўша фонемалар учраган ҳолатда бошқа фонемалар бирикмаси учрамаслигини ҳисобга олади. Шу қоидалар асосида ўзбек тилидаги /и+й/, /о+а/, /а+й/, /у+й/, /о+в/ каби товуш бирикмаларини дифтонглар сифатида мустақил фонемалар деб бўлмайди. Чунки уларнинг

ҳар икки элементи баъзи сўзларда икки бўғинга ажраб кетади ва артикуляцион жиҳатдан унли + ундош ёки ярим унли бирикмаси бўлиб, бир артикуляцияга эга эмас. Улар учраган ҳолатда бошқа фонемалар бирикмалари ҳам учрайди. Шу туфайли бу бирикмаларнинг баъзи сўзларда бир бўғинда бўлишини ҳисобга олиб (масалан, «*чой, лой, тиймоқ, суймоқ, тарнов*» каби), уларни «алдамчи дифтонглар» («ложные дифтонги»)¹ деб қараш мумкин.

Бундай «алдамчи дифтонг»ларда бўғин ҳосил қилишда биринчи унли элемент эмас, балки иккинчи элемент бўлган ундош ёки ярим унли — сонор товуш асосий вазифани бажаради. 5—6- қоидалар ҳам 1—3- қоидалар билан боғлиқ бўлиб, ўша мустақил фонемаларни оддий фонема (5- қоида) ёки уларнинг бирор элементи бошқа фонеманинг комбинатор вариантга тўғри келса, бирикмани маълум фонеманинг вакили деб қараш (6- қоида) мумкинлигини кўрсатади. Кейинги икки қоида аввалги тўрт қоидага зидлиги туфайли назарий жиҳатдан аҳамиятли эмас, чунки товушлар бирикмасидан ташкил топган мустақил фонемаларни «оддий» эмас, балки «мураккаб» дейиш тўғрироқ бўлади. Товушлар бирикмасининг бир элементи бошқа фонеманинг бирор компоненти тўғри келса, уни ўша фонеманинг вакили дейиш тўғри бўлмайди, чунки гап бир элемент эмас, балки ҳар икки элемент ҳақида боряпти. Бунда барча дифтонглар мустақил фонемалар эмас, балки бошқа унли фонемаларнинг вакили деб қаралиши мумкин. Ваҳоланки, унли фонемалар ва дифтонглар алоҳида мустақил фонемалар ҳисобланади ва бирликда тилнинг вокализм системасини ташкил этади.

7. Бир товуш ёки товушлар бирикмаси юқоридаги қоидаларга бўйсунса, улар бир-бирларига нисбатан фонеманинг факультатив ёки комбинатор вариантлари муносабатида бўлса, бунда ўша товушлар группаси ва ёхуд бир товуш ўша фонемалар бирикмасининг вакили сифатида қаралиши мумкин. Бу қоида ҳам аввалги қоидаларга зид келади. Чунки аввалги (1—4) қоидаларда Н. С. Трубецкой мустақил фонемаларни аниқлашга уринган бўлса, энди ўша қоидаларга бўйсунувчи товуш-

¹ Бу термин Л. Р. Зиндер ва М. И. Матусевич томонидан тақлиф этилган. Қараи: М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, стр. 80—81.

лар группаси ёхуд бир товушни фонемалар бирикмасининг вакили сифатида қарашни таклиф этади. Бироқ, бу камчиликларга қарамай, Н. С. Трубецкойнинг мустақил фонема ва фонемалар группасини аниқлаш бўйича қоидалари ҳар хил тиллардаги хусусиятларни аниқлашда катта аҳамиятга эгадир.

Н. С. Трубецкой тилнинг фонология ва морфология босқичлари ўртасида **морфонология** босқичи ўрин олишини ва у фонологик воситаларнинг морфологик жиҳатдан ишлатилишини текшириши зарурлигини кўрсатди. (Морфонология ҳақида тўла маълумот кейинроқ берилади.) Морфонологиянинг асосий бирлиги деб, фонемаларда ўрин алмашувчи «комплекс образ — морфонема»ни атади. Масалан, рус тилида «рука—ручка, берегу—беречь» сўзларидаги морфемаларда к/ч, г/ч фонемаларининг алмашуви «морфонема» деб қаралади. Ўзбек тилида бундай мисоллар қисман камроқ: *суст—сусаймоқ, ўқи—ўқув, сез—сескан, онг—англа* каби.

Фонологик бирликлар терминологиясидаги тахминий ўхшашликлар¹

МФМ	ЛФМ	С. И. Бернштейн назарияси	Прага фонология назарияси
фонеманинг вариацияси	фонеманинг варианты	1-даражали фонеманинг альтернанти	фонеманинг варианты
фонеманинг варианты*	фонема	1- даражали фонема	архифонема
фонема	фонема	1- даражали фонема	фонема
фонема**	фонемалар алмашинуви («фонемное чередование»)	2- даражали фонема	морфонема
гиперфонема***	фонемалар алмашинуви	—	архифонема(?)
фонемалар алмашинуви		3- даражали фонема; фонемалар алмашинуви	фонемалар алмашинуви

¹ Таблица Т. А. Климовнинг «Фонема и морфема (К проблемам лингвистических единиц)», «Наука», М., 1967, 90-бетдан олинди.

* Р. И. Аванесов фикрича — «кучсиз фонема» («слабая фонема»).

** Р. И. Аванесов фикрича — «фонема қатори» («фонемный ряд»).

*** Р. И. Аванесов фикрича — «фонемалар группаси» («группа фонем»).

МФМ, ЛФМ, С. И. Бернштейн ва Прага фонология мактаби (Н. С. Трубецкой) назарияларида ишлатилган термин ва тушунчаларнинг асосий фарқлари ва баъзи ўхшашликларини юқоридаги таблицада кўриш мумкин.

Таблицадан кўринадики, фонема тушунчаси тўртала назарияда тўғри кела олади. Фонемалар алмашинувида қатнашган ҳар бир фонема МФМ бўйича фонема, Прага назарияси бўйича морфонема терминига тўғри келувчи тушунча қисман Прага назариясидаги архифонемага бир томонлама (жарангли ундошларнинг жарангсизлашуви борасида) тўғри келади. МФМнинг гиперфонемаси анча кенг маънода қўлланилади.

ФОНОЛОГИК ОППОЗИЦИЯЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Тилдаги фонемалар системаси фонологик оппозициялар «пойдевори»га қурилган. Фонологик оппозициялар маълум тартиб ва структура асосида тузилган. Тилнинг фонологик системасини парадигматик жиҳатдан тасниф қилишда оппозицияларни аниқлаш методи асосий метод ҳисобланади. Н. С. Трубецкой фонологик оппозицияларни уч принцип асосида классификация қилган.

1. Оппозициялар умуман оппозициялар системасига нисбатан классификация қилинади. Бу принцип асосида фонологик оппозициялар аввало **бир ўлчовли** («одномерные») ва **кўп ўлчовли** («многомерные») ҳамда **пропорционал** ва **яккаланган** («изолированная») бўлади¹.

Бир ўлчовли оппозицияларда ҳар икки аъзосига тегишли бўлган белгилар йиғиндиси (яъни фарқланиш элементлари) фақат шу оппозициянинг икки аъзосига хос бўлиб, шу системадаги бошқа аъзосига тегишли эмас. Ўзбек тилида /т—д/ оппозицияси бир ўлчовли, чунки улардаги белгилар йиғиндиси (тил олди + портловчи) фақат шу фонемаларга тегишли бўлиб, ўзбек тили фонологик системасидаги ҳеч бир бошқа фонемага хос эмас. Бошқача айтганда /т—д/ оппозициясида учинчи аъзо йўқ. Бошқа белгилар асосида бир ўлчовли фонологик оппозициялар қуйидагилар: /п—б/, /к—г/, /б—м/,

¹ Н. С. Трубецкой терминологияси биринчи бор ўзбек тилида берилмаётгани туфайли анча ноқулайроқ сезилади. Бироқ бу терминлар бошқа тилларда ҳам шу тартибда берилмоқда.

/д—и/, /г—нг/, /ф—в/, /с—з/, /ё—ш/, /з—ж/, /т—ч/, /д—дж/, /р—л/, /к—х/, /г—г/, /қ—х/ ва бошқалар.

Юқоридагига аксинча, кўп ўлчовли оппозициялар аъзоларига тегишли бўлган белгилар ўша системадаги бошқа фонемага ҳам тегишли бўлиши мумкин. Ўзбек тилида /б—д/ оппозицияси асосидаги белгилар йиғиндиси (портловчи + жарангли) бошқа фонема /г/ да бор /б—д—г/. Шунга ўхшаш кўп ўлчовли оппозицияга /п—т—к/ (портловчи + жарангсиз) мисол бўла олади.

Бу оппозицияларни латин алфавитидаги ҳарфларнинг шакли ёрдамида тушуниш осонроқдир. Е—F ҳарфлари қиёсланса, бундай шакллардаги чизиқлар йиғиндиси бошқа ҳарфларда кўринмайди. Демак, Е—F ўртасидаги қарама-қаршилик бир ўлчовли, Р—R ҳарфларидаги чизиқлар йиғиндиси бошқа ҳарфдаги В да ҳам борлиги туфайли кўп ўлчовлидир.

Оппозициянинг аъзолари ўртасидаги алоқа шу системадаги бошқа оппозиция ўртасидаги алоқага айнан ўхшаш бўлса, бундай оппозициялар пропорционал дейлади. Масалан: ўзбек тилидаги /п—б/ ўртасидаги алоқа (жарангсиз — жарангли) бошқа оппозициялар /т—д/, /к—г/, /с—з/, /ш—ж/, /ч—дж/, /ф—в/, /х—ғ/ ўртасидаги алоқага ўхшаш; улар жарангсиз-жарангли белгиси билан фарқланадилар.

Яккаланган оппозициянинг аъзолари ўртасидаги алоқа бошқа оппозицияларда ҳеч қайтарилмайди. Ўзбек тилида /р—л/ оппозицияси титроқ сонор — ён сонори белгиларига асосланган ва бундай оппозиция бошқа топилмайди. Умуман, /р—л/ бошқа тилларда хусусан, рус, инглиз, немис, қозоқ, қирғиз тилларида яккаланган оппозиция ҳисобланади.

2. Оппозицияларнинг аъзоларига нисбатан классификация уч турли бўлади:

а) агар оппозициянинг бир аъзосида бўлган белги иккинчи аъзосида бўлмаса, «приватив» оппозиция дейлади. Бунда белгиларнинг қариндошлиги ҳисобга олинади: жарангли — жарангсиз /б—п, т—ц, к—г/ каби, лабланган — лабланмаган /и—у, /э—ў/, /а—о/ оппозициялари привативдир. Бу оппозициянинг биринчи аъзоси «маркирли», иккинчиси — «маркирсиз» деб аталади;

б) агар оппозициянинг аъзолари ўртасига яна бошқа фонемаларни қўйиш мумкин бўлса, «поғонали» (ёки

«градуаль») оппозиция дейилади. Масалан, ўзбек тилида /и—а/, /у—о/ оппозициялари ўртасига /е/ ва /ў/ фонемаларини тилнинг кўтарилиши ва оғизнинг очилиш даражасига кўра қўйиш мумкин /и—е—а/, /у—ў—о/;

в) оппозициянинг аъзолари логик жиҳатдан тенг бўлиб, улардаги белгилар поғонали бўлмаса ва белгиларнинг бор ёки йўқлигини тасдиқ ёки инкор этмаса, «тенг ҳуқуқли» (ёки «эквивалент», «равнозначный») оппозиция дейилади: Ўзбек тилида /п—т/, /т—к/, /к—х/, /б—д/, /д—г/ оппозициялари тенг ҳуқуқлидир.

3. Оппозициялар маъно ажратиш кучи ва унинг ҳар хил ҳолатлардаги (позиция) хизматига кўра **доимий** ва **нейтрализация** қилинувчиларга бўлинади.

Доимий оппозициянинг аъзолари ҳеч бир ҳолатда ўз фарқланиш белгиларини йўқотмайдилар. Ўзбек тилида сўз бошида келган ундошлар (б—д, п—т, к—г, с—з, т—к каби) оппозициялари ҳеч вақт ўзгармайди. Бироқ сўз охирида жарангли ундошларнинг жарангсизлашуви натижасида /г—к/, /д—т/, /б—п/ каби оппозициялар ўртасидаги фарқ йўқолади. Бу ҳолатда оппозициянинг ҳар икки аъзоси ҳам бир хил фарқланиш белгиларига (портловчи + жарангсиз) эга бўлиб қолади. Бу ҳодиса нейтрализация деб ва ўша ҳолат (сўз охири) **нейтрализация ҳолати** (ёки ўрни) деб юритилади. Ҳосил бўлган бирлик эса **архифонема** дейилади. Бу ҳолатда жарангсиз фонема архифонеманинг вакили деб қаралади. Н. С. Трубецкойнинг кўрсатишича, фақат бир ўлчовли оппозицияларгина нейтрализацияга учрайди.

Бир ўлчовли пропорционал приватив оппозициялар /п—б/, /т—д/, /к—г/, /с—з/, /ш—ж/, /ч—дж/, [ф—в/, /х—ғ/ корреляцияга бирлашади. Бундай оппозициядаги фонемалар **коррелятив жуфтлар** ва уларни фарқловчи белги жарангсиз — жарангли) **коррелятив белги** деб аталади.

Н. С. Трубецкой назариясида бир оппозиция ҳар хил классификация қилиниши туфайли бир неча номлар билан аталади. Масалан, /т—д/ оппозицияси бир ўлчовли пропорционал, /р—л/ эса бир ўлчовли яккаланган оппозиция деб ҳисобланади. Бироқ бу классификациянинг приватив, поғонали ва эквиолент оппозицияларни фарқлашдаги баъзи чалкашликларини ҳисобга олиб, А. А. Реформатский унга ўзгартишлар киритишни таклиф этган. Қуйида Н. С. Трубецкой ва А. А. Реформатскийнинг

фонологик оппозициялар классификациялари қиёсий ра-
вишда берилди¹.

Оппозициялар классификацияси

Н. С. Трубецкой бўйича

- I. Бир ўлчовли (бир томонли):
ўзбек тилида /т—д/.
- II. Кўп ўлчовли (кўп томонли):
ўзбек тилида /б—д—г/ /п—
—г—к/.

A. I. Гомоген (яъни оппозиция-
нинг чекка поғонасидаги аъзо-
лар): /у—е/, /а—ў/; (бир по-
ғона ошганда) /у—ў—о/, /и—
—е—а/).

2. Гетероген (орасига бошқа
аъзони қўйиш мумкин эмас):
ўзбек тилида /п—т/, /б—д/.

Б. I. Пропорционал (бошқа
жуфтларда қайтарилувчи): ўз-
бек тилида /п—б/, /т—д/,
/к—г/, /с—з/, /ч—дж/, /ф—в/,
/х—ғ/, /ш—ж/.

Бошқа кўринишда:

III. 1. Приватив (аъзолари би-
рида «бор», иккинчисиди «йўқ»
белгили): ўзбек тилида /т—д/,
/с—з/, /к—г/ каби унлиларда:
/и—у/, /е—ў/, /а—о/.

2. Поғонали («градуаль»): аъзо-
лари бир сифатнинг ҳар хил
даражасига /и—е—а/, /у—ў—
—о/.

3. Эквиолент (белгининг бор-
йўқлиги ҳам, поғона ҳам кў-
ринмайди): /п—т/, /ф—к/.

Ўзбек тили вокализмига ҳоз
/и—е—а/, /у—ў—о/.

IV. Тўғри йўналишли фонологик
(«прямофонологические») /ф—
—х/, /ф—с/, /с—ҳ/ орқали;
/з—ҳ/, /з—ғ/, /ғ—х/ орқали.

V. 1. Нейтрализациялашувчи:

А. А. Реформатский бўйича:

I. Коррелятив:

1. Епиқ (икки аъзога эга бўл-
ган; бунини «бином» дейилади):
ўзбек тилида /т—д/, /е—ў/.

2. Очиқ (кўп аъзога эга бўл-
ган).

1. Поғонали ўзбек тилида /и—
—е—а/, /у—ў—о/.

2. Поғонасиз:

а) занжирсимон боғланиш («це-
почные»):

ўзбек тилида /п—т—к/, /б—д—
—г/, /ф—с—ш—х—ҳ/;

б) Йиғилган («пучковые»): ўзбек
тилида

Д Ж Ч Ц
Д △ Ж Т △ Ш Т △ С
(/ц/ — рус тилидан олинган).

II. Коррелятив бўлмаган:

1. Қисман дизъюнкт, яъни қара-
ма-қарши (бошқа оппозициялар
орқали /п—м/, /п—б/ ва /б—м/
орқали; /и—а/, /и—э/ ва /э—а/
орқали).

2. Тамоман дизъюнкт:

а) ўзаро бир хил аъзога эга
бўлган (параллел):

/п—ж/, /б—ш/, /т—дж/,
/д—ч/;

б) бошқа учрамайдиган (якка-
ланган): /р—л/.

Бошқа кўринишда:

III. 1. Симметриқ:

/п—б/, /т—д/, /к—г/, /д—н/,
/б—м/, /к—х/, /х—ҳ/ каби.

2. Яккаланган:

/р—л/, /р—й/.

¹ А. А. Реформатский. Дихотомическая классификация дифференциальных признаков и фонематическая модель языка. Сб. «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике». Изд. АН СССР, М., 1961, стр. 114—116. Ўзбек тилидаги мисолларни биз бердик.

- /т—д/, /с—з/, /п—б/, /к—г/
каби.
2. Нейтрализациялашмовчи:
/п—м/, /с—ш/, /н—м/, /и—е/,
/е—а/ каби.

- IV. 1. Нейтрализациялашувчи:
/т—д/, /с—з/, /п—б/, /к—г/,
/ф—в/ каби.
2. Нейтрализациялашмовчи:
/п—м/, /с—ш/, /т—ш/, /ч—қ/
каби.
- V. 1. Ўзаро яқин /к—г/, /п—т/
каби.
2. Ўзаро яқин бўлмаган: /ф—х/
(/ф—с/, /с—к/ орқали).

Юқоридагилардан кўринадики, фонологик оппозицияларнинг структураси мураккаб ва хилма-хилдир. Уларнинг кўпчилиги кўп аъзога эга бўлган (/п—т—к—х/ каби) оппозициялардир. Одатда, икки аъзога эга бўлган /т—д/, /с—з/ каби оппозициялар фонологик системанинг таснифида анча қулайлик туғдиради. Ана шу қулайликни эътиборга олиб, экспериментал текширишлар (спектрографик, рентгенографик) натижасида Р. Якобсон, М. Халле ва Г. Фант¹ жаҳон тилларининг барчасида топиладиган ўн икки нафар фарқланиш белгиларининг қарама-қаршилиқлар системасини таклиф этдилар. Бу назария «**дихотомик фонология**» номи билан юритилади. Чунки унда ҳар бир фарқланиш белгиси дихотомик ёки бинар (иккитадан) тартибда берилади. Бу назария қисман бошқа назарияларнинг айрим томонларини ва нутқ товушлари, урғу ва тоннинг артикуляцион ва акустик характеристикасини ўзида мужассамлаштирган. Дихотомик фонологияда берилган фарқланиш белгиларининг артикуляцион ва акустик характеристикаси ва уларнинг қайси фонемаларга тегишли эканлигини қуйидаги таблицага жойлаштирдик. Уни ўзбек тили фонемалари ми-солида кўриб ўтамиз.

Қуйида берилган дихотомик фонология назарияси туркий тилларнинг тарихий ва ҳозирги давр фонологик системаларини қиёслашда А. М. Шчербак томонидан қўлланган². Фонемалар фарқланиш белгиларининг барча тиллар учун умумий ҳисобланган бу дихотомик клас-

¹ Р. Якобсон, Г. М. Фант и М. Халле. Введение в анализ речи. Р. Якобсон и М. Халле. Фонология и ее отношение к фонетике. Хар иккисининг русча таржимаси. «Новое в лингвистике». Вып. II, М., 1962, стр. 173—298.

² Қаранг: А. М. Шчербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. «Наука», Л., 1970.

Фарқланиш белгиси	Артикуляцион характеристика	Акустик характеристика	Фонемалар (товушларнинг фонологик оппозицияси ўзбек тили асосида)
1. Унли—унли эмас	Оғиз бўшлиғида ҳавонинг эркин ўтишида аввало ва фақат товуш пайчаларининг титраши	Аниқ ифода-ланган формант структурасининг борлиги йўқлиги	Унлилар /и, е, а, у, о/. Ундошлар /п, б, т, д, с, з/ ва бошқалар. (Одатда, унлиларнинг ундошларга фонологик оппозицияси кўрсатилмайди.)
2. Ундош—ундош эмас	Оғиз бўшлиғида тўсиқнинг борлиги йўқлиги	Энергиянинг умумий даражаси паст юқорилиги	а) ундошлар /ф, в, п, б, с, з, т, д, нг, г/ каби: унлилар /и, е, а, у, ў, о/; б) /р/ ва /л/ сонанлари бир йўла унлилиқ ва ундошлиқ белгисига эга.
3. Компакт—диффуз	Тил олди тил орқа артикуляция	Спектрнинг қисман тор марказий областида кўп кам энергиянинг тўпланиши; бу энергиянинг умумий миқдори бир вақт ичида ошиб камайиб бориши орқали бошқарилади	а) очиқ-ёпиқ унлилар оппозицияси: /и, а/, /у, о/. Бунда /е/ ва /ў/ унлилари бир йўла ҳам компакт, ҳам диффузлик белгисига эга бўлгани туфайли икки марта оппозицияга—очиқ ва ёпиқ унлилар билан киради: /е—и/, /е—а/; /ў—у/, /ў—о/; б) тил орқа (веляр) лаб ундошлари оппозицияси: /к, г, қ, х/—/п, б, ф, в, м/; тил олди (портловчи), тил ўрта ундоши, тил орқа ундошлари (портловчи) оппозицияси: /т, д, й, /—/к, г, қ/;
4. Кучли—кучсиз (напряженный—ненапряженный)	Оғиз бўшлиғининг нейтрал ҳолатига нисбатан катта-кичик очилиши. Кучли товушларни талаффуз қилишда қатнашувчи нутқ органилари (тил,	Спектрдаги резонанс областларининг жуда аниқ сал аниқроқ бўлиши ва энергия умумий миқдорининг бир вақт ичида ошиб	а) чўзиқ-қисқа унлилар оппозицияси) Ўзбек тилида йўқ: б. жарангсиз - жарангли ундошлар оппозицияси: /п—б/, /т—д/, /с—з/, /ф—в/, /ш—ж/, /ч—дж/, /х—ғ/

Фарқланиш белгиси	Артикуляцион характеристика	Акустик характеристика	Фонемалар (товуш- ларнинг фонологик оппозицияси ўзбек тили асосида)
5. Жаҳанг- ли—жаранг- сиз	оғиз бўшлиғи— де- вори, товуш пайча- лари)нинг кучи бў- лажак текшириш- ларни талаб қилади Товуш пайчалари- нинг гармоник ра- вишда тиграши тит- рамаслиги	камайиб бо- риши Пастки часто- тада гармоник тебранишининг бор-йўқлиги	/п—б/, /т—д/, /к— г/, /с—з/, /ч—дж/, /ш—ж/, /ф—в/, /х— ғ/ ундошлари оппо- зицияси: /м/, /н/, /нг/ ва /б, д, г, к, ф, в/ каби ундош- лар оппозицияси
6. Бурун— оғиз (ёки на- зализацияли —назали- зациясиз)	Оғиз бўшлиғидан ҳаво оқимининг бу- рун бўшлиғига ўти- ши ўтмаслиги	Баъзи фор- мантлар (асосан биринчи фор- мант) интенсив- лигининг кама- йиши ҳисобига ва тўлдирувчи (бурун) формант ҳисобига бор энергиянинг ан- ча кенг тор час- тоталар йўлига тақсимо	Портловчи /т, д, к, г, п, б, қ/ ва сирғалувчи ундош- лар /ф, в, с, з, ш, ж, х, ҳ/ оппозиция- си
7. Бўлин- ган—давомий («прерванный» —непрерван- ный)	Оғиз бўшлиғини тез очиб ёки ёпиш давомида товуш- нинг кескин қирқи- либ қолиши аксин- ча, давомий равиш- да талаффузи	Товушнинг йўқолиши (гар- моник тебраниш частота йўли- нинг юқорисида) ва унғача ёки ундан кейин энергиянинг ча- стотанинг катта йўлига тарқали- ши (ўтиш порт- лаш шаклида— ундошларда ёки формант харак- теристикасининг унлиларда тез ўзгариши нати- жасида бўлади) говуш билан унинг йўқолиши- га ўтишининг бўл- маслиги	

Фарқланиш белгиси	Артикуляцион характеристикаси	Акустик характеристика	Фонемалар (товуш- ларнинг фонологик оппозицияси ўзбек тили асосида)
8. Кескин— сокин (кескин эмас) («рез- кий—нерез- кий»)	Четлари ўткир силлиқ бўлиши (кост- трие и гладкие края): 1-си 2-дан мураккаб тўсиқ ва тўлдирувчи тўсиқ- нинг артикуляция ўрнида алоҳида то- вуш ҳолида эшיתי- лиши билан фарқ- ланади	шовқин интенсив- лигининг (кучи- нинг) кўплиги камлиги	Сирғалувчан /ф, в, с, х, з, ш, ж/ ва портловчи ундош- лар оппозицияси /п, б, т, д, к, г, қ/; сирғалувчи-африкат- лар: /ш—ч/, /ж— дж), 0 (ноль) то- вуш—/ц/
9. Қирқил- ган—қирқил- маган («глот- тал-глоттал эмас»)	Талаффузда ҳаво оқимининг қирқи- либ қирқилмай қо- лиши	Кам вақт да- вомида энергия- нинг катта тез- лик билан ўти- ши кўп вақт давомида энер- гиянинг суст ўтиши энергия спектр- нинг паст юқо- ри частотада бў- лиши	Чуқур тил орқа ундошлар /қ/, /х/, /ғ/ га қисман хос
10. Паст тоналлик— юқори тонал- лик	лаб ва веляр ун- дошларда оғиз бўш- лигининг катта бў- либ, очилиш дара- жаси тор бўли- ши, кичик бўлиб очилиши кенгроқ бўлиши		а) тил олди—тил орқа унлилари оппо- зицияси (бу оппо- зиция ўзбек тилида фонологик жиҳат- дан аҳамиятли эмас; сингармонизмли туркий тилларга хос) б) лабиал-дентал ундошлар оппози- цияси: /п—т/, /б— д/, /ф—с/, /в—з/ каби; лабиал—тил олди портловчи ун- дошлар (юқорида берилган); тил ор- қа ёки бўғиз (сир- ғалувчи)—тил олди ёки тил ўрта (сир- ғалувчи) ундошлар оппозицияси: /х—с/, /ғ—з/, /ҳ—з/, /ҳ— й/ каби Юмшоқ-қаттиқ ун- дошлар (ўзбек ти- лида фонологик

Фарқланиш белгиси	Артикуляцион характеристика	Акустик характеристика	Фонемалар (товушларнинг фонологик оппозицияси ўзбек тили асосида)
11. Бемоль тоналлик— оддий тоналлик	Биринчисида (сикилган ҳаво оқими билан) оғиз бўшлиғининг олд ва орқа қисмини кичрайтириш ва ўзини кенгайтириш иккинчисида (ҳаво оқими кенг) оғиз бўшлиғи тор ҳолатда бўлади	Бемоль фонема-лар оддий фонемалардан уларни юқори частоталардан баъзиларининг пастга тушиши ёки кучсизлашуви билан фарқ қиладилар	Эмас, рус тилида фонологик ҳисобланади) а) лабланган-лабланмаган унлилар: /у—и/, /ў—е/, /о—а/; лабиал—тил ундошлари: /п—т/, /б—д/, /ф—с/, /в—з/ кабилар; Фарингализациялашган (бўғиз ёрламида ҳосил бўлувчи /х/ дан ташқари ундошлар) ундошлар бўлмаган тиллар, хусусан, ўзбек ва банту тиллари, уларни лабиаллашган артикуляция билан алмаштирадилар. Бу хусусият араб тилидан кирган сўзларда кўринади: <i>талғат</i> , <i>сурғат</i> каби
12. Қаттиқ—юмшоқ (диезный—простой)	Кенг ҳаво оқими тор ҳаво оқими, оғиз орқа қисмининг кенгайиши торайиши	Баъзи частоталарнинг юқори ва кучли кўтарилиши паст ва кучсиз кўтарилиши	а) қаттиқ—юмшоқ ундошлар (рус тилида); аспирацияли—аспирациясиз /t—th/, /k—kh/ (ҳинд тилида); б) унлиларнинг қатор бўйича оппозицияси (ўзбек тилида, фонологик эмас)

сификациясида жузъий камчиликлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Терминларнинг ноқулай ва бошқа баъзи фанлардан олинганлиги: масалан, «бемоль тоналлик» ва «оддий тоналлик» терминлари музика назариясидан олинган бўлиб, акустикага умуман алоқаси йўқ. «Оддий тоналлик» термини яна «диез тоналлик»ка ҳам қарши қўйил-

гани ноаниқ; «бўлинган — давомий, кескин — сокин, қирқилган — қирқилмаган» терминлари жуда кўп маъноли (шу туфайли ўзбек тилига таржимаси ҳам аниқ эмас); бошқа терминлар ичида «компакт — диффуз», «паст тоналлик — юқори тоналлик» акустик терминлар, «бурун — оғиз», «жарангли — жарангсиз» артикуляцион терминлардир. Бундай аралаш терминология ноқулайдир.

2. Барча 12 нафар фарқланиш белгиларининг дихотомик (иккиталик) эканлиги, барча оппозициялар бинар ҳолатда берилган ва улар барча тиллардаги унли ва ундош фонемалар учун умумий (универсал) деган фикрни туғдиради. Аслида тилдаги кўпроқ оппозициялар кўп ўлчовли ва уларни иккитадан қилиб олиш учун маълум логик принципдан фойдаланиш зарур. Шу туфайли баъзи фарқланиш белгилари иккига бўлинади. Масалан, компакт — диффуз оппозицияси очиқ-ёпиқ унлиларга тегишли бўлса, ярим очиқ (ярим ёпиқ) унлилар қандай қаралиши керак? Улар компакт ҳам, диффуз ҳам эмас. Демак, «компакт — диффуз» белгиси «компакт—компакт эмас», «диффуз—диффуз эмас» белгиларига ажратилиши зарур. Бундай қараш А. М. Шчербак томонидан ўзбек тили унлиларининг тилнинг кўтарилишига кўра классификациясида берилган¹.

<u>а—е, е—и</u>	
<u>о—ў, ў—у</u>	
очиқ	ярим
ярим	очиқ-ёпиқ
очиқ	ёпиқ

<u>лабламанган (оддий тоналлик)</u>
<u>лабланган (бемоль тоналлик)</u>

Бунда /е/ ва /ў/ унли фонемалари ўрта кўтарилишда (ярим очиқ бўлганлиги туфайли) бир йўла икки марта ҳам очиқ, ҳам ёпиқ унли фонемаларга қарама-қарши қўйилган. Бу терминологияда компакт-компакт эмас: /а—е/, /о—ў/, диффуз эмас — диффуз: /е—и/, /ў—у/. Бемоль тоналлик — оддий тоналлик белгиси тил орқа лабланган — тил олди лабланмаган /у—и/, /ў—е/, /о—а/ шаклида симметрик равишда фарқланади. Бунда қатор белгилари фонологик жиҳатдан аҳамиятли эмас, чунки уларнинг тил олди ундошларидан кейин тил олди,

¹ Қаранг: А. М. Шчербак. О тюркском вокализме. Сб. «Туркологические исследования», Изд. АН СССР. М., 1963, стр. 26; А. А. Абдуазизов. Ўзбек тили унлиларининг фонологик анализи. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, № 2, 50—54-бетлар.

тил орқа /қ, х, ғ/ ундошларидан кейин тил орқа аллофонларига эга бўлиши туфайли қатор белгиси муайян эмас.

3. Рентгенографик ва спектрографик анализ натижаларининг тўғрилиги шубҳа остига олинади.

4. Бу назариянинг баъзи жиҳатлари фонология жиҳатидан тўғри бўлмайди.

5. Тилнинг талаффузидаги барча хусусиятларни ёриштишга қодир эмас ва шу кабилар.

Ундош фонемаларнинг миқдори кўплигидан бир неча марта фарқланиш белгилари бўйича қайтарилади. Ўзбек тилидаги ундош фонемалар асосан 10 нафар белгиси билан фарқланади. Бироқ, бунда ўзбек тили ундошларининг экспериментал (спектрографик, рентгенографик) текширилмаганини назарга олсак, юқоридаги классификация тахминий деб ҳисобланиши зарур. Ундошларнинг артикуляцион ва акустик хусусиятларини чуқур экспериментал ўрганиш бу классификацияни тўлдириши ва аниқ бўлишига олиб келади. Дихотомик классификация фонемаларнинг фарқланиш ва фарқланмовчи хусусиятларини белгилашда парадигматик жиҳатдан қулай бўлса, синтагматик жиҳатдан бошқача йўл тутишни талаб қилади. Бунда аввал фонемаларни бир хил фонетик ҳолатларда — тилдаги маънодор бирликларда аниқлаш ва экспериментал жиҳатдан текширилган жуда кўп артикуляцион ва акустик хусусиятларнинг фонетик табиати ичидан ўша тил учун фарқловчилик вазифасини бажарувчи белгиларни танлаб олиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги давр фонологиясида оппозицияларнинг классификацияси бўйича баҳслашув давом этмоқда.

Маълумки, юқорида берилган фонологик оппозицияларнинг классификацияси назарий жиҳатдан анча қийинчилик туғдиради. Оппозицияларни осонроқ классификация қилиш учун экспериментал-фонетик жиҳатдан текширилган оддий фонетик классификациядан фойдаланиш мумкин. Агар унли ва ундошлар рентгенографик текширилган бўлса, артикуляцион (фонетик) классификациядан ва унга тегишли терминлардан (тил олди, тил орқа, ўрта кўтарилиш, бўғиз, портловчи, сирғалувчи кабилар) фойдаланиш мумкин. Бундай термин ва тушунчалар адабий талаффузга ўргатишда жуда фойдалидир¹.

¹ Қаранг: В. А. Васильев. Фонетика английского языка. (Теорет. курс на англ. языке.) М., 1970.

Артикуляцион жиҳатдан ҳар бир оппозицияни икки фонема ўртасида олиб (**и—у**, **а—о**, **п—т**, **т—к** каби), улар бир фарқланиш белгиси билан фарқланса, «бирлик оппозиция», икки фарқланиш белгиси бўлса, «иккилик оппозиция» ва иккидан ортиқ фарқланиш белгиси бўлса, «кўплик оппозиция» деб аташ мумкин. Бундай классификация В. А. Васильев томонидан таклиф этилиб, у «дастлабки фонологик принцип» деб аталади ва ундан кейин Н. С. Трубецкой принципини давом эттириш қулайлик туғдиради.

Ўзбек тили унлилари қатор, тилнинг кўтарилиши ва лаб ҳолати бўйича фонетик классификация қилинади. Одатда, фонологик классификация фонемаларни қарама-қарши қўйишни талаб қилади ва оппозиция аъзолари қайси артикуляцион (ёки акустик) фарқланиш белгиси билан фарқланиши аниқланади. Ўзбек тилидаги унли фонемаларнинг /и—у/, /е—ў/, /а—о/ оппозициялари (тил олди) лабланмаган — (тил орқа) лабланган белгилари билан фарқланади. Қатор белгиси (тил олди, тил орқа) ўзбек тили унлилари учун фонологик фарқланиш белгиси эмас, чунки у ёндош ундошларнинг таъсирида ўзгариши мумкин. Е. Д. Поливанов фикрига асосланган Н. С. Трубецкой Тошкент шеvasи унлиларида қатор белгисини алоҳида қараб бўлмаслигини юқори кўтарилишдаги унлилар бир йўла лабланган тил орқа ва лабланмаган тил олди унлилари эканлиги билан боғлайди¹. (Шу туфайли қатор белгисини қавс ичида кўрсатдик.) Агар ўзбек тили унлиларининг фонологик оппозициясини юқори кўтарилишдаги лабланган ва лабланмаган унлилардан бошлаб, тилнинг кўтарилиши бўйича ўрта ва паст даражагача давом эттирсак, қуйидаги шаклга келади:

/о—а/
/ў—е/
/и—у/

Бу фонологик оппозициялар логик жиҳатдан эквивалент (бир фарқланиш белгисига асосланган 3 тенг

¹ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960, стр. 111—112; Экспериментал-фонетик текширишлар натижасида фонологик анализ ҳақида қаранг: А. А. Абдуазизов. Ўзбек тили унлиларининг фонологик хусусиятлари. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1974, № 3, 63—65-бетлар.

ҳуқуқли оппозиция) бўлиб, Н. С. Трубецкой фикрича, жаҳон тилларида кам учрайдиган «икки классли» (тил орқа қатор) лабланган (тил олди қатор) лабланмаган, «уч поғонали» (очиқ, ярим очиқ, ёпиқ кўтарилиш), «тўрт бурчак» (6 унли фонема тўртбурчак шаклда) системасини ташкил этади. Унлилар ўртасидаги оппозицияларни иккита фарқланиш белгилари асосида тузса ҳам бўлади: /и—ў/ ёпиқ, лабланмаган — ярим ёпиқ, лабланган; /и—о/ ёпиқ, лабланмаган — очиқ, лабланган; /е—у/ ярим ёпиқ, лабланмаган — ёпиқ лабланган; /е—о/ ярим ёпиқ, лабланмаган, очиқ, лабланмаган; /а—у/ очиқ, лабланмаган — ёпиқ, лабланган; /а—ў/ очиқ, лабланмаган — ярим ёпиқ, лабланган.

Демак, ўзбек тили унлиларининг бир белги билан фарқланувчи «битталиқ оппозиция»си 3 та; икки фарқланувчи белги асосидаги «иккиталиқ оппозиция»лари 6 та. Ҳаммаси бўлиб ўзбек адабий тили вокализмида 9 та оппозиция мавжуд. Ўзбек тилида ундош фонемаларнинг сони кўплиги туфайли оппозициялар ҳам анча кўпаяди. Умумий қабул қилинган ундошларнинг фонетик (артикуляцион) классификацияси¹ асосида қуйидаги бирлик оппозицияларни аниқлаш мумкин. Бунда /в/ ва /й/ ундошлари бўғин ҳосил қилганда сонантлик ва бошқа ўринларда сирғалувчи табиатига эгаллиги туфайли икки бор оппозицияга қўйилади.

1. Артикуляция ўрни ва тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра:

а) лабиал — тил олди: /п—т/, /б—д/, /м—н/, /ф—с/, /в—з/, /ф—ш/, /в—л/, /в—р/;

б) лабиал — тил ўрта: /ф—и/, /в—й/;

в) лабиал — тил орқа: /п—к/, /б—г/, /ф—х/, /в—ғ/;

г) лабиал — бўғиз: /ф—ҳ/, /в—ҳ/, /ҳ/ — ҳам жарангли, ҳам жарангсиз);

д) тил олди — тил орқа: /т—к/, /т—қ/, /д—г/, /с—х/, /з—ғ/, /н—нг/;

е) тил олди — бўғиз: /с—ҳ/, /з—ҳ/, /ш—ҳ/, /ж—ҳ/, /ч—ҳ/, /дж—ҳ/.

2. Артикуляция усули ва тўсиқнинг қандай ҳосил бўлишига кўра:

¹ Қаранг: В. В. Решетов. Узбекский язык, ч. I, Фонетика. «Введение, Ташкент, 1959, стр. 212.

а) портловчи — сирғалувчи: /п—ф/, /б—в/, /т—с/, /д—з/, /т—ш/, /д—ж/, /к—х/, /г—ғ/, /қ—х/, /к—х/, /г—х/;

б) портловчи аффрикат: /т—ч/, /д—дж/;

в) сирғалувчи — аффрикат: /ш—ч/, /ж—дж/;

г) портловчи шовқинли — бурун сонанти: /б—м/, /д—н/, /г—нг/;

д) сирғалувчи — сонант: /з—л/, /ж—р/;

е) шовқинли сонант — бурун сонант: /в—м/, /л—н/, /р—н/;

ж) ён сонант — титроқ сонант: /л—р/;

з) титроқ сонант — тил ўрта сонант: /р—й/;

3. Юқоридаги оппозицияларни бир фарқланиш белгиси билан фарқлаш учун маълум принцип ёрдамида иш тутдик. Чунки аслида фонологик оппозициялар кўп белгилари билан фарқланадилар. Одатда тилда фақат бир белги билан фарқланувчи жуфт фонемалар (жарангли—жарангсиз ёки кучсиз — кучли) оппозицияси корреляцияга бирлашади. Ўзбек тилида /п—б/, /т—д/, /к—г/, /с—з/, /ш—ж/, /ч—дж/, /ф—в/, /ш—ж/, /х—ғ/ шундай корреляциядир. Бу оппозициялар сўз охирида «эпизодик» равишда нейтрализацияга учрайди (яъни баъзан бўлади, баъзан бўлмайди). Бу хусусият бошқа туркий тилларга ҳам хосдир¹.

Н. С. Трубецкой ана шундай приватив, бир ўлчовли пропорционал оппозициялар нейтрализацияга учрашини кўрсатади. Демак, бу нейтрализация фонологик системага хос бўлган, яъни систематик ва парадигматик нейтрализация (фақат сўз охирида) деб аталса бўлади. Ўзбек жонли нутқида, айниқса Тошкент шевасида², /х/ ва /х/, /қ/ ва /ғ/, /қ/ ва /х/, /ж/ ва /дж/, /ф/ ва /п/ каби фонемаларнинг бири ўрнида иккинчиси талаффуз этилиши мумкин. Бу фонемалар ўртасидаги оппозицияларни ўзаро алмашувчи сифатида қараб³, уларни нутқдаги систематик бўлмаган (баъзан бор, баъзан йўқ) синтагматик (ҳар хил ҳолатларда) нейтрализация деб аташ мумкин. Ўзбек тили ундош фонемалари ўртасида

¹ Қаранг: А. М. Щербак. Кўрсат, асар. стр. 88—89.

² Қаранг: Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 125—137-бетлар.

³ Қаранг: В. К. Журавлев. К проблеме нейтрализации фонологических оппозиций. «Вопросы языкознания», 1972, № 3, стр. 36—49.

58 та бирлик оппозицияси мавжуд. Иккиталик оппозиция бунга қараганда 2 баравар, кўплик оппозициялар эса бир неча баравар кўп ҳисобланади. Қўринадик, фонетик классификацияга асосланиб фонологик оппозициялар тузиш ва фарқланиш белгиларни аниқлаш анча қулайдир. Бироқ юқоридаги бирлик оппозицияларни логик жиҳатдан бинар (икки аъзолик) шаклда тасаввур қилиб бўлмайди. Фақат жарангли — жарангсиз (кучсиз — кучли) оппозицияси логик жиҳатдан бинар шаклдадир. Шу туфайли бу оппозицияларни аниқлаб олиб фонологик таснифнинг кейинги босқичларида Н. С. Трубецкой ёки А. А. Реформатский таклиф этган логикага асосланган классификациядан фойдаланиш назарий жиҳатдан аҳамиятлидир.

ФОНОЛОГИЯДА ДИСТРИБУТИВ МЕТОДНИНГ ҚУЛЛАНИЛИШИ

Дистрибутив метод деб нутқ жараёнида тилдаги формаларни уларнинг ўрнига кўра бир-бири билан ўхшашлик ва фарқларини классификация қилишга айтилади. Бу метод дескриптив тилшуносликда (АҚШ) берилган¹. Дистрибутив метод ҳар хил талқин қилинади, чунки у тилнинг фонология ва грамматикаси (морфология ва синтаксис) учун умумий ҳисобланади. Қуйида бу методнинг фонологияда ишлатилишини ёритиб, фонемалар бирикмаларининг бўғин, сўз ва морфемаларнинг бошида, ўртасида ва охирида учрашини алоҳида фонотактика бобида кўриб ўтамиз.

Нутқни (ёки текстни) кичик ва катта бўлакларга (қисмларга) бўлиш процесси **сегментация** ва бўлаклар эса **сегментлар** дейилади. Нутқнинг конкрет бўлаги бўлган сегментларни қиёслаш натижасида **элементлар** аниқланади. Элементларнинг бир-бирига қўшни ва ёндошлиги орқали шу элементнинг ўрни (атрофи) билинади. Бирор элементнинг бошқа элементга нисбатан нутқда ишлатилувчи ўринлари ва ҳолати унинг **дистрибуцияси** дейилади. Агар икки элемент ёки хусусият бир-бирига ўхшаш

¹ Қаранг: Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику (перевод с англ.) М., 1959; З. Харрис. Метод в структуральной лингвистике (раздел «Методологические предпосылки»). В книге: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. II. 1960, стр. 153—171.

бўлса, улар **дистрибутив жиҳатдан эквивалент** деб аталади.

Нутқни сегментация қилганда, одатда катта бўлақлардан ёки сегментлардан кичик бўлақларга қараб боғрилади. Бунда энг кичик сегмент товушга тўғри келади. Аниқланган товушлар сони тилдаги фонемалар сонидан кўпдир. Шу туфайли товуш сегментлари ўзаро ўхшашлиги асосида қиёслаш орқали синфларга бирлаштирилади. Бундай ўхшаш синфлар бир фонеманинг аллофонлари (вариантлари ёки оттенкалари) ҳисобланади. Фонема эса фонетик жиҳатдан яқин бўлган товушлар группаси бўлиб, бошқа шундай товушлар группасига қарама-қарши қўйилади. Тилдаги фонемаларни аниқлашда дистрибуция методидан фойдаланилади.

Бирор элементнинг **умумий дистрибуцияси** деганда, унинг барча ўринларда ишлатилиши, бошқа элементлар билан бирикиши, сўз, морфема ва бўғиннинг боши, ўртаси ва охирида қўлланиш ҳолатлари, урғуга муносабати тушунилади. Одатда, уч ва баъзан тўрт хил дистрибуция фарқланади.

1. Икки элементдан бири учраган ўринда иккинчиси учрамаса, улар бир-бирларига нисбатан **тўлдирувчи дистрибуцияда** дейилади. Масалан, [п], [т], [к] ундош товушлари унлилардан олдин, икки унли ўртасида ва сўз охирида келганда аспирацияли ва бошқа ўринларда — ундошлар билан ёндош келганда аспирациясиз товушлар ҳисобланади. Демак, аспирацияли ва аспирациясиз [п], [т], [к] товушларининг биринчилари учраган ўринда иккинчилари учрамайди. Шу сабабли бу товушлар /п/, /т/, /к/ фонемаларининг аллофонлари (вариантлари) ҳисобланади. Тўлдирувчи дистрибуция баъзан фонемаларнинг вариантларини аниқлашда қўл келмайди. Масалан, ўзбек тилида /нг/ фонемаси фақат сўз охирида келади ва бу ўринда мустақил фонема ҳисобланади. У сўз ўртасида келганда икки бўғинга ажралиб кетади ва бу ҳолатда ундошлар бирикмаси /н+г/ ҳисобланади. Демак, [нг] товуши тўлдирувчи дистрибуцияда қатнаша олмайди. Тўлдирувчи дистрибуция асосида қаралганда, рус тилидаги кўпгина баҳслашувларга сабаб бўлаётган /и/ ва /ы/ унлилари бир фонеманинг аллофонлари ҳисобланиши мумкин. Чунки /и/ товуши доим сўз бошида ва юмшоқ ундошлардан кейин, /ы/ эса фақат қаттиқ ундошлардан кейин ва ҳеч вақт

сўз бошида кела олмайди. Ваҳоланки, баъзи тилшунослар /и/ ва /ы/ ни рус тилида икки фонема деб ҳисоблайдилар. Дескриптив фонологияда фонемага акустик жиҳатдан яқин бўлган «товушлар синфи», «аллофонлар синфи» деб таъриф берилиши ҳам тўлдирувчи дистрибуцияга асосланган.

2. Иккинчи тип **контраст дистрибуция** деб аталади. Бир ўринда ишлатилиб, шу ўринда маънони фарқлашга хизмат қилувчи элементлар контраст дистрибуцияда дейилади. Бунда ҳар бир элемент (товуш) тилдаги бирликларнинг (фонемаларнинг) вакили сифатида қаралади. Ҳар хил фонемаларнинг аллофонлари контраст дистрибуцияда бўлади. Масалан: *ток—пок—нок* сўзлари бошидаги ундошлар контраст дистрибуцияда бўлиб, /т/, /п/, /н/ фонемаларининг аллофонларидир. Бундай сўзлар эса, минимал жуфтликлардаги сўзлар дейилади. Минимал жуфтликдаги сўзларни қарама-қарши қўйиш орқали фонемалар сони ва уларнинг артикуляцион-акустик фарқлари аниқланади. Бироқ, бу методга формал жиҳатдан қараб, маънони фарқлаш хусусиятларига эътибор бермаслик ноўриндир.

3. Дистрибуциянинг учинчи типи — **эркин вариация** («свободное варьирование») деб юритилади. Бир хил ўринда ишлатилувчи, лекин маънони фарқламовчи ҳар хил элементлар эркин вариацияда дейилади. Масалан, ўзбек тилида /е/ товушини айнан бир ўринда (кўпинча сўз бошида) ярим очиқ ёки очиқ талаффуз этиш сўзнинг маъносини ўзгартирмайди. Худди шундай баъзи ундошларни, айтайлик, /к/, /г/, /л/ ни айнан бир ўринда қаттиқ ёки юмшоқ талаффуз этиш сўзнинг маъносига путур етказмайди. Бу товушлар ўша фонемаларнинг эркин аллофонлари дейилади. Фонеманинг эркин аллофонлари эркин вариация дистрибуцияси ёрдамида аниқланади. Бу дистрибуция баъзан эквивалент дистрибуция деб аталади.

4. **Қисман эквивалент дистрибуция**да икки ҳар хил элемент бир ўринда баъзан ишлатила олади. Бунда бир элемент иккинчисининг эркин аллофони сифатида қаралади ва бошқа товуш синфининг вакили ҳисобланади. Масалан, Тошкент шеvasида «**тароқ**» сўзи (**тароғ**), «**чалғу**»—(**чолғу**), «**бойвачча**»—(**бойвоҷча**) каби талаффуз этилади. Улардаги товуш алмашинуви сўзларнинг маъносини ўзгартира олмайди. Аслида эса талаффузда

алмашинган товушларнинг ҳар бири бошқа фонемаларнинг аллофонларидир.

Юқоридаги дистрибуцияларда асосан товушлар ўртасидаги фонетик жиҳатдан (артикуляцион ва акустик) яқинлик асосий вазифа ҳисобланади. Бирор сегментни акустик (спектрографик) анализ қилинса, унинг бир қанча хусусиятларини аниқлаш мумкин. Фонологик таснифда эса, ўша аниқланган хусусиятларидан қайсилари тилдаги маънодор бирликларни фарқлаш учун хизмат қилишини билишимиз мумкин. Дихотомик фонология назариясида ана шу принципга эътибор берилган. Дистрибутив фонологияда контраст дистрибуция минимал жуфтликдаги сўзлар орқали тушунтирилган ва бу сўзларнинг сони қанчалик кўп бўлса, уларда фарқланувчи фонемаларнинг «функционал хизмати» («функциональная нагрузка») шунчалик кўплиги кўрсатилган. Аслида контраст дистрибуция Н. С. Трубецкой назариясидаги фонологик оппозицияларни эслатади ва ҳар иккиси ҳам фонемаларни парадигматик жиҳатдан қараш билан боғлиқдир. Дистрибутив фонологияда контраст дистрибуция синтагматик томондан қаралиб (нутқ сегментациясидаги кичик сегмент — товуш сифатида), шу туфайли минимал жуфтликдаги сўзларнинг нутқда ишлатилиш частотаси «функционал хизмат»га тенглаштирилган. Фонемаларнинг частотасини минимал жуфтликдаги сўзларда эмас, балки ҳар хил сўзларда ишлатилишига кўра аниқлаш фойдалидир. Фонологик статистика асосий метод бўлмай, у назария учун ёрдамчилик вазифасини бажаради.

Дистрибуциялар ўртасидаги алоқа билан оппозициялар ўртасидаги алоқа ўртасида логик жиҳатдан баъзи ўхшашликлар бор. Ҳар хил оппозициялар ўртасидаги алоқа билан ҳар хил дистрибуциялар ўртасидаги алоқа схематик жиҳатдан бир хил кўринишда бўлиб, логик жиҳатдан бир ташқи ўхшашлик алоқасини эслатади. Кесма алоқа эквиолент оппозициялар ўртасидаги алоқанинг бир қисмига ва контраст дистрибуциялар ўртасидаги муносабатга тўғри келади. Ўхшашлик алоқаси бир товушнинг йўқ товуш оппозициясига (ноль оппозиция: *йўқ* — *Оўқ* каби) тахминан тўғри келади ва эркин вариацияни ифодалайди. Градуаль («поғонали») оппозициялар ўртасидаги алоқа ва қисман эквивалент дистрибуциялар алоқаси логик жиҳатдан киритма алоқани

эслатади. Ж. Кантино томонидан юқоридаги логик ва схематик ўхшашликлар аниқланган. Киритма алоқага Ж. Кантино ўзбек тили вокализмини (Тошкент шеваси асосида) мисол келтиради¹. Системадаги олти унли: /и—е—а/, /у—ў—о/ бўлса, ҳар икки қатор ўртасидаги муносабат ўхшаш бўлиб, логик жиҳатдан киритма алоқани эслатади ва бу формулалар билан изоҳланади.

Умумий дистрибуцияга таъриф берилганда, маълум элементнинг ўрни ва ҳолати, унинг ишлатилиш тартиби (бўғин, морфема, сўз ва бошқаларнинг бошида, ўртасида ва охирида), бошқа элементлар билан бирикиши, урғу, чўзиқлик ва тонга (музикал урғули тилларда) муносабати аниқланиши айтиб ўтилди. Юқорида мустақил фонемага тегишли аллофонлар уларнинг фонетик жиҳатдан яқинлиги асосида аниқланди. Нутқ шартли равишда кетма-кет келувчи товушларнинг бирикмасидир. Сўз фонетик жиҳатдан бўғинлардан, морфологик жиҳатдан морфемалардан ташкил топади (баъзи сўзлар бир бўғинли ва бир морфемали: *тош, бош, нок* каби).

Бўғинлар товушлардан, морфемалар фонемалардан тузилган ва улар ёрдамида сўзлар тузилганда, ўз-ўзидан уланиб кетмай, бунда нутқ ва тилдаги бошқа воситаларнинг, хусусан, урғу, чўзиқлик, тон ва баъзи тилларда интонациянинг ҳам катта хизмати бор. Нутқ маълум тартибдаги йўналишда бўлса, тил бундай йўналишга эга эмас, лекин маълум тартибда ўзидаги бирликларнинг система ва структурасига эга. Тилдаги фонемаларни, маънодор бирликларни ҳосил қилишда гўё «ғиштарни кетма-кет ёки устма-уст қўйиш» каби қиёслаш керак эмас. Агар шундай бўлса, фонемаларнинг фарқланиш белгиларини ажратиб олиш осон бўларди ва ҳеч қандай оппозиция ва дистрибуция методлари зарур бўлмас эди. Аксинча, товушларнинг бирикувида уларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари кетма-кет ҳолатда эмас, балки улар ўртасидаги боғланиш хилма-хил ва мураккабдир. Улардан қайсиниси тилдаги маънодор бирликларни фарқловчи ёки фарқламовчи вазифасини бажариши масалага бирор зарур принцип ёрдамида ёндашишни талаб қилади. Ана шундай принциплардан бири барча тил-

¹ Бу масала Ю. С. Степановнинг «Методы и принципы современной лингвистики» (М., 1975, стр. 217) китобида келтирилади.

ларда қўлланувчи «берилганлик ва олинганлик принци-пи»дир. Нутқда бизга товушларнинг артикуляцион-акус-тик хусусиятлари «берилган» бўлса, уларни чуқур текшириш орқали (экспериментал-фонетик ёки талаф-фузни оддий кузатиш ёрдамида), қайсиниси тилда маъ-нодор бирликларни фарқлашда аҳамиятли эканлигини аниқлаш — «олинган» натижа ҳисобланади. Бу принцип ёрдамида «олинган» натижа фонология учун зарурдир. Бу принципни фонологияга татбиқ этишни таклиф этган Т. П. Ломтев: «Фарқланиш элементлари берилганлик характерида бўлмаслиги керак, улар маълум принцип асосида назарияга татбиқ қилиниши зарур»¹ деб кўрса-тади. Фонемаларнинг фарқланиш ва фарқланмаслик белгиларини аниқлашдаги бошқа принциплар Н. С. Тру-бецкой ва дихотомик фонология назарияларида берил-ган. Дихотомик фонологиянинг фонемалар фарқланиш белгиларини аниқлашда фақат иккиталик (бинаризм) принципига ёндашгани назарий жиҳатдан шубҳалидир. Чунки баъзи белгиларнинг табиати аслида бинар тар-тибда берилган (масалан, жарангли — жарангсиз), би-роқ уларнинг кўпчилиги шу тартибда берилмаган. Шу сабабли логик принцип ҳисобланган оппозицияларни ик-китадан (бинар, дихотомик) қилиб олиш ҳамма ўрин-ларда ҳам тўғри келавермайди. Айниқса, просодик (ур-ғунинг фонологик роли) белгиларни дихотомик тартибда қараш логик жиҳатдан тўғри эмас. Бир йўла урғу ва чўзиқликни фонологик белгилар сифатида қараладиган тилларда кўпинча урғу асосий фарқлаш белгиси бўлиб, чўзиқлик эса унга ёрдамчи сифатида бошқариб боради. Масалан, чех тилида бу хусусият яққол кўринади. Мек-сикадаги ҳиндуслар тилида унлиларни чўзиқ, ярим чўзиқ ва қисқа талаффуз қилиш, яъни учта фонема оппозиция-си (логикада у «тренируемая оппозиция» дейилади) урғу билан боғлиқ бўлиб, сўзларни фарқлашда фонологик жиҳатдан аҳамиятлидир.

Хитой, япон, вьетнам ва баъзи африка тилларида музикал урғу — овоз тони бир неча даражада юқори ва паст бўлиши (Е. Д. Поливанов терминида «тонема») фонологик жиҳатдан аҳамиятли ҳисобланади. Бу мисол-

¹ Т. П. Ломтев. Принцип бинарности в фонологии. Научные доклады высшей школы, филологические науки, 1965. № 3. стр. 74. (Таржима бизники — А. А.)

лар тиллардаги сегментал (фонемалар) ва суперсегментал (урғу, тон, бўғин) поғоналар ўртасидаги маълум боғланишни кўрсатади. Кўпгина тиллар фонологик системаларининг диахроник (тарихий) ва синхроник (ҳозирги) томондан тадқиқ қилиш урғу ва фонемаларнинг чўзиқ-қисқалиги кўпинча алоқадор эканлигини кўрсатади¹. Бу хусусият товушларнинг дистрибуцияси, уларнинг берилиши ва фонологик оппозициялар, кенг маънода сўзнинг структураси, бўғин ва урғунинг табиати, ўрни билан узвий боғлиқ эканлигини тасдиқлайди.

ФОНОТАКТИКА

Одатда, бўғин, сўз ва морфемаларнинг фонетик ва фонологик структурасини ўрганишда улар таркибидаги унлилар /V/ белгиси билан, ундошлар /C/ белгиси билан кўрсатилади. Бунда бир бўғинли «у» сўзи (V), «шу» сўзи (CV), «тил» сўзи (CVC) каби кўрсатилиб, кўп бўғинли «китоблар» сўзи (CVCVCCVC) шаклида кўрсатилади. Агар ундош товушларни аниқроқ кўрсатмоқчи бўлсак, портловчи ундошни /T/, сирғалувчини (S), шовқинли сонантни /R/, бурун сонантни /N/ белгиси билан кўрсатамиз. (Баъзан аниқроқ бўлиши учун аффикатни /TS/ ва ҳар бир ундошни ўнгдан чапга қараб /C₁, C₂, C₃.../ белгилари билан кўрсатамиз.) Сўзларнинг фонетик ва фонологик структурасини шу тартибда тадқиқ қилиш бир йўла бўғин ва морфемаларнинг структурасини ҳам аниқлашга ёрдам беради ва у баъзан «фонотактика» номи билан аталади. Кузатишларга қараганда, умуман ўзбек, рус ва инглиз тилларида қуйидаги бўғин типлари мавжуд: V, CV, VC, VCC, CVC, CCV, CCCV, CCVC, CVCC, VCCC, VCCCC, CVCCC, CCVCC, CCCVC кабилар. Бунда бошқа тилларда, биринчи навбатда рус тилидан кирган сўзларда учрайдиган бўғин структуралари ҳам ҳисобга олинган. Барча тиллар учун умумий бўлган универсал бўғин типлари CV, CVC лардир. Ўзбек тилида ҳам, бу бўғин типлари жуда кўп учрайди. Бу жиҳатдан Н. А. Баскаковнинг CVC бўғинини қадимий туркий тиллари учун типик деб,

¹ Қаранг: Б. А. Серебренников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Изд. «Наука», М., 1974, стр. 64—70, 101—116.

/C/VC, CV/C/, C/V/C ларни ўша CVC структурасининг фонетик ривожланиш натижасида бир элементи йўқолган (қавсда —/ / берилган) деб кўрсатиши¹ диққатга сазовордир.

Сўз—«тилнинг марказий бирлиги» (А. И. Смирницкий) сифатида, фонетик жиҳатдан бўғинларнинг ва морфологик томондан морфемаларнинг синтезидир². Шу туфайли сўзлардаги товуш бирикмаларини аниқлаш, уларнинг сўз бошида, охирида ва ўртасида қандай ҳолатда бириқиши ва бу масаланинг бўғин ва урғу билан муносабатини ўрганиш фонотактиканинг асосий вазифаси ҳисобланади. Сўзларда унли + унли /VV/, унли + ундош /VC/, ундош + унли /CV/, ундош + ундош /CC/, бир неча ундошлар бирикмаларининг (/CCC/ каби) қайси ўринларда учраши кўпгина тилларда ҳар хил бўлиб, уларнинг баъзилари бир тилда бор, иккинчисида йўқдир. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги сўзларнинг бошида келувчи CC бирикмалари кейинча рус тили орқали кириб келган. Уч ундош бирикмалари /CCC/ сўз ўртасида ва охирида учрайди ва бўғин чизиғи бундай бирикмаларни, одатда, икки бўғинга ажратиб юборади ва кейинги бўғин урғу олади: қирқма /C₁V₁C₂C₃C₄V₂/ ёки /TVRTNV/, *туркча* /C₁V₁C₂C₃C₄V₂/ ёки /TVRTTTSV/, *олтмиш* /V₁C₁C₂C₃V₂C₄/ ёки /VRTNVS/ каби.

Бундай товуш бирикмаларида айрим фонетик ўзгаришлар, шу структурадаги товушларнинг артикуляцион-акустик хусусиятларининг алоқаси, бўғиннинг типи ва урғунинг таъсири натижасида рўй беради. Бунда бир хусусиятнинг иккинчи хусусият ҳисобига ёки таъсирида бўлиши уларнинг **компенсация принципи** дейилади. Масалан, баъзи тилларда, хусусан инглиз тилида, экспериментал кузатишларнинг натижасида айрим товушнинг чўзиқлиги ўша сўздаги товуш ва бўғинларнинг сонига тўғри пропорционал эканлиги аниқланган. Умуман бирор сегментнинг (товуш бирикмаси ҳам сегмент деб қаралади) ўртача чўзиқлиги сўздаги бўғинлар сонининг кўпайиши ҳисобига қисқаради. Ўзбек тилидаги *биринчилардан* сўзидаги учта [и] товушининг фонетик чўзиқлиги ҳар хил бўлиши мумкин. Бунда сўзнинг охирги бўғини-

¹ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, стр. 122—123.

² Қаранг: Е. Курилович. Структура морфемы. В его книге «Очерки по лингвистике». М., 1962, стр. 71—91.

даги урғу олдинги бўғинларга таъсир қилиши: ўз навбатида ёндош товушларнинг артикуляцион акустик хусусиятларининг ўзаро боғланиши сезиларлидир. Товуш бирикмаларининг талаффузида аввалги товушдан кейингисига ва аксинча, кейингисидан аввалгисига артикуляцион (ҳам акустик) жиҳатдан ўтиш процессларининг ва унда нутқ механизмларининг ҳаракатини чуқур экспериментал ўрганилиши сўзнинг фонетик структурасини текширишда катта аҳамиятга эгадир. Бу фонологиянинг фонотактика билан боғлиқ томонларинигина эмас, балки умуман фонемаларнинг фарқланиш ва фарқланмаслик белгиларини ва уларнинг бири иккинчисига таъсир этиши; айниқса, фарқланмаслик белгилари ҳам маълум аҳамиятга эга бўлиб, баъзан фарқланувчи белгилар билан бир қаторда қаралишини, бунда бўғин ва урғунинг ҳам ҳиссаси борлигини аниқлашда назарий жиҳатдан қимматлидир.

СУПЕРСЕГМЕНТ ФОНОЛОГИЯНИНГ МЕТОДЛАРИ

Юқорида суперсегмент фонологияга тегишли тушунча ва терминлар ҳамда уларни ўрганиш методлари ҳақида баъзи масалалар ёритилди. Суперсегмент воситаларни тадқиқ қилишда ҳар хил назарий фикрлар ва методлар таклиф этилаётгани туфайли уларни амалда қандай тадбиқ этиш масаласи ҳам хилма-хилдир.

Суперсегмент фонология (ёки «юқори — сегмент фонология», «просодика») тилдаги ифода элементларининг юқорисидаги ва баъзи сегмент фонемаларга хос бўлган фарқланиш воситаларини ўрганади¹. Просодик фарқланиш воситаларига ҳар хил тилларда урғу (сўз ва гап (фраза) урғуси), тон, чўзиқлик, пауза, темп, тембр, оҳанг ва бўғинларга хос бўлган бўғин чўққиси («вершина слога»), бўғиннинг олди ва орқасидан уланувчи воситалар ҳамда сегмент фонемаларнинг баъзи белгилари — аспирация, қайта аспирация («преаспирация»), сингармонизм, бўғизни қисиш кабилар киради. Бу воситалар «просодемалар» деб ҳам юритилади. Улардан баъзилари интонацияга ҳам тегишли бўлгани учун (оҳанг, гап урғуси, темп, тембр, пауза кабилар) инто-

¹ Қаранг: О. С. А х м а н о в а. Фонология. Морфонология. Морфология. Изд. МГУ, М., 1966, стр. 25.

нация ҳам просодиканинг ўрганиш объектига киради. Кўпинча урғу ва (кучли динамик урғу) тоннинг (музыкал урғу) фарқлаш воситалари, яъни просодик белгилари «акцентуация» ёки «**акцентология**» термини билан аталади. Бунда интонациянинг фонологик (просодик) белгилари эса «просодия» ёки «просодика» баҳсида алоҳида қаралади. Бироқ фақат интонацияни суперсегмент фонетика ва фонологияда текширилиши мақсадга мувофиқ эмас. Акцентологиянинг асосий элементар бирлиги қилиб бўғин олинади. Бунда бўғин урғусининг тилдаги маънодор бирликларни фарқлашига кўра, «акцент 1, акцент 2» ва ҳоказо тартибда номланади. Бўғиндаги урғунинг даражасигина эмас, балки ҳар хил фонологик (просодик) воситалар — чўзиқлик, куч ва тоннинг иштирокига кўра акцентлар маълум тартибда классификация қилинади¹. Акцентологик метод баъзан гап (фраза) урғусининг ҳам фонологик воситаларини ўз ичига олади. Бунда сўз ва гап урғуси аралаштирилмай, балки улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар аниқланиши зарур. Туркий тилларда кўпинча сўз ва гап урғусининг ўрни бир хил бўлса ҳам, улар ўртасидаги фарқ бўғинларнинг бирикиш тартиби ва гапда сўзлар тартиби борасида қаралиши керак. Америка тилшунослигида сегмент фонемика (ёки фонология) ва просодик фонемика фарқланади. Бўғин контурида иштирок этган ҳар бир товуш белгиси (артикуляцион-акустик) «просодема» ёки «просодик фонема» деб аталиб алоҳида текширилади. Баъзан америка тилшунослари «интонацион просодема» терминини интонациянинг фонологик функциялари ҳақида гап борганда ишлатадилар².

Баъзан улар чегара сигнали, урғу, интонация ва тишиш белгиларини суперсегмент фонемалар сифатида қарайдилар. Н. С. Трубецкой сўзлардаги просодик воситалардан фраза (гап) лардаги просодик воситаларни фарқ қилади ва ҳар иккисини умуман просодияга бирлаштиради. Одатда, сегмент фонемалар ўртасидаги қарама-қаршилик ҳақида гапирганда «оппозиция» термини ишлатилади, чунки фонемалар тил бирлиги ҳисобланади. Урғу ва интонация тилнинг бирлиги эмас, балки шу

¹ Қаранг: С. Д. Кацнельсон. Сравнительная акцентология германских языков. М.—Л., 1966.

² Қаранг: Э. Хэмп. Словарь американской лингвистической терминологии. М., 1964, стр. 169—170.

бирликлар устида («сверхсегментный») маълум вазифани бажарувчи воситалардир. Шу туфайли урғу ва интонациядаги қарама-қаршилик «контраст» термини билан аталади. Баъзан урғу ва интонациянинг фонологик функциялари (маънони фарқлаши) ҳақида гап борса, уларни «просодема» ёки «акцентема» ва «интонема» деб ҳам аташади. Бунда сўз урғуси — «сўзакцентема», гап (фраза) урғуси — «фразоакцентема», синтагма урғуси — «синтагмоакцентема» (терминлар В. А. Васильевга тегишли) деб юритилади. Тоннинг юқори ёки пастки даражаси гапда фонологик функцияни бажарса, «тонема» термини ҳам ишлатилади. «Тонема» термини дастлаб Е. Д. Поливанов томонидан музикал урғуга (тонга) эга бўлган тилларда (хитой, япон, дунган, вьетнам тиллари) сўз урғусига нисбатан ишлатилган эди. Е. Д. Поливанов «силлабема» (бўгин составига тегишли — дунган тилида) ва айниқса «акцентема» (сўздаги кучли динамик урғуга тегишли — рус тилида) терминларини ҳам биринчи бўлиб ишлатган эди. (Бу ҳақда шу бобнинг бошланғич қисмига қаранг.) Умуман термин ва тушунчаларнинг қўлланиши тасниф қилинаётган тилдаги урғунинг динамик ёки музикал табиатига ва нутқнинг фонетик бўлинишига ҳам боғлиқдир.

Урғу унинг компонентлари ҳисобланувчи — чўзиқлик, интенсивлик ва асосий частота тонининг қайси бири етакчи эканлигига қараб, уч турли бўлади: 1) динамик ёки куч урғуси, бунда интенсивлик етакчи бўлади (рус, инглиз, ўзбек тиллари); 2) квантитатив урғуда чўзиқлик етакчи бўлади (грек тили); 3) музикал (тон) урғу — тон етакчи (серб, япон, дунган тиллари).

Кўпгина тилшуносларнинг фикрича, туркий тилларда бир йўла динамик ва тоник урғу борлиги айтилади. Ўзбек тилида сўз урғуси динамик эканлиги экспериментал тадқиқ қилинган¹. Ўзбек тилида сўз урғусининг фонологик функцияси² анча чегараланган. Чунки урғунинг ўрнига кўра жуда кам сўзларни фарқлаш мумкин: *олма* «яблоко» — *олма* «не бери», *тўхта* «имя собственное» — *тўхта* «остановись», *босма* «промакашка» — *босма* «не топтай» каби.

¹ Қаранг: А. Маҳмудов. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960.

² Бу масала биринчи бор А. Ғ. Ғуломов томонидан кўрсатилган. Қаранг: Ўзбек тилида урғу. Тошкент, 1947.

Ўзбек тилида урғунинг сўзни ташкил этиш функцияси айниқса кучлидир. Ўзбек тилида совет-интернационал сўзларни ҳам ҳисоблаганда, урғунинг ўрни ҳар хил — эркиндир: *пáртия, прогрáмма, акадéмик, секретáрь* каби. Туркий тилларда асосий урғу кўпинча сўзнинг охириги бўғинига тушади. Ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда урғуни асосий ва иккинчи даражали урғуга ажратиш (А. А. Клименко), 1-, 2-, 3- даражали ва кучсиз урғуни (А. Ф. Себерг) фарқлаш каби қарашлар мавжуд. Бироқ бу қарашлар экспериментал жиҳатдан тасдиқланмаган. Ўзбек тилида бир бўғинли, икки бўғинли, кўп бўғинли ва қўшма сўзлардаги урғунинг табиати, унинг кучи ва қўлланиши каби масалаларни акцентологик метод орқали тадқиқ қилиш фойдадан ҳоли эмас. Чунки сўзларнинг акцент структураси ҳар хил ва мураккабдир. Кейинги даврда сингармонизм ҳам фонологик ҳодиса сифатида қаралмоқда. Чунки сингармонизм сўзга тегишли бўлиб, ундаги унлилар белгилари («қатор, лабланганлик») суперсегмент восита деб қарашни тақозо қилади¹.

Фраза урғуси, одатда, интонациянинг етакчи бир компоненти ҳисобланади. Шу туфайли унинг табиати гапларда, фраза ва синтагмаларда алоҳида ўрганилади. Бунда фразоакцентема ва синтагмоакцентеманинг фонологик функциялари алоҳида текширилиши зарур. Бироқ бу вазифани аввал экспериментал текширмай бажариш чуқур хулосаларга олиб келмайди. Интонациянинг фонологик функциялари ҳали анча муаммолидир. Ҳозирча унинг маънони фарқлаш хусусиятлари фонетик текшириш методлари (экспериментал фонетикада) орқали аниқланмоқда. Интонацияга тегишли воситалардан фраза урғуси, оҳанг ва паузанинг (синтагматик бўлинишда) фонологик воситалар сифатида ишлатилиши анча аён-дир. Чунки фраза урғуси орқали гаптаги асосий маънони ўша урғу тушган фразага (сўз ёки сўз бирикмасига ва гапга тўғри келади) қаратиш мумкин, масалан:

Бу ерда мён хўжайин (Сен эмас).

Бу ерда мен хўжайин (У ерда эмас).

Бу ерда мен хўжайин (Кичик ходим эмас).

¹ Қаранг: В. А. Виноградов. Типология сингармонических тенденций в языках Африки и Евразии. Сб. «Проблемы африканского языкознания». М., 1972, стр. 125—163.

Гапдаги маънонинг ўзгаришида эмоционал хусусият ҳам мужассамлашган. Интонациянинг фонологик ва эмоционал функциялари кўпинча қўшилиб кетади.

Бу менинг укам Қодир.

Бу менинг укам, Қодир.

Бу гапларни ёзма нутқда фарқлаш осон. Бироқ оғзаки нутқда биринчи гап бир фраза (Бу менинг укам Қодир) ёки икки фраза (Бу менинг укам, Қодир) шаклида талаффуз қилинса, маъно деярли ўзгармайди. Лекин икки ёки уч фраза шаклида бўлганда, маъно тамоман ўзгариб кетиши мумкин: *Бу менинг укам/ Қодир; Бу /менинг укам/, Қодир* (Қодирга укасини таништирмоқда).

Оҳанг (мелодия)нинг кўтарилиш ва пасайиши ҳам фонологик восита бўлиб, гапнинг коммуникатив турларини (дарак, сўроқ, ундов гаплар) фарқлашда хизмат қилади: *Мен бордим.— Мен бордим?— Мен бордим!* Интонациянинг фонологик функциялари айниқса йирик фразаларда кўпроқ билиниши мумкин. Чунки йирик фразаларнинг синтагматик жиҳатдан кўпроқ бўлакларга бўлиниши ва унда маънони ажратиш воситаларининг хилма-хиллиги очиқроқ кўринади. Халқ мақол ва маталларида, латифаларида ва аскияларида интонациянинг фонологик ва эмоционал функцияси жуда кучли бўлиши билан бирга паралингвистик воситаларга ҳам бой эканлиги сезилади. Шу туфайли суперсегмент ва паралингвистик (бунга имо-ишора, оҳанг, овоз фонацияси, айрим артикуляция турлари кабилар киради) воситалар бир-бирларига боғланиб тадқиқ қилиниши лозим. Интонация гап турларини аниқлашда ёрдам берса ҳам, у гапга тегишли эмас. Чунки гап грамматика (синтаксис) нинг бирлиги бўлса, фраза фонетиканинг бирлиги ҳисобланади. Фонетик жиҳатдан фразалар, ўз навбатида, тактлар, бўғинлар ва товушларга бўлинади. Бир фраза бир гапга тенг бўлиши мумкин. Бироқ гапнинг ўзи интонацияга эга бўла олмайди. Интонация фраза орқали тилдаги ифода воситаси вазифасини бажаради ва структураси жиҳатдан мураккаб ҳисобланади¹. Интонация фонетик ҳодиса бўлиб, йирик фонетик бўлак фразага тегишли ва у орқали гапга кўчирилади.

¹ А. А. Реформатский. Прологомены к изучению интонации. В его «Фонологические этюды», М., 1974, стр. 5—72.

ЧЕГАРА СИГНАЛЛАРИ

Тилдаги фонологик воситалар сўзларни фарқлаш учун хизмат қилса ва уларнинг сони аниқ бўлса, сўз, морфема ва гапларнинг чегарасини белгиловчи мураккаб «делимитатив» воситалар ҳам борки, улар «чегара сигналлари» («пограничные сигналы») деб аталади. Бундай чегара сигналлари, одатда, эшитувчининг эътиборини ўзига тортади. Улар **фонематик**, яъни бир йўла фонологик ҳамда чегарани кўрсатувчи вазифасини бажарувчи ва бундай хусусиятга эга бўлмаган — **афонематик** чегара сигналлари деб юритилади. Афонематик сигналларга фонемалар комбинатор вариантларининг ҳар хил ўринларда ишлатилиши, урғунинг бошқа бўғинга кўчмаслиги киради. Н. С. Трубецкой туркий тилларда урғу сўзнинг охирги бўғинида бўлишини ва у сўзларни фарқлашда хизмат қилмаслигини айтиш билан бирга, баъзан ўзбек тилида феълнинг баъзи формаларида (масалан: ҳозирги замон феълининг — йор сўроқ формаси) урғунинг биринчи бўғинга кўчишини кўрсатади. Н. С. Трубецкой бунда Е. Д. Поливанов фикрига асосланади. Бироқ ўзбек тилида баъзи товушлар урғунинг ўрни билан бирликда фонетик чегара кўрсатгичи функциясини бажариши сезилади.

Масалан: *Ота бошлади* — «отец начал».

Ота бошлади — «начал стрелять»

Бу гапларда (гапни) ота бошлади; (Сержант) ота бошлади. Урғунинг ўрни ва унли товушлар биринчи сўзни иккинчисидан чегаралашда алоҳида хизмат қилади.

«*Аҳмад ётоқ олди*» — «*Аҳмад ёта қолди*» гапларида [қ] товуши сўзларни бошловчи ёки тамом қилувчи вазифасини бажаради. [қ] товушининг қайси сўзга тегишли экани, шу гапнинг маъносини очади¹. Юқоридаги мисолда «ётоқ» ва «ёта» сўзларидаги /о/ ва /а/ унлилари ўртасидаги фарқ жонли талаффузда, айниқса, Андижон шевасида сезилмай кетади. (Баъзан шу хусусият «*от олди* — *аталди*», «*ёғламоқ* — *ёлламоқ*» мисолларида Тошкент шевасида /ғ/ нинг кучсизлашуви ёки тушиб қолиши ҳисобига юз беради. А. А. Реформатский рус тилидаги шундай мисоллардан қуйидагиларни келтира-

¹ Қирғиз тилида шунга ўхшаш мисол ва хусусиятни қаранг: А. Орусбаев. Киргизская акцентуация. Фрунзе, 1974.

ди: *К Ире — Кире, К Оле — Коле*¹ кабилар.) Юқоридагига ўхшаш мисолларнинг жуда камлиги ўзбек тилида чегара сигналларининг функцияси чекланганидан дараж беради. Сўз ёки морфеманинг чегараси функционал маънодор бирлик сифатида «чегара фонемаси» (АҚШ тилшунослари), «диэрема» (совет тилшуноси М. В. Панов), «синдема» (С. Д. Кацнельсон) ва кўпроқ «чегара сигнали» (Н. С. Трубецкой) терминлари билан аталади. Улар ўртасида терминологик фарқлардан ташқари баъзи назарий мунозарага сабаб бўлувчи масалалар ҳам бор. Умуман, тиллардаги чегара сигналларининг фонетик ва фонологик табиати ҳали етарли ўрганилмаган. Чегара сигналлари сегмент ва суперсегмент фонологиянинг ўзаро боғланишини яққол кўрсатувчи воситадир.

МОРФОНОЛОГИЯ

Морфологиянинг бирлиги ҳисобланган морфемалар фонемаларнинг маълум тартибда бирикувидан тузилади. Бу фонемага «сўз ва морфемаларни ҳосил қилувчи ва фарқловчи энг кичик тил бирлиги» деб берилган таърифда ҳам ўз ифодасини топган. Кейинги давр тилшунослигида (XX асрда) морфемаларнинг фонологик структурасини текширувчи соҳа «морфонология» (ёки «фономорфология», «морфофонология») термини билан атала бошлади. Унинг вужудга келишида Н. С. Трубецкой алоҳида хизмат кўрсатди. Н. С. Трубецкой фикрича, морфонология: 1) сўз фонологиясининг бир қисми бўлиб, морфемаларнинг фонологик структураси билан иш кўради; 2) грамматиканинг бир боби; 3) морфонология морфология ва фонологияни узвий боғловчи бўлиб, грамматикадан ўзига муносиб ўрин эгаллаши керак. Кейинча Н. С. Трубецкой морфонология назариясининг вазифаси уч қисмдан иборат деб кўрсатади: 1) морфемаларнинг фонологик структураси ҳақидаги назария; 2) баъзи морфемаларда учрайдиган комбинатор ўзгаришлар назарияси; 3) морфологик функция бажарувчи товуш алмашинуви назарияси².

¹ А. А. Реформатский. Фонологические заметки. «Вопросы языкознания». 1957, № 2, стр. 100—101.

² Н. С. Трубецкой. Некоторые соображения относительно морфонологии. «Пражский лингвистический кружок», М., 1967, стр. 115—118.

Бу вазифаларнинг биринчиси морфонологиянинг асосий ўрганиш объектидир. Иккинчиси — фонологиянинг вазифаси, учинчиси эса морфологияга киради (унда ички флексия, инфиксация каби хусусиятлар ўрганилади).

Кейинги йилларда морфонологияга «морфологик элементларни ташкил қилишда ҳар хил фонемаларнинг қўлланиш принципини тадқиқ қилувчи фан»¹ ва икки мустақил бобдан: а) ҳар хил тилдаги морфемаларнинг товуш томони ҳақидаги ва б) алоҳида структурал бирлик бўлган морфемаларнинг товуш томони ҳақидаги таълимотдан ташкил топган, ўз бирлигига эга бўлмаган ва базиси йўқ («небазисный») тил босқичи² деб таърифлар берилди. Ҳар икки таъриф ҳам Н. С. Трубецкойнинг биринчи тезисини тасдиқлайди. А. А. Реформатский морфонологияга кўп аниқликлар киритди ва уни базисли босқичлар (яъни ўз бирлигига эга бўлган), морфология ва фонология ўртасидаги «кўприк»ка ўхшаш базиси йўқ алоҳида босқич³ деб таърифлади. Шу туфайли морфонология грамматикага ҳам, фонологияга ҳам кирмайди, лекин уларнинг бирлиги бўлган фонема ва морфемадан фойдаланади. Баъзи тилшунослар томонидан таклиф этилган «морфонема» термини (Г. Улашин, Н. С. Трубецкой ва бошқалар) ўз кучини йўқотади, чунки у фонемаларнинг морфемалардаги алмашуви (масалан, «рука — ручка» да «к/ч») натижасида бир йўла икки фонемага тўғри келади. Морфонологиянинг ўз бирлиги йўқ бўлгани учун морфемалардаги фонетик ҳолат билан боғлиқ бўлмаган фонологик ўзгаришларни ўрганади ва бунда урғунинг морфемалардаги ҳар хил кўчишини ҳам ўз ичига олади.

Морфонологиянинг вазифаси чекланган бўлиб, морфемалардаги барча фонетик ўзгаришларни ўз ичига олмайди. Балки, маънони ўзгартириш ёки фарқлаш билан боғлиқ бўлган бир морфема доирасидаги ҳеч қандай ҳолат (позиция) билан боғлиқ бўлмаган фонемалар ўзгаришини ҳисобга олади. Масалан, ўзбек тилидаги морфемаларда учровчи комбинатор ва позицион ўзгаришлар

¹ О. С. Ахманова. Кўрсатилган асар. 52-бет.

² А. А. Макаев, Е. С. Кубрякова. «О статусе морфологии и единицах ее описания», «Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие». М., 1969. стр. 91—114.

³ А. А. Реформатский. Еще раз о статусе морфологии, её границах и задачах. Кўрсатилган асар, 98—118-бетлар.

морфонологияда текширилмайди. Улар фонетика ва фонологияга тааллуқлидир. Баъзи ўзак ва аффикс морфемалар ўртасида келувчи элементлар ҳам борки, улар ҳеч қандай семантик роль ўйнамайди. Масалан, «*деяр-ли*» (*де-й-арли*), «*ишқибоз*» (*ишқ-и-боз*) сўзлари ўртасида келган элементлар оддий «сўзни уловчи»лик характериға эға бўлиб, морфонологик вазифа бажармайди. Ўзбек тилидаги *бу кун* — *бугун*, *сез* — *сесканмоқ*, *паст* — *пасаймоқ*, *суст* — *сусаймоқ*, *улуғ* — *улғаймоқ*, *сон* — *сапоқ*, *онг* — *англа*, *тара* — *тароқ*, *ўқи* — *ўқув*, *таши* — *ташув*¹ каби сўзлардаги ўзак морфемаларда бўлган фонемалар ўзгариши морфонологик жиҳатдан қаралиши мумкин. *Қорин* — *қорни*, *огиз* — *оғзи*, *ўғил* — *ўғли* сўзларида эғалик қўшимчаси ёки аффиксал морфема ички флексияға ўшаш кўринади, лекин кейинги аффиксал морфемалардаги /и/ фонемаси «*қорин*» ўзак морфема-сидаги /и/ ни «едириб юборган» кўринади. Бу хусусият фақат шу ўринда учраши туфайли уни морфонологик ҳолат деб ҳисоблаш мумкин.

Умуман, морфонологик хусусиятлар ҳинд-европа тилларида туркий тилларға қараганда кўпроқ учрайди. Туркий тилларда морфологик хусусиятлар бир йўла ўзак морфемадаги фонеманинг ўзгариши ва урғунинг аффиксал морфемаға кўчиши билан берилган бўлиши мумкин: *сез* — *сесканмоқ*, *онг* — *англа*, *тара* — *тароқ* каби. Бунда морфонологик ўзгаришнинг бир йўла сегментал ва супрасегментал табиати кўринади. Туркий тилларда морфема ва бўгин чегарасининг тўғри келиш ҳоллари кўп учрайди. Бу ҳам морфонологик структураға таъсир кўрсатади. Лекин, бу ҳолат сингармонизм бор бўлган туркий тилларда морфонологик ва просодик жиҳатдан айниқса характерлидир. Туркий тиллардаги сўзларнинг ўзак морфемалари қиёсланса, улардаги морфонологик ўзгаришни билиш мумкин². Морфонологик хусусиятлар тилларнинг тарихий ривожланишида айниқса ҳар хил ҳолда кўринади. Улар сўз ўзгартириш ва сўз ясаш билан боғлиқ ҳолда баъзан тилнинг лексикология ва морфологиясида ҳам текширилади. Бироқ

¹ Мисоллар «Ҳозирги замон ўзбек тили». Тошкент, 1957, 287—294-бетлардан олинди.

² Бундай мисолларни қаранг: А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. Стр. 193—198. (Список общетюркских односложных основ.)

морфонологияни алоҳида тил босқичи деб ҳисоблаб, унга тегишли барча хусусиятларни ўрганиш тилининг ички структурасидаги баъзи пайқалмай қолган аломатларни аниқлашда катта ёрдам беради.

АДАБИЕТЛАР

Ассосий:

Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. Изд. МГУ, 1956.

Ахманова О. С. Фонология. Морфонология. Морфология. Изд. МГУ, 1966.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Изд. ЛГУ, 1960.

Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967.

Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Якобсон Р. и Халле М. Фонология и ее отношение к фонетике. «Новое в лингвистике». Вып. II. М., 1962.

Қўшимча:

Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

Ломтев Т. П. Фонология современного русского языка. М., 1972.

Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. (Глава «Фонология») М., 1973.

Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. М., 1970.

Реформатский А. А. Фонологические этюды. М., 1975.

Решетов В. В. Узбекский язык. ч. I. Введение. Фонетика. Ташкент, 1959.

Степанов Ю. С. Принципы и методы современной лингвистики. М., 1975.

Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М., 1975 (часть «Фонетика»).

ГРАММАТИКА

ГРАММАТИКАНИНГ ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ҳар бир тил грамматикаси сўз формалари, сўз ясалишининг морфологик хусусиятлари ва сўзларнинг бирикиб гап ҳосил қилиш усулларини ўрганади.

Тил тараққиёти давомида сўз формаларининг ясалиши ва ўзгариши ҳамда сўзларнинг бирикиб гап ҳосил қилишига оид маълум грамматик қоидалар мавжуд. Бу қоидаларнинг йиғиндиси тилнинг **грамматик қурилиши** ва **грамматик системаси** деб юритилади. Тилнинг **грамматик қурилиши** сўз формаларининг ва сўзларнинг бири-бири билан бирикувининг қандай характерда эканлигини кўрсатади. Мавжуд грамматик қоидаларнинг маълум тартибдаги йиғиндиси **грамматик системага** бирлашади. Баъзан, грамматиканинг икки қисмини назарда тутиб, сўз формалари ҳақидаги бўлим морфологик система деб ва сўзларнинг ўзаро бирикуви ҳамда уларнинг гапга бирикувини ўрганувчи қисми синтактик система деб ҳам юритилади.

Грамматиканинг асосий бирликлари морфема, сўз, сўз бирикмаси ва гапдир. Бироқ бу бирикмаларни шакллантириш ва уларни фарқлашда иштирок этувчи воситалар, жумладан, фонологик, интонацион ва бирикиш тартиби, ўрни кабилар ҳам грамматика билан боғлиқ равишда ўрганилади.

Кейинги давр тилшунослигида грамматиканинг ҳар бир бирлигини ўрганиш алоҳида соҳа сифатида қаралмоқда. Бироқ бу соҳалар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, улар назарий жиҳатдан бир-бирини тўлдиради. Бунда тилнинг марказий бирлиги ҳисобланувчи сўз алоҳида аҳамиятга эгадир. Сўз ясалишининг лексик (янги сўз яшаш), фонетик (аффиксациядаги товуш ўзгаришлари) ва грамматик, яъни морфологик (аффикслар ёрдамида сўз яшаш, сўзнинг ўзак ва аффиксларга бўли-

ниши каби) томонлари уни ҳар томонлама ўрганишни талаб этади. Сўз яшашда баъзи аффиксларни қўшиш ёрдамида кичрайтириш, эркалатиш каби маъноларнинг берилиши эса, стилистик ва семантик хусусиятларни келтириб чиқаради. Бундай хусусиятлар тилшуносликнинг семасиология ва стилистика соҳаларида текширилади. Морфология ва синтаксис ўзаро боғлиқдир. Масалан, қўшма сўз билан сўз бирикмаси ўртасидаги муносабатни ўрганиш бир йўла морфология ва синтаксисга мурожаат этишни талаб қилади.

Морфология сўз формаларининг ўзгариши, уларнинг структураси, сўз ясалишининг ва сўз формаларининг моделларини қандай қисмлардан, элементлардан тузилишини ўрганади. Морфологиянинг бирлиги морфема ва сўздир. Морфема тилнинг энг кичик маънога эга бўлган бирлигидир. Сўз эса, юқорида айтилганидек, тилнинг марказий, ҳар томонлама текширилиувчи (морфология ва синтаксисда, лексикологияда (семасиологияда), фонологияда — сўзнинг фонологик структураси ва стилистикада сўз маъноларининг стилистик бўёқлари текширилади) бирлигидир.

Сўзнинг морфологияда текширилишига сабаб, унинг морфологик жиҳатдан ўзак ва аффиксларга бўлиниши, ўз навбатида, уларни ўзак морфема ва аффиксал морфема деб қараб, сўз яшаш моделларини чуқурроқ ўрганишдир. Сўзлар морфемалардан тузилган. Ёхуд бир сўз ҳам структураси жиҳатдан бир морфемага тўғри келади (масалан, *тош, бош, сен, тол* каби). Чунки баъзи сўзларда аффиксал морфемалар йўқ бўлиши мумкин. Туркий тилларда агглютинациянинг кучлилиги сабабли сўзга бир қанча аффиксларни (яъни аффиксал морфемаларни) қўшиш орқали сўз формалари ўзгариши мумкин. Сўзлар морфологик жиҳатдан сўз ўзгартирувчи бўлакларга (морфемаларга) ажратилади. Сўзнинг ясалиши структурасини ўрганишда эса туб ва ясама сўз, сўз яшашдаги турли воситалар, содда ва қўшма сўзларнинг тузилиш структураси ва уларнинг компонентларга бўлиниш хусусиятлари текширилади. Бу икки хил қараш ҳозирги давр тилшунослигида «морфемика» ва «морфологик сўз ясалиши» соҳалари деб аталади. Улар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлса ҳам, ўрганиш объекти ҳар хилдир. Сўз ўзгартириш ва сўз яшаш формалари сўзларни лексик-грамматик белгиларига кўра фарқлаш ва уларни гуруҳ-

ларга, яъни сўз туркумларига бўлишда катта аҳамиятга эгадир. Масалан: *тўқи, тўқимоқ, тўқувчи, тўқиш* кабилар. Тилдаги барча сўзлар ўзларининг лексик-грамматик-синтактик (бирор гап бўлаги бўлиб келиши), морфологик (қўшимча қўшиш орқали ясалиши) белгиларига кўра алоҳида группаларга бўлинади. Умумий грамматик белгилари билан бир хил группага ажратилган сўзлар **сўз туркумлари** (от, сон, сифат, феъл, равиш кабилар) номини олган. Сўз туркумларининг классификацияси, уларнинг грамматик моделлари ҳам морфологияда ўрганилади. Сўз туркумларининг синтактик функциялари — субъектнинг объектга, объектнинг субъектга, объектнинг объектга муносабатлари, сўз гапнинг бирор бўлаги (эга, кесим, иккинчи даражали бўлаклари) бўлиб келиши, яъни синтагматик вазифалари синтаксисда ўрганилади. Морфологик ва синтактик, умуман, грамматик бирликларнинг (сўз, морфема, сўз бирикмалари, гап турлари) бир-бирига функционал жиҳатдан қарама-қарши қўйилиши уларнинг парадигматик муносабатларини кўрсатади. Бунда сўзни сўзга, морфемани морфемага, бир гапни бошқа гап турига оппозиция тартибида қарама-қарши қўйиш мумкин. Ўз навбатида грамматик категориялар саналувчи сон (бирлик, кўплик), келишиклар (бош келишик, тушум келишиги каби) ҳам маълум оппозицияни ташкил этади. Сўзларнинг бирикиш хусусиятларини синтагматик жиҳатдан қараш бирикув тартибининг қандай ва қайси ўринда бўлишини ўрганишга имкон беради. Кўринадики, грамматиканинг ўрганиш объекти ва вазифалари морфемика, сўз ясаш, сўз туркумларини морфологик жиҳатдан ва сўзларнинг бирикуви ҳамда гап турларини синтактик томондан илмий тадқиқ этишдан иборатдир. Бу грамматик бирликлар ва уларнинг хусусиятларини ўрганиш маълум назарий принцип ва методларни талаб этади. Тилшунослик фанининг ривожланишида айрим назария ва методлар вужудга келди. Лингвистик методлар ичида гапни бевосита ташкил этувчиларга ажратиш, трансформацион анализ, дистрибутив анализ кабилар кўпгина тилларнинг грамматик структурасини ўрганишда қўлланилмоқда.

Морфема ва сўз ясалишининг алоҳида қаралиши тилдаги грамматик формалар ўртасидаги системали алоқаларни ўрганишга ёрдам беради. Авваллари бу систематик алоқа унча чуқур ёритилмай қолар эди.

СУЗНИНГ МОРФОЛОГИК СТРУКТУРАСИ. МОРФЕМИКА

Сўз морфемалар ва бўғинларнинг синтезидир. Ёхуд бир морфема, ёки бир бўғин ҳам сўзга тўғри кела олади. (Қиёсланг: *тош, тук, бош, туш, бор* каби.) Сўзлар кўп морфемалар ва бўғинларнинг маълум тартибда қўшилишидан ҳам ҳосил бўлади. Масалан: *пишиқчилик, деҳқончилик, сувчи, гулкор, шакарли* ва бошқалар.

Сўзларнинг **морфологик структураси** уларни энг кичик маъноли қисмларга бўлишнинг тартиб ва қоидалари ҳақидаги таълимотдир. Тилнинг (унинг бир босқичи морфологиянинг) энг кичик маъноли бирлиги **морфема** деб аталади. Сўзларнинг морфологик структураси, яъни уларнинг морфемаларга бўлинишини ўрганувчи соҳа **морфемика** деб аталади. Фонемалар ҳар хил товушларда — вариантларда намоён бўлганидек, бир морфема ҳам бир қанча кўринишларда бўлиши мумкин. Морфемаларнинг ҳар бир кўриниши **морф** деб аталади. Морф маълум маънони англатувчи, бошқа кичик бўлақларга бўлинмовчи ва ҳар хил сўзларда қайтариловчи фонемалар комплекsidир. Баъзан бир фонема ҳам **морф** бўла олади. Масалан, ўзбек тилида у, инглиз тилида *books* — китоблар сўзидаги — *s* қўшимчаси.

Морфема морфларнинг йиғиндиси бўлиб, ҳар бир морф бошқа морфга нисбатан тўлдирувчи дистрибуцияда бўлади. Чунки бир морф ишлатилган ўринда иккинчисини ишлатиш мумкин эмас. Бир ўринда ҳар хил формада ишлатилувчи морфлар **алломорфлар**, яъни **морфемаларнинг вариантлари** ҳисобланади. Масалан, *исламоқ* ва *искамоқ* феълларидаги *-ла* ва *-ка* ясовчи аффиксларининг семантик функцияси бир хил, лекин материал жиҳатдан ҳар хил. Демак, улар алломорфлардир. Ҳар бир морфема ўзининг алломорфларига эгадир. *Бек, бегим, тоғ, тоққа* сўзларидаги *бек—бег(им), тоғ—тоқ(қа)* алломорфлар саналади. Улардаги фонема алмашинуви сўзнинг ўзаги доирасида бўлгани сабабли **морфонологик аллтернация** деб юритилади. Сингармонизм ҳодисасига эга бўлган туркий тилларда аффиксларнинг фонематик состави ҳар хил бўлгани сабабли, уларнинг дистрибуциясига кўра фонема алмашинуви ҳам морфонологик аллтернацияга мисол бўла олади. Масалан: турк тилида *bil—di* ва *vur—*

du феълларидаги — di, — du аффикслари (яъни аффиксал морфемалари) сингармонизм таъсирда ҳар хил алломорфларига эга бўлади. Алломорфлардаги фонема алмашинуви қўшни фонемалар таъсирида рўй берса, уларни **фонологик шароитга кўра ҳосил бўлган алломорф** дейилади. Масалан: *сез — сесканмоқ* сўзида /к/ жарангсиз фонемаси таъсирида ўзак морфемадаги жарангли /з/ фонемаси жарангсизлашади. Юқорида келтирилган турк тилидаги сингармонизмли морфема таъсирида аффиксал морфеманинг танланиши эса **морфологик шароитга кўра рўй берган алломорф** деб юритилади. Одатда, фонологик шароитга кўра ҳосил бўлган алломорфлар продуктив ҳисобланади, яъни сўз формаларини ҳосил қилишда кўп ишлатилади. Морфологик шароитга кўра рўй берган алломорфлар эса продуктив саналмайди, яъни у ёки бу ўринда морфемаларнинг ишлатилиши билан шартланади. Баъзан морфема ноль алломорфи орқали берилади ва у **ноль морфема** («нулевая морфема») деб юритилади. Масалан: *Магазинга мол келди. Қушхонага қўй келди*. Бу гапларда *мол* ва *қўй* морфемалари морфологик жиҳатдан бирор белгига эга эмас. Бироқ, шу синтактик конструкцияда улар кўплик маъносида қўлланилган. Улар кўринишдан ноль морфеманинг вакили ҳисобланса ҳам, ишлатилиши жиҳатдан кўплик формасидадир. Демак, «ноль морфема» тушунчаси абстракт бўлиб, уни контекст орқали аниқлаш мумкин. Бир хил семантик функцияга эга бўлган *ун — овоз, тўзиди — тўзгиди, ув — ул* (кучук увлади — бўри улиди), *исламоқ — искамоқ* алломорфларининг ҳар бирига ташқи жиҳатдан ўз жуфтига эга бўлган морфемалар (қиёсланг: *ун — овоз*) сифатида қараш мумкин. Лекин уларни икки морфеманинг бир семантик функциясини бажаришига кўра функционал жиҳатдан синонимик морфемалар деб аташ мақсадга мувофиқдир. Чунки уларнинг морфонологик структураси ўзгармас бўлиб, ҳар бири алоҳида форма сифатида ишлатила олади. Улар ишлатилиши жиҳатдан баъзан фарқланади. Қиёсланг: *Кучук увлади. Бўри улиди. Унинг овози — ёқимли.* — *Унингни ўчир* каби.

Юқорида бу алломорфларнинг ҳар хил типларини кўриб ўтдик. Морфемика нуқтаи назаридан сўз морфемаларнинг кетма-кетлигидан (баъзан бир морфемадан) иборат бўлиб, унинг ичига бошқа ана шундай кетма-

кетликдаги морфемаларни киритиш мумкин эмас. Масалан: *Баҳор чоғи боғларда ҳар хил гуллар очилади* гапини морфологик жиҳатдан қуйидаги кетма-кетликдаги морфемаларга ажратиш мумкин: *Баҳор+чоғ+и+боғ++лар+да+ҳар+хил+гул+лар+оч+ил+а+ди*.

Сўзлар бир морфемадан ва кўп морфемаларнинг қўшилишидан ясалиши мумкин. Кўп морфемали сўзларда улардан бири эркин морфема, қолган морфемалар эса қўшилувчи морфемалар деб аталади. Масалан: *антифашистлар* сўзида *фашист* — эркин морфема, *анти-* ва *-лар* қўшилувчи морфемалардир. Сўз ясалиши жиҳатдан *фашист* — сўзнинг ўзаги, *анти-* префикс, *-лар* суффиксдир. Ҳар бир сўзда, жуда бўлмаганда, бир ўзак бўлади. Агар сўзда бирдан ортиқ ўзак бўлса, у қўшма сўз деб аталади. Кўринадики, бир сўз составига бошқа сўзларни киритиш мумкин эмас (*гул+тожи+хўроз* каби), бироқ бир морфема ичига бошқа морфемаларни киритиш мумкин¹. (Масалан: *ишқ-и-боз* сўзида *-и-* инфикс, яъни икки морфемани уловчи аффикс деб қаралади.)

Морфемика нуқтан назаридан сўзнинг айрим қисмларини сўз ўзгартирувчи ва сўз ясовчи морфемаларга ажратиш мумкин. Сўз ўзгартирувчи морфемалар сўз формаларини ҳосил қилади ва сўзлар ўртасидаги грамматик муносабатларни кўрсатувчи воситалар сифатида қаралади². Масалан, *бола, болалар, болалари, болаларимиз, болаларимизга, болаларимиздан* каби сўз формалари сўз бирикмаларида, конструкцияларда ва гапларда сўзларни синтактик жиҳатдан ўзаро боғлаш учун хизмат қилади. (*Бизнинг болалар ёки болаларимиз, бу болаларга* каби.) Сўз ясовчи морфемалар сўзларни ясаш воситаси бўлиб, улар ўртасидаги грамматик алоқаларни кўрсатмайди. Масалан: *иш+билармон, йўл+тўсар, бешик+тебратар, тош+кўмир, эчки+эмар* кабиларда кейинги морфемалар сўз ясовчи морфемалардир. Улар гапда ва сўз бирикмаларида сўзларни ўзаро боғ-

¹ Л. С. Бархударов. Очерки по морфологии современного английского языка. М. «Высшая школа», 1975, стр. 22.

Бундан кейинги ўринларда биз Л. С. Бархударов таклиф этган принциплардан фойдаланамиз.

² Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология. Т., «Фан», 1975, 110—111-бетлар. Бошқа мисолларнинг баъзилари ҳам шу китобдан олинди.

ламайди, балки морфемаларнинг қўшилиши орқали янги сўз ясайди¹.

Сўз ясовчи морфемалар доим морфологик жиҳатдан шартланган ва лексик томондан чегараланган бўлади. Сўз ўзгартирувчи морфемаларнинг ўзи морфологик жиҳатдан шартланмай, уларнинг алломорфлари шартланган бўлади, яъни ҳар бир алломорфнинг ўз ишлатилиш ўрни бор. Сўз ўзгартирувчи морфемалар аффиксация йўли билан префикс ёки суффикс ёрдамида сўз формаларини ясайди. Морфонологик аллтернация кўпроқ сўз ўзгартирувчи морфемаларда кўринади: *қорин* — *қорни*, *суст* — *сусаймоқ*, *улуғ* — *улғаймоқ*, *сон* — *санок*, *тара* — *тароқ* каби. Бундай аллтернация сўз яшашда ҳам бўлади: *бу кун* — *бугун*, *қайин она* — *қайнана* каби.

Бу сўзлар икки сўзнинг қўшилишидан ҳосил бўлиб, ички қисқаришга учраган. Ўзбек тилида, бошқа туркий тиллардаги каби, **аналитик сўз ўзгартириш**, яъни бир сўз ўзагига (ўзак морфемага) бир қанча аффиксларни (аффиксал морфемаларни) қўшиш орқали сўз формалари яшаш қондаси мавжуд. **Синтактик сўз ўзгартириш** эса бир аффиксдан ортиғини қўшиб бўлмаслик ёки фақат морфонологик аллтернация орқали сўз формаларини яшаш билан изоҳланади. Бундай сўз ўзгартириш усули ҳинд-европа тилларида, хусусан, рус, швед, исланд, немис тилларида кўпроқ учрайди.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Сўз туркумлари нутқнинг алоҳида қисмлари, гап бўлаклари ва сўзларнинг ҳар хил типлари эмас. Шу жиҳатдан рус тилидаги «нутқ бўлаклари» («части речи») ва ўзбек тилидаги «сўз туркумлари» тушунчаси ва терминлари анча чегараланган ва маъно жиҳатдан ҳар хил тушунилиши мумкин. Сўз туркумларининг классификациясига ҳар хил қараш мавжуд. Сўзлар грамматик (морфологик ва синтактик) ва лексик-семантик белгиларига кўра алоҳида гуруҳларга бўлинади. Сўзларнинг ана шу белгиларини умумлаштириб, ҳар бир гуруҳдаги сўзларга лексик-грамматик категориялар сифатида қа-

¹ Қаранг: В. М. Жирмунский. О границах слова. В его книге «Общее и германское языкознание». Л., «Наука», 1976, стр. 128—129.

ралади. Сўз туркумларининг бундай классификацияси кенг тарқалган. Сўз туркумларининг бошқа классификациясида шакл ва мазмун жиҳатдан бутун бир сўзни лексик ва грамматик томондан айрим қисмларга бўлиб, кейин уларни бирлаштириб, лексик-грамматик категориялар тарзида қараш назарий жиҳатдан нотўғридир. Кейинги қараш нуқтаи назаридан сўз туркумлари алоҳида грамматик категориялар ҳисобланиб, улар ёрдамида сўзларнинг умумий грамматик маънолари аниқланади. Сўзлар ана шу умумий грамматик маънолари ёрдамида грамматик гуруҳ ва синфларга бирлашади. Ҳар бир гуруҳ ва синф грамматикада (морфологияда) алоҳида сўз туркуми деб аталади: от, феъл, сифат, равиш ва ҳоказолар¹.

Тилнинг грамматик қурилишида форма ва маънонинг икки тури мавжуд: умумий грамматик маъно (предметлик, иш-ҳаракат, атрибутлик ва ҳоказо) ва хусусий грамматик маъно (сўзнинг ҳар хил формалари, унинг гапда ва сўз бирикмаларида ишлатилиши ва бошқача айтганда, уларга тегишли грамматик категориялар—сон, келишик, шахс, замон, майл кабилар ҳисобга олинади). Тилдаги барча сўзлар умумий ва хусусий грамматик белгилари асосида синфларга бирлаштирилади ва ҳар бир синф традицион жиҳатдан сўз туркумлари деб аталади. Ҳар бир сўз туркуми тилдаги энг катта грамматик синфни ташкил этади ва ўз навбатида кичик гуруҳларга бўлинади. Масалан, от — атоқли ва турдош, содда, қўшма ва қисқартма отлар каби. Ўзининг грамматик белгилари билан ҳар бир сўз туркуми бошқа сўз туркумидан фарқ қилади. Сифат атрибутив белгиларга эга бўлса, феъл замон, майл, вид каби хусусиятларига эга.

Формал грамматик кўрсаткичларга эга бўлувчи сўз туркумлари (масалан, сўз ўзгартувчи — турланувчи отлар ва олмошлар; тусланувчи — феъллар) ва ўзгармовчи (турланмовчи ва тусланмовчи) сўз туркумлари бир-биридан тамоман фарқ қилади. Сўзларни у ёки бу сўз туркумларига бирлаштиришда уларнинг лексик-семантик хусусиятларига асосланилмай, балки улар формал-грамматик белгилари асосида синфларга бўлинади. Сўзларнинг грамматик белгилари морфологик ва синтактик

¹ О. П. С у н и к. Общая теория частей речи. М.—Л., Изд. «Наука», 1966, стр. 38—39.

бўлиши мумкин. Сўз туркумларининг морфологик белгилари сўз ўзгартирувчи морфемалар ёки грамматик категориялардан иборат. Баъзи сўз туркумлари сўз ўзгартирувчи морфемаларга эга эмас (масалан, боғловчи, юклама ва кўмакчилар). Шу туфайли уларни мустақил сўз туркумларидан — от, сифат, олмош, сон, феъл, равишдан фарқлаб, ёрдамчи сўз туркумлари деб қаралади. Ундан ташқари, алоҳида сўз туркумларига модал сўзлар, ундовлар ва тақлид сўзлар киради.

Сўз туркумларининг синтактик белгилари — уларнинг гап тузишда иштирок этиши, ўзаро бирикуви билан изоҳланади. Сўзларни сўз туркумларига бирлаштиришда уларнинг синтактик функцияси эмас, балки бошқа сўз туркумларидан ажралиши ҳисобга олинади. Кўринадики, сўз туркумларининг классификацияси сўзларни тил структурасида грамматик синфларга ажратишдир. Сўз туркумлари тилнинг грамматик системасида энг универсал ҳодиса ҳисобланади. У барча тилларга хос, бироқ ҳар бир тил қурилишида сўз туркумларининг классификацияси алоҳида қарашни талаб этади. Чунки бир тилдаги грамматик белги иккинчи тилда бўлмаслиги мумкин. Ҳар бир сўз туркумининг ўзига хос грамматик белгилари бор ва шу сабабли улар бир-бирларидан фарқланади¹.

СИНТАКСИС

СИНТАКСИСНИНГ ПРЕДМЕТИ

Синтаксис² грамматиканинг бир қисми бўлиб, сўзларнинг бир-бири билан бирикувчи қонун-қоидаларини, сўз бирикмаларини ва гапларнинг структурасини, уларнинг ясалиш усулларини, турларини ўрганади.

Гарчи грамматиканинг синтаксис қисмини ўрганиш бой тарихга эга бўлса-да, аммо синтаксиснинг предмети, унинг чегараси каби масалаларни талқин қилишда тилшунос олимлар орасида ҳозиргача ягона фикр йўқ. Баъ-

¹ Туркий тилларда сўз туркумларининг грамматик хусусиятлари ҳақида ушбу китобнинг «Тилларнинг типологияси» (Н. А. Баскаков томонидан ёзилган) бобига қаранг.

² «Синтаксис» термини икки хил маънода қўлланилади: 1) тилнинг синтактик қурилиши маъносиде, 2) тилнинг синтактик қурилишини ўрганадиган грамматиканинг бир қисми маъносиде.

зи тилшунослар синтаксиснинг предмети сифатида фақат сўз бирикмасини кўрсатадилар. Уларнинг фикрича, гап сўз бирикмасининг бир тури бўлиб, алоҳида лингвистик бирликни ташкил этади¹.

Баъзи тилшунослар эса, синтаксиснинг предмети сифатида фақат гапни тан оладилар. Бу олимларнинг айтишларича, синтаксис, биринчи навбатда, тилнинг коммуникатив бирлиги — гапни, гапнинг турларини, уларнинг формаси ва мазмунини, гапни бўлакларга ажратиш масаласини ва синтактик воситаларни ўрганади².

Совет тилшунослигида кенг тарқалган фикрга кўра, синтаксис грамматиканинг сўз бирикмаси ва гап ҳақидаги таълимотни ўз ичига олган қисмидир. Синтаксис тилнинг икки мустақил яруси — сўз бирикмаси ва гапни ўрганади, яъни синтаксиснинг асосий предмети сўз бирикмаси ва гапдир. Хулоса қилиб айтганда, синтаксиснинг предмети тилнинг синтактик қурилишини ўрганишдир. Тил синтактик қурилишнинг асосий хусусиятларидан бири — унинг турғунлиги бўлиб, ривожланиши тафаккурнинг ривожланиши, жамият коммуникатив эҳтиёжларининг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ.

Синтаксис фонетика ва морфология билан боғлиқ. Синтаксиснинг фонетика билан алоқаси шундаки, синтаксиснинг бирликларини ташкил этган сўз бирикмаси ва гапларнинг «қурилиш материаллари» нутқ товушларидан ташкил топган. Бундан ташқари, урғу, оҳанг ва интонация каби фонетик ҳодисаларнинг синтаксис учун аҳамияти жуда каттадир.

Синтаксис билан морфология бир-бирини тўлдирувчи ўзаро боғлиқ соҳалардир. Морфологиянинг бирликлари бўлган сўз туркумлари ва сўз формалари фақат сўз бирикмалари ва гапда шаклланади. Гап бўлаклари билан сўз туркумлари орасида ўзаро яқин муносабат мавжуддир.

Келишик, сон, шахс каби морфологик категориялар синтактик воситалар бўлган — мослашув билан боғлиқ. Морфология каби синтаксиснинг ҳам ўз мустақил бирликлари бор. Булар — сўз бирикмаси ва гапдир. Бу

¹ М. Н. Петерсон. Очерк синтаксиса русского языка, М.—Л., 1923. И. П. Располов. О предмете синтаксиса. Ученые записки Башкирского Гос. Университета. Уфа., 1964 г., вып. № 15.

² В. Г. Адмони. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955.

бирликларнинг ўрганадиган предмети, вазифалари ва текширадиган методлари мавжуд. Демак, синтаксиснинг асосий вазифаларини қуйидагича таърифлаш мумкин: 1) синтактик муносабатнинг турлари ва уларнинг ифодаланиши; 2) сўз бирикмасини ўрганиш; 3) гап ҳақидаги таълимот.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТНИНГ ТУРЛАРИ

Турли тилларда мавжуд бўлган синтактик муносабатлар асосан икки турга бўлинади: тенгланиш ва тобеланиш.

1. Биринчи турда, яъни тенгланишда грамматик томондан бир-бирига тенг бўлган сўзлар, сўзлар группаси ёки қўшма гапнинг бўлаклари ўзаро грамматик муносабатга киришади. Тенглашиш муносабатини ифодаловчи воситалар кўмакчилар ва санаш интонациясидир. Мисоллар:

Ўзбек. Йигитлар ва қизлар; уруш ва тинчлик.

Рус. Отец, мать и дети; хорошо, но дорого.

Немис. die Mutter und die Tochter;

Инглиз. The lesson finished and the teacher went off;

Араб. «ana awez (arid) ja'lam we lam'ba». — (Менга қалам ва лампа керак.)

2. Иккинчи турда — тобеланиш (эргашиш) да грамматик жиҳатдан тенг бўлмаган сўзлар, сўзлар группаси ёки қўшма гапнинг бўлаклари ўзаро грамматик муносабатга киришади. Бу ҳолда элементларнинг бири иккинчисига тобе бўлиб, аниқланаётган элемент ҳоким, аниқлаётган элемент эса тобе бўлади. Мисоллар:

Ўзбек. Тиниқ сув, қўшиқ айтмоқ, бақариб гапирмоқ.

Рус. Длинная дорога. Я сделал работу, которую мне дали вчера.

Инглиз: Long island is a long island.

I couldn't obtain that book due to its nonavailability;

Араб: «ana awez ketabak el'li a'la el tarabeza betati».

(Менга столим устида турган сизнинг китобингиз керак.) Тобеланиш муносабатини ифодаловчи воситалар асосан, кўмакчилар, (қўшма гапларда) боғловчилар, флексия, сўз тартиби ва интонациядир. Сўз бирикмаларининг элементлари орасидаги синтактик боғланиш фор-

малари уч хилдир: мослашув, бошқарув ва битишув. Бу боғланишнинг бирор формасининг ишлатилиши маълум даражада тилларнинг грамматик қурилишига боғлиқ. Масалан, мослашув аксарият синтетик (флектив) тилларга (рус тили, латин тилига) хосдир.

Аналитик тилларда (инглиз тили) мослашувнинг қўлланиш доираси чегаралангандир. Масалан, инглиз тилида сифат от билан мослашмайди. Аксинча, инглиз тилида сўзнинг форма ўзгариши характерли ҳодиса бўлмагани учун битишув кенгроқ қўлланади.

Масалан: «a tall man» — баланд бўйли одам, «the silk shirt» — шойи кўйлак.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАРНИ ИФОДАЛАЙДИГАН АСОСИЙ ВОСИТАЛАР

Биз юқорида синтактик муносабатларнинг турларини кўриб ўтдик. Ана шу синтактик муносабатлар турли грамматик (синтактик) воситалар орқали ифодаланади.

Гарчи ер юзида мавжуд бўлган тиллар бир-биридан ўзларининг грамматик қурилишлари билан фарқ қилсаларда, аммо улар фойдаланадиган синтактик воситалар атиги бир неча турга бўлинади: **аффикслар, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва интонация.** Аффикслар ёки сўз формалари синтактик алоқани ифодалашда кенг қўлланадиган воситадир.

Масалан; туркий тилларда аффиксларнинг бир тури бўлган суффикслар синтактик алоқани ифодалашда асосий восита ҳисобланади. Маълумки, бу тилларда префикслар йўқ, шунинг учун синтактик муносабатларни ифодалашда сўз ўзгартувчи, эгалик, турловчи (келишик), тусловчи суффикслар кенг ишлатилади.

Масалан:

Унинг китоби

Бизнинг ватанимиз

Саёҳатга чиқмоқ

Ҳинд-европа оиласига, айниқса славян группасига мансуб бўлган тилларда эса синтактик муносабатларни ифодалашда флексия асосий восита ролини ўйнайди.

Масалан:

Хорашая погода.

Книга моей сестры.

Красные розы.

Ёрдамчи сўзлар (кўмакчилар, боғловчи ва боғлама-лар) синтактик восита сифатида турли тилларда турлича ишлатилади.

Масалан:

Ўзбек тилида: *Меҳр-муҳаббат билан
Унинг отаси учувчи эди.
Кечга қадар ишни битиришимиз
керак.*

Рус тилида:

*Писать на бумаге.
Ехать к друзьям.
Если придёшь во время, то успеем на
поезд.*

Баъзи тилларда синтактик восита сифатида артикль қўлланилади.

Масалан:

Инглиз тилида: *There is a book on the table.
He wants an apple from the
garden.*

Сўз тартиби синтактик восита сифатида кенг қўлланади, хусусан, сўзларнинг синтактик функциялари маълум морфологик кўрсаткичлар билан ифодаланмаганда, сўз тартиби синтактик муносабатларни кўрсатувчи асосий восита ролини ўйнайди. Айниқса, хитой-тибет тилларида сўз тартиби синтактик восита сифатида кенг қўлланилади, чунки бу тилларда гап бўлаклари морфологик кўрсаткичлар орқали ифодаланади, шунинг учун ҳам сўзнинг синтактик функцияси унинг гапда тутган ўрнига қараб белгиланади.

Сўз тартибини синтактик восита сифатида қайдаражада қўлланилиши тилнинг грамматик қурилишига боғлиқ. Масалан, агарда бирон-бир тилда синтактик муносабат морфологик восита орқали ифодаланса (флексив тиллар), унда сўз тартиби синтактик восита сифатида кам ишлатилади ва аксинча, сўзда синтактик функция кўрсаткичлари бўлмаса, бу ҳолда сўз тартиби асосий восита сифатида қўлланади (ҳинд, вьетнам, герман тиллари).

Интонация ҳам синтактик муносабатларни ифодалайдиган воситадир.

Интонацияни ташкил этган компонентлар: логик ургу, пауза, ритм, мелодика турли тилларда турли даражада синтактик восита сифатида ишлатилади.

Демак, тилларда сўзлар турли синтактик воситалар ёрдамида муносабатга киришади ва у ёки бу тилда синтактик воситаларнинг қайси турини ишлатиш тилнинг грамматик қурилишига боғлиқдир.

СЎЗ БИРИКМАСИ

Сўз бирикмаси синтактик бирлик сифатида семантик ва синтактик жиҳатдан шаклланган, бирдан ортиқ мустақил сўзнинг формасидан ташкил топади. Сўз бирикмасининг гапдан фарқи асосан, қуйидагилардан иборатдир:

а) сўз бирикмаси алоҳида олганда коммуникатив бирликни ташкил қилмайди, яъни сўз бирикмаси тугалланган фикрни ифода қилмайди, кишилар ўзаро сўз бирикмаси орқали эмас, балки гап орқали фикр алмашади-лар;

б) сўз бирикмасига тугалланган интонация хос эмас;

в) сўз бирикмасида предикативлик ва модаллик категориялари ифодаланмайди.

Шунинг учун сўз бирикмасини гап билан чалкаштириш мумкин эмас. Барча сўз бирикмалари, асосан, икки-та катта группага бўлинади: ажралмас (турғун) сўз бирикмалари ва эркин сўз бирикмалари (фразеологик сўз бирикмалари). Сўз бирикмаларини ташкил этган элементларнинг бири ҳоким, иккинчиси эса тобе бўлади. Сўз бирикмалари бош ёки ҳоким сўзларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланишига қараб, ҳар хил турга бўлинади (отли, равишли, феълли сўз бирикмалари ва бошқалар).

ГАП

Синтаксиснинг энг асосий ва марказий проблемаси гапни ўрганишдир. Маълумки, гап ҳар бир системасида коммуникатив аҳамият касб этиши билан бирга, ўзига хос структурага ҳам эгадир. Тил ўзининг коммуникатив функциясини фақат гап воситасида бажаради. Гапнинг табиати, моҳияти, унинг конструктив — грамматик белгилари, гапнинг сўз ва сўз бирикмаларидан фарқи, гапни бўлакларга ажратиш масаласи, гапда грамматик ва семантик аспектларнинг ўзаро муносабати, гап проблемаси билан боғлиқ бўлган предикативлик ва модаллик категорияларини ўрганиш фақатгина синтаксис учун

эмас, балки умумий тилшунослик назарияси учун ҳам ғоят аҳамиятли бўлган масалалардандир. Тилшунослик тарихида кўрсатилган масалалар турлича талқин қилинган.

Логик оқимга мансуб бўлган тилшунослар ҳукм билан гапни, логик категориялар билан грамматик категорияларни аралаштириб юборганлар. Уларнинг фикрича, гапда ҳам ҳукмдагидек уч элемент: субъект, предикат ва боғланиш бўлиши шарт. Кейинчалик бу фикрга психологизм оқимининг вакиллари кескин қарши чиқдилар. Уларнинг таъкидлашича, тил фақат фикрни эмас, балки инсоннинг психик фаолиятини, ҳиссиётини, иродасини ифодалайдиган ҳодисадир, шунинг учун ҳам гап психик ҳукмни ифодаловчи ҳодиса сифатида ўрганилиши лозим. Масалан: Г. Паулнинг фикрича, «гап сўзловчининг психикасида рўй берган ҳодисани ифодалайди»¹.

Кўриниб турибдики, логик оқим вакиллари билан психологизм оқимининг гапга берган таърифларида принципиал фарқ йўқ, чунки ҳар иккала ҳолда ҳам, гапнинг грамматик белгилари инкор этилади². Кейинчалик эса, формал оқимга мансуб бўлган тилшунослар гапнинг грамматик қурилишига аҳамият бера бошладилар.

Совет тилшунослиги гап проблемасини ўрганишда марксизм ва ленинизм классикларининг тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги, гапнинг диалектик табиати ҳақидаги таълимотларига асосланади. В. И. Лениннинг кўрсатишича, «ҳар бир гапда диалектиканинг ҳамма асосларини аниқлаш мумкин ва зарур»³.

Гаплар грамматик составига қараб, бир составли ва икки составли бўлади. Гаплар структура жиҳатидан содда, қўшма гапларга бўлинади. Содда гаплар эса иккинчи даражали бўлакларнинг иштирок этиши ё иштирок этмаслигига кўра: содда ёйиқ ва содда йигиқ гапларга бўлинади. Мазмун ва интонациясига кўра: дарак гаплар, сўроқ гаплар, буйруқ гаплар ва ундов гапларга ажратилади.

¹ Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960, стр. 140—143.

² Г. В. Колшанский. Логика и структура языка, М., 1965, стр. 2.

³ В. И. Ленин. Философские тетради. Л., 1934, стр. 237.

Ҳозирги даврда тилнинг синтактик қурилишини ўрганишда турли назариялар пайдо бўлмоқда. Синтактик семантика, формал синтаксис, генератив синтаксис, гапни актуал бўлакларга ажратиш шулар жумласидандир.

ГАПНИ АКТУАЛ БЎЛАКЛАРГА АЖРАТИШ НАЗАРИЯСИ

Гапнинг синтактик структурасига бағишланган илмий ишлар ичида кўпчилик олимларнинг фикрини ўзига жалб қилаётган замонавий масалалардан бири гапнинг бош бўлаклари — эга ва кесимнинг гапда ифодаланаётган фикрнинг бўлаклари — субъект ва предикат билан ҳар доим мос келмаслигидир.

Мазкур масаланинг илмий асосда ҳал қилиниши синтаксис учун ниҳоятда аҳамиятлидир, чунки жуда кўп ҳодисалар (гап ва ҳукм, логика ва грамматика, тил ва тафаккур) билан чамбарчас боғлиқ.

Мазкур ҳодисалар тилшунослик фани тарихида турлича ва кўпинча бир-бирига қарама-қарши фикрлар асосида таҳлил этилган. Логика ва психология оқимига мансуб бўлган тилшунослар бу ҳодисани логика ва психология¹ нуқтаи назаридан ҳал этишга ҳаракат қилган бўлсалар, кейинчалик тилга хос ҳодисаларни бошқа фанлар принциплари асосида таҳлил этиш тилнинг ўзига хос хусусиятларини кенгроқ ўрганилишига ўрин очди.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, ҳанузгача тилшунослик фанида юқорида кўрсатилган ҳодисани таҳлил этиш борасида олимлар ўртасида ягона фикр йўқ.

Бу соҳада энг сўнгги назариялардан бири машҳур чех тилшуноси В. Матезиус томонидан ишлаб чиқилган ва ҳозирги синтактик ишларда кўпчилик олимларнинг фикрини ўзига жалб қилаётган «Гапни актуал бўлакларга бўлиш» назариясидир. Бу назария совет тилшунослигидан ҳам мустақил ўрин олган¹.

«Гапни актуал бўлакларга бўлиш» назариясининг асосий моҳияти шундаки, ҳар бир гапда синтактик структура билан бир қаторда коммуникатив структура ҳам мавжуд. Бу назария билан шуғулланувчи олимларнинг

¹ К. Г. Крушельницкая. К вопросу о смысловом членении предложения. ВЯ. № 5, 1956; И. П. Распопов. Актуальное членение и коммуникативно-синтаксические типы повествовательных предложений в русском языке. Докторская диссерт., Уфа, 1964; В. З. Панфилов. Грамматика и логика, М.—Л., 1963; Ф. Вардоль. Очерки потенциального синтаксиса японского языка. М., 1964.

фикрича, гапни синтактик бўлақларга ажратиш гапнинг формал қурилишини, коммуникатив бўлақларга ажратиш эса, гапнинг мазмунини тадқиқ этади.

Коммуникатив бўлақларни кўрсатувчи терминлар ҳам турличадир. (Данное — Новое, тема — рема, основа высказывания — ядро высказывания, основа высказывания — предикцируемая часть.)

Гапда синтактик ва коммуникатив бўлақларнинг муносабатлари тўғрисида сўз юритилар экан, бу масалага бағишланган илмий ишларнинг деярли ҳаммасида синтактик бўлақлар коммуникатив бўлақларга қарама-қарши қўйилади¹.

Гарчи ҳозирги замон синтактик назарияларида гапни актуал бўлақларга ажратиш назарияси мустаҳкам ўрин эгаллаган бўлса-да, бу назарияга алоқадор баъзи масалалар ҳозиргача ҳал қилинган эмас. Улар қуйидагилардир: 1) гапни актуал бўлақларга ажратишнинг тил системасида тутган ўрни; 2) актуал бўлақларга ажратишнинг асосий бирликлари масаласи; 3) гапни актуал бўлақларга ва синтактик бўлақларга ажратишнинг ўзаро муносабати; 4) актуал бўлақларни ифодаловчи асосий тил воситалари масаласи.

Гапни актуал бўлақларга ажратиш назарияси гапда фикр ифодалаш динамикасини лингвистик нуқтаи назардан ўрганишда янгича ёндашишдир.

Гапни коммуникатив бўлақларга ажратиш эҳтиёжи, асосан гапнинг бош бўлақлари: эга ва кесимнинг гапда ифодаланаётган ҳукмнинг бўлақлари бўлган субъект ва предикат билан маълум шароитларда мос келмаганида туғилади.

Умуман, эга ва кесимнинг ҳукм бўлақлари билан муносабати турли тилларда турличадир. Масалан, ҳинд-европа системасига тааллуқли тилларда эга ва кесимнинг ҳукм бўлақлари — субъект ва предикат билан кўпинча мос келмаслиги нормал ҳолат саналади. Лекин гапнинг эга-кесим состави билан ҳукмнинг состави мос келмаганда, гапнинг синтактик структурасини тузиш ва маълум тугалланган фикр ифодалаш учун бошқа синтактик воситалар хизмат қилади.

¹ Қаранг: О. А. Лаптева: Нерешенные вопросы теории актуального членения. ВЯ. № 2, 1972; Садыков А. С. К вопросу о взаимодействии синтаксических средств в оформлении структуры предложения. Ученые записки 1-го МГПИИЯ, т. 42, 1968.

Эга-кесимнинг субъект ва предикат билан маълум шароитларда мос келмаслиги, ҳар бир гапда (грамматик ва коммуникатив) состав бор, деган хулосага асос бўла олмайди, чунки гапнинг грамматик томони билан унинг мазмунини алоҳида, бир-биридан ажралган ҳолда ўрганиш тил билан тафаккурнинг диалектик бирлиги принципига зид келади.

Гапнинг синтактик структураси билан гапда ифодаланаётган фикр ўртасида диалектик бирлик мавжуддир. Гап формасининг ўзгариши гап мазмунининг ўзгаришига сабаб бўлади. Демак, гапнинг структурасини ўрганишда ҳар доим гапнинг формасини ҳам, мазмунини ҳам ҳисобга олиш зарур, акс ҳолда гапнинг ҳақиқий табиатини, моҳиятини, унинг ҳар бир тилда бажарадиган асосий функциясини илмий асосда ўрганиб бўлмайди.

Гапни коммуникатив бўлакларга ажратиш масаласига бағишланган барча илмий ишларда кўрсатилишича, коммуникатив бўлакларни ифодаловчи асосий воситалар логик урғу ва сўзлар тартибидир.

Юқорида кўрсатилган воситаларнинг ўзбек тилидаги роли ва уларнинг моҳиятини бошқа туркий тиллар билан қиёслаб ўрганиш алоҳида қизиқиш уйғотилади.

Гап синтактик структурасининг ясалиши турли тилларда турлича, маълум синтактик воситаларнинг гапни ясашдаги роли ҳар бир тилнинг грамматик қурилишига боғлиқ. Маълумки, ҳинд-европа тилларида, айниқса, славян тилларида, муайян фикрни гапнинг синтактик структураси орқали ифодалашда логик урғу ва сўзлар тартибининг муҳим аҳамияти бор.

Рус тилида логик урғу гапнинг лексик-морфологик составини, шунингдек, унинг тартибини ўзгартмай, хоҳлаган сўзга тушиб, гапда ифодаланаётган сўзни маълум фикрнинг предикатига айлантириши мумкин. Демак, рус тилида логик урғу гапнинг формасини ҳам, мазмунини ҳам ўзгартирувчи воситадир.

Туркий тилларга оид лингвистик адабиётларда кўрсатилишича, ҳинд-европа тиллари, жумладан, рус тилига хос бўлган логик урғу туркий тиллар учун хос эмас. Маълум бир фикр рус тилида логик урғу орқали, туркий тилларда эса, бошқа грамматик воситалар орқали ифодаланади. Шу муносабат билан турколог олимлар-

нинг туркий тилларда логик урғунинг роли ва унинг моҳияти ҳақида айтган фикрларига мурожаат қиламиз¹.

А. К. Боровков ўзбек тилида логик урғунинг моҳияти ҳақида шундай деб ёзади: «Ўзбек тилида сўзни та-лаффуз билан, яъни логик урғу билан» ажратиш мумкин эмас. «Логик урғу ўзбек тилида синтактик воситалар (инверсия) орқали ифодаланади»².

Машҳур турколог А. К. Дмитриевнинг фикрича, бошқирд тилида бошқа туркий тиллардагидек, гапда бирор сўзни логик жиҳатдан ажратиш учун унинг ўрнини алмаштириш керак³.

Шунга ўхшаш фикр проф. А. Н. Баскаков томонидан ҳам илгари сурилган. «Одатда логик урғу қорақалпоқ тилида муайян гап бўлагининг кесимдан олдин келиши билан ифодаланади»⁴.

Профессор А. Н. Кононовнинг фикрича, ўзбек тилида ҳар бир гап бўлаги логик урғу билан ажратилиши мумкин, бироқ бу ўзбек тили учун асосий ва етакчи восита эмас⁵.

А. Ғ. Ғуломовнинг фикрига кўра, ўзбек тилида логик урғу масаласи тартиб масаласи билан жуда яқин бўлиб, у икки хил кўринишда ифодаланади. Биринчидан, ўзбек тилида бирор бўлакни логик жиҳатдан ажратиш учун тартибни ўзгартириш зарур. Иккинчидан, тартибни ўзгартмай, ҳар бир сўзга логик урғу бериш йўли билан ифодалаш мумкин.

Бироқ А. Ғ. Ғуломовнинг таъкидлашича, ўзбек тили учун характерли бўлган усул мазмун жиҳатдан аҳамиятли бўлган гап бўлагини унинг ўрнини алмаштириш орқали ифодалашдир.

¹ Шу давргача бу масалага бағишланган алоҳида изланишлар туркий тиллар материалида йўқ. Фақат профессор А. Ғ. Ғуломовнинг 1947 йилда чиққан «Ўзбек тилида урғу» китобида юқорида кўрсатилган масала маълум даражада ёритилган.

² А. К. Боровков: «О некоторых очередных вопросах орфографии узбекского литературного языка». Записки ин-та востоковедения. АН СССР, вып. 6, 1947, стр. 70—71.

³ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, стр. 210.

⁴ Н. А. Баскаков. Простое предложение в каракалпакском языке. В кн. Исследования по сравнительной гр-ке тюркских языков. М., 1961. ч. III. стр. 63—64.

⁵ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 56.

Туркий тилларда логик урғунинг моҳияти ҳақида айтилган фикрларга кўра бу масалада туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили, ҳинд-европа тилларидан фарқ қилади.

Рус тилида логик урғу билан ифодаланадиган гапнинг мазмуни ўзбек тилида асосан, икки хил усул билан ифодаланади.

Биринчи усул, мазмун жиҳатдан аҳамиятли бўлган бўлак бевосита кесимдан олдин келади. Мисоллар:

*Мен бугун **театр**га бораман.*

*Бугун театрга **мен** бораман.*

*Мен театрга **бугун** бораман.*

Иккинчи усул, кесимдан бошқа гап бўлаклари мазмун жиҳатдан гапнинг ядросини ташкил этса, улар ўз ўринларини ўзгартириб, кесимнинг грамматик хусусиятларини оладилар. Гап бўлаклари ўрнининг бундай ўзгариши гапнинг синтактик структурасини ҳам, мазмунини ҳам ўзгартиради.

Сўзлар тартиби ўзгармаган гаплар.

Мен — хўжайин.

Кутиш — дунёда энг ёмон иш.

Шу — чин сўз.

Сўзлар тартиби ўзгарган гаплар.

Хўжайин — мен.

Дунёда энг ёмон иш — кутиш.

Чин сўз — шу.

Мисоллардан кўриниб турибдики, гап бўлаklarининг ўрнини ўзгартиш билан гапнинг синтактик бўлаklarининг муносабатлари ҳам ўзгарди. Биринчи гапнинг эгаси гап бўлаklarининг ўрни ўзгарган гапда кесимлик функциясида келган. Кесими феъл билан ифодаланган гапларда гап бўлаklари ўрнининг алмашиши билан гапнинг фақат синтактик структураси эмас, балки унинг морфологик состави ҳам ўзгаради. Мисоллар:

Биз шу кишини ахтараямиз. Биз ахтараётган киши — шу.

Мен қизиқ китоб ўқияман. Мен ўқиётган китоб — қизиқ.

Биринчи гапда аниқловчи вазифасидаги гап бўлаги сўз тартиби ўзгарган гапда кесим вазифасида келган. Бундай ўрин алмашиш натижасида дастлабки гапларнинг феъл кесимлари ўзларининг предикативлик функцияларини йўқотади ва эга составига киради.

Аввал гапда тўлдирувчи ёки ҳол вазифасида келган бўлак сўзлар тартиби ўзгарган гапда кесим вазифасида келади. Мисоллар:

У Тошкентда туғилган. Унинг туғилган шаҳри — Тошкент.

Кампир шуни хоҳлайди. Кампирнинг хоҳиши — шу. (А. Қ.)

Ўзбек тилида ҳар қандай мустақил сўз кесим вазифасида қўлланиши мумкин. Юқоридаги мисолларда сўзнинг кесимлик функциясини кўрсатиб турувчи грамматик восита тартибдир. Ўзбек тилида тартиб ҳақида сўз юритар эканмиз, кесим гапнинг охирида келишини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак, чунки туркий тилларда кесимнинг гап охирида келиши гап синтактик структурасининг шаклланишида қатта роль ўйнайди¹.

Гапнинг кесимида морфологик кўрсаткич бўлмаган ҳолларда сўзнинг кесимлик функциясини кўрсатувчи грамматик восита тартибдир.

Рус тилида, одатда, сўзлар тартибини ўзгартириш учун аҳамиятли бўлак гапнинг бошида келади ва унга логик урғу тушади².

Масалан: Родилась она в Кишинёве. Велика наша страна. Скучная была игра.

Бу гапларда маъно жиҳатдан биринчи ўринда бўлган бўлакни ифодалашда икки хил восита, яъни логик урғу ва тартиб иштирок этапти. Агар рус тилида гап бўлакларининг одатдаги тартибини юқоридагидай ўзгартиш мумкин бўлса, ўзбек тилида эса, аксинча, гапнинг асосий мазмунини ифодалаётган бўлак, кўп ҳолларда кесим вазифасида келади. Ўзбек тилининг бу хусусиятини аниқ ифода этиш учун бир фикрнинг рус ва ўзбек тилларида ифодаланишини таққослаб кўрамиз.

Мисоллар:

1. Никогда не будут забыты мужественные строители первых пятилеток новых заводов, колхозов и совхозов.

Биринчи беи йилликлардаги янги заводлар, колхоз ва

¹ В. М. Насилов. Роль сказуемого в уйгурском предложении. Труды Московского ин-та востоковедения. Сб. I, 1939, стр. 47.

² К. Г. Крушельницкая. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. М, 1961. стр. 258.

совхозларнинг мард бунёдкорлари ҳеч қачон унутилмайди.

2. **Была** установлена диктатура пролетариата. Пролетариат диктатураси ўрнатилди.

3. **Велика** роль советского рабочего класса, как создателя нового общества.

Янги жамият бунёдкори бўлган совет ишчилар синфининг роли — жуда катта.

4. **Бессмертен** подвиг советского народа в Великой Отечественной войне против фашистских захватчиков.

Фашист босқинчиларига қарши Улуғ Ватан урушида совет халқининг кўрсатган жасорати **абადийдир**.

5. **В этом** глубочайший смысл революционного гуманизма Октября.

Октябрь революцион гуманизмининг энг чуқур моҳияти ҳам мана шундадир.

Келтирилган гапларда қора билан ажратилган бўлақлар гапда ифодаланаётган фикрнинг асосини ташкил этувчи бўлақлардир.

Кўриниб турибдики, маълум бир фикрни ифодалашда рус ва ўзбек тилларида турли грамматик воситалардан фойдаланилади. Агар рус тилида гапнинг синтактик бўлақларини ифодалашда логик урғу ва тартиб кенг қўлланса, ўзбек тилида эса бундай ҳолларда туркий тилларга хос ўрин алмаштириш қўлланади.

Мисоллардан кўриниб турибдики, ўзбек ва рус тилларидаги ўхшаш бир хил гапнинг синтактик структураси билан гапда ифодаланаётган фикрнинг структураси ўртасида номувофиқлик ҳолати кам учрайди.

Гапнинг синтактик структураси билан фикрнинг структураси ўртасидаги диалектик бирлик инкор гапларнинг баъзи турларида жуда яққол кўринади.

Маълумки, ўзбек тилида инкор белгиси кесим билан чамбарчас боғлиқдир, шунинг учун ҳам инкор этилаётган гап бўлаги ҳар доим кесим бўлиб келади.

Рус тилидаги гапда инкор белгиси гап тартибида эркин кўчирилиши мумкин, бунда инкор белгисининг кўчирилиши маълум синтактик бўлақ вазифасида келган сўзнинг морфологик хусусиятини ўзгартирмайди. Аммо инкор белгисининг кўчирилиши гапнинг мазмунига таъсир қилади. Масалан, бир гапда инкор белгиси кесимдан олдин, иккинчи гапда эса эгадан олдин келса, бундай

гаплар мазмун жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам турлича бўлади. Мисоллар:

1. *Я не взял книгу.*

2. *Я взял не книгу.*

3. *Не я взял книгу.*

Бу гаплар ўртасидаги фарқ шундаки, биринчи гапда ҳукмининг предикати кесимда, иккинчи гапда тўлдирувчида, учинчи гапда эса эгада ифодаланган. Демак, рус тилидаги гапда инкор белгисининг кўчирилиши ҳукм предикатининг қайси гап бўлагиди ифодаланишига боғлиқдир. Ўзбек тилида эса, инкор этилаётган бўлак, қайси гап бўлаги бўлишидан қатъи назар, кесим вазифасида келади. Масалан:

1. *Мен китобни олмадим.*

2. *Мен олган китоб эмас.*

3. *Китобни олган мен эмас.*

Ўзбек тилидаги мисоллар гапда фикр динамикасининг бир хил эмаслигини, гапнинг синтактик структура-си ҳам унда ифодаланган фикр каби ўзгарувчанлигини яққол кўрсатади.

Шуниси аҳамиятлики, ўзбек тилида, бошқа туркий тиллардаги сингари, гапнинг синтактик бўлаклари ҳам-ша лексик-грамматик кўрсаткичларга эга, шу сабабли ўзбек тилида гапнинг грамматик томони билан унинг мазмунини алоҳида-алоҳида ўрганиш учун эҳтиёж сезилмайди.

Гап семантик ва структурал аспектларининг муноса-бати масаласини ўрганишда турли системадаги тиллар материални қиёслаш мақсадга мувофиқдир, чунки гап-да фикр ифодалаш учун турли тиллар турлича восита-лардан фойдаланади ва гапни синтактик бўлакларга ажратишдан ташқари, яна актуал бўлакларга ажратиш эҳтиёжи турли тилларда турлича бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

Асосий:

В. В. Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения.

В книге «Вопросы грамматического строя». М., 1955.

Е. С. Кубрякова. Основы морфологического анализа. М., 1974.

Исследования по общей теории грамматики. М., 1968.

Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Изд. «Наука», 1972.

О. П. Сунник. Общая теория частей речи. М.—Л., 1966.

Қўшимча:

О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян. Современные синтаксические теории. М., 1963.

Л. С. Бархударов. Очерки по морфологии английского языка. М., 1975.

Г. В. Колшанский. Логика и структура языка. М., 1965.

А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960.

В. Матезиус. О так называемом актуальном членении предложения. В книге «Парижской лингвистический кружок». М., «Прогресс», 1967.

А. М. Мухин. Лингвистический анализ. Теоретические и методические проблемы. Л., 1967.

И. А. Распопов. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961.

В. З. Панфилов. Грамматика и логика. М., 1963.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Т., «Фан», 1975, II том. Синтаксис. Т., «Фан», 1976.

Тўртинчи боб

ЛЕКСИКА ВА СЕМАНТИКА

ЛЕКСИКОЛОГИЯ, СЕМАСИОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯНИНГ ЎРГАНИШ ОБЪЕКТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Тилнинг ифода томонидан (фонология, грамматика) ташқари, унинг мазмун жиҳати (лексика, семантика, стилистика) борки, булар: маъно-мазмун ва ҳар хил экспрессив воситалар совет ва чет эл тилшунослигида турлича талқин қилинади.

Одатда, тилнинг лексикаси деганда, шу тилнинг луғат состави, яъни барча сўзлар йиғиндиси тушунилади. Тилшуносликнинг тилнинг луғат составини ўрганиш бўлими лексикология дейилади. Тилнинг маъно-мазмун томонини, яъни семантикасини ўрганиш бўлими семасиология деб аталади. Лексикология тилдаги сўзларнинг ясалиши, уларнинг келиб чиқиши (уни алоҳида ном билан «этимология» деб ҳам аталади) ва ишлатилишини ўрганади. Семасиология эса кенг кўламда тилдаги барча бирликларнинг (сўз, сўз формаси, морфема, сўз бирикмалари, гап, фразеологизмлар) маъно-мазмун томонини тадқиқ қилади. Бироқ уларнинг ҳар иккиси узвий равишда боғлиқ бўлиб, семасиологиянинг ўрганиш объекти анча кенгроқ. Чунки семасиология тилнинг маъно-мазмун томонини анча чуқур ва абстракт текшириб, унинг тушунча, тафаккур ва белги (знак) билан боғлиқ томонларини ҳам тадқиқ этади. Кўпинча лексикология ва семасиологиянинг асосий вазифаси тилнинг марказий бирлиги бўлган сўзни ўрганишга қаратилади.

Тилнинг луғат бойлиги унинг лексик системаси деб, сўзларнинг маъно-мазмун жиҳати эса тилнинг семантик структураси деб юритилади. Бунда, фонология бобида кўрсатганимиздек, «система» тушунчаси тилдаги бирликларнинг (бу ўринда сўзларнинг) йиғиндиси ва улар ўртасидаги алоқаларни тақозо этса, «структура» тушунчаси эса бу боғланишларнинг қандай тарзда эканлигини,

уларнинг ҳарактерини изоҳлайди. Тилнинг фонологик, морфологик ва синтактик босқичларининг системаси, тасниф қилиш методлари анча мукаммал ишланган бўлса, унинг лексик ва семантик системалари саёз ёритилган¹.

Лексикология ва семасиология билан узвий боғлиқ бўлган тилнинг луғатини тузиш принциплари ва ҳар хил соҳаларга тегишли луғатларнинг вазифаларини кўрсатиб берувчи бўлим **лексикография** деб аталади. Одатда, **умумий** ва **ўқув лексикографияси** фарқланади. Умумий лексикография барча тиллар учун луғат тузишнинг назарий принциплари ва методларини чуқур ёритиб беради. **Ўқув лексикографияси** бирор тилни ўргатиш мақсадида педагогик ва методик жиҳатдан асосланган луғатлар тузиш масалаларини ўрганади. Мазмун ва мақсадида кўра луғатлар бир неча типларга бўлинади: изоҳли луғат, терминологик луғат, **ўқув луғати**, икки тилнинг луғати, бир неча тилларнинг луғати, **этимологик луғат**, **омонимлар**, **синонимлар**, **паронимлар луғатлари**, қисқартмалар луғати ва ҳ. к. Кейинги йилларда «идеографик луғат» ёки «тезаурус луғат» номи билан аталувчи луғатлар ҳам тузилмоқда. Идеографик луғат бирор тушунча доирасидаги сўзлар группасини, яъни семантик майдонини («семантическое поле»), сўзларнинг бир-биридан фарқланиш белгилари ва ички боғланиш структурасини изоҳлаб беради².

«Одамлар бир-бирлари билан алоқа ўрнатишларини енгиллатиш мақсадида техниклар томонидан кўприк қурилганидек, луғат тузувчилар ҳам одамлар бир-бирларини яхшироқ тушунишлари мақсадида «кўприк» қуради. Бу ўринда лексикографлар томонидан сўзларга берилган изоҳ қурилиш материали бўлиб хизмат қилади»³. Бироқ

¹ Тилнинг барча босқичлари системаларини биргаликда қараганда, тил «системалар системаси» сифатида изоҳланади. Чунки тилнинг барча босқичларига тегишли бирликлар ўртасида маълум алоқалар мавжуд бўлиб, шу босқичлар системалари ўртасидаги боғланишни тақозо этади. Бу ҳақда дарсликнинг VI бобига (тилларнинг типологияси — проф Н. А. Баскаков томонидан ёзилган) қаранг.

² Қаранг: Ю. Н. Караулов. *Общая и русская идеография*. М., Изд. «Наука», 1976, стр. 3—22.

³ В. Дорошевский. *Элементы лексикологии и семиотики* (Авторизованный перевод с польского В. Ф. Конновой). М., Изд. «Прогресс», 1973, стр. 255—256. (Рус тилидан ўзбек тилига таржима бизники А. А.)

лексикология ва семасиологиянинг назарий томонларини ҳисобга олмай луғат тузиш мумкин эмас.

Лексикология, семасиология ва лексикография тарихий-этимологик, қиёсий ва синхроник шаклларда бўлади. Лексикология тилнинг луғат составини, семасиология тилдаги сўзларнинг маъно-мазмун томонини, лексикография эса уларни маълум метод ва принциплар асосида луғатга жойлаш тартибларини ўрганиши билан бир-бирига жуда яқиндир.

СЎЗНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ

Сўзларнинг семантик структурасини ўрганишда асосан уч метод мавжуд. Биринчи методга кўра сўзнинг семантик структураси унинг морфемик ясалиши билан боғланади. Иккинчи метод сўзнинг семантик структурасини унинг синтактик ишлатилиши билан боғлиқ равишда текширади. Учинчи метод эса сўзнинг семантик структурасини алоҳида, тилнинг шу сўзни ўз ичига олган лексик-семантик группаси доирасида қарайди. Бу уч методни бирлаштирувчи умумий хусусият шуки, сўзнинг семантик структурасига тил лексик системасининг элементи сифатида қаралади, бу сўзнинг нутқда, конкрет ситуацияда ишлатилиш томонини акс эттирмайди. Шу туфайли, кейинги давр тилшунослигида сўзнинг семантик структураси тил белгисининг функционал ишлатилиши билан боғлиқ ҳолда тадқиқ қилинмоқда. Бунда «семантик учбурчак» деб аталувчи тушунчадан фойдаланилади. «Семантик учбурчак» сўз фонемаларнинг ёки ёзувдаги графемаларнинг (ҳарфларнинг) йиғиндиси эканлиги билан унинг сигнификат (сўзда ифодаланган тушунча) ва денотат (сўз атай олувчи предмет) системасининг элементи сифатида қаралганда, сўзнинг фонетик жиҳати билан сигнификатнинг алоқаси назарда тутилади. Сўз семантикасининг нутқда ишлатилиши ҳисобга олинса, бир йўла фонетик ва денотат томони ўртасидаги алоқага асосланилади. Ф. де Соссюр таълимотида сўзнинг ифода (акустик образи) ва маъно жиҳати кўрсатилиб, маъно денотати (предмет) ўртасидаги алоқа очилмай қолган эди.

Семантик учбурчак схемаси¹
(сўз — фонемалар бирикмаси ёхуд бир
фонема сифатида)

Тилга белгилар системаси сифатида қараш натижа-сида пайдо бўлган семиотик йўналиш бирламчи (сўз ва сўз бирикмалари) ва иккиламчи (фраза ва гаплар) белгиларни фарқлайди. Уларнинг бирламчилари — номинатив, яъни бирор ном билан аташ ва иккинчилари — предикатив, яъни фраза ва гаплар составида ишлатилиш функцияси деб юритилади. Номинатив белгилар типдаги парадигматик алоқаларга асосланса, предикатив белгилар эса синтагматикага, яъни фраза ва гапларнинг нутқда ишлатилиш томонига асосланади².

Кўринадики, тилнинг лексика ва семантикасини ўрганишда икки йўналиш мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси фақат лексик-семантик хусусиятлар билан иш тутса, иккинчи йўналиш эса тилнинг белгилар йиғиндиси (семиотик система) эканлигига асосланади. Бироқ ҳар икки қарашнинг ҳам объекти ва вазифалари бир-бири билан боғлиқдир. Сўзнинг семантик структураси сўзлашув ситуациясида ёки контекстда кенгроқ очилади.

Сўзнинг фарқланиш аломатлари **сема** деб аталади. Семаларнинг йиғиндиси **семантема** дейилади. Лексик қатламда семантемага **лексема** тўғри келади. Семалар фонологиядаги фонемаларнинг фарқланиш белгиларига

¹ Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., Изд. «Просвещение», 1975, стр. 9.

² Қаранг: А. А. Уфимцева. Типы словесных знаков. М., Изд. «Наука», 1974, стр. 3—4.

ўхшашдир. Бироқ семалар ўртасидаги муносабат маъно билан боғлиқдир. Семантикада қайси маънолар семаларга тегишли ва қайсилари уларга тегишли эмаслиги аниқ эмас. Бунда бир-бирига яқин маънолар, яъни семалар синонимик маънолар сифатида қаралиши анча аниқроқдир. Масалан, *кетмоқ*, *уходить*, инглизча *to go* феъли «ҳаракатнинг йўналиши» маъносидаги семага эга. Бошқа феъллар, хусусан, *бормоқ*, *жўнамоқ* ҳам *кетмоқ* феълнинг маъносига яқин семаларга эга. Бироқ улар шу ҳаракатнинг айрим белгиларини ифодалаши мумкин. Бу белгилар нутқ ситуациясида очикроқ намоён бўлади. Одатда, уларнинг бир семантик структурадан иккинчи семантик структурага ўтиши **семантик трансформация** сифатида қаралади. Бу хилдаги трансформация грамматик трансформацияга ўхшаш бўлса ҳам, бу ўринда сўз маъноларининг кенгайиши ва торайиши, қайта номланиш асосида тушунчалар ўртасидаги боғланиш ва тафаккурдаги формал-логик қонуниятлар ётади.

Сўз тилнинг энг асосий ва марказий бирлиги бўлиб, традицион жиҳатдан айтилиш ва маъно бирлиги, тилшунослар томонидан ҳақиқий ва формал маънолар, формал ва семантик маънолар, грамматик ва лексик маъноларнинг қарама-қаршилиги сифатида қараб келинди. Сўзларга белгиларнинг бир-бирига алоқаси жиҳатдан қаралса, унинг икки томони — формаси (айтилиши) ва мазмуни (маъноси) ўртасидаги алоқа кенгроқ очилади. Сўзнинг семантик жиҳатдан икки томонлама бирлик эканлиги ташқи (предмет қатори) ва ички (тилнинг қурилиши) томонини кўрсатади. Шунинг учун ҳам сўз (грамматик бирликлар ҳам шундай икки томонлама ҳисобланади) тилда икки планда намоён бўлади: 1) номинация, яъни аташ бирлиги сифатида маълум лексик маънога эга бўлган луғатнинг элементи; 2) тил қурилиши структурасининг негизи сифатида маълум морфологик шаклланишга, яъни грамматик маънога эга бўлган бирлик¹.

Сўзнинг талаффуз томони ҳам назарда тутилса, у юқоридаги икки плани билан бир қаторда фонологик структураси билан ҳам алоҳида бирлик ҳисобланади. Шу

¹ : Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Под. ред. члена корр. АН СССР. Б. А. Серебренникова, М., Изд. «Наука», 1972, стр. 395.

туфайли «фонологик сўз», «морфологик сўз» ва «семантик сўз» тушунча ва терминлари фарқланиб, уларнинг ҳар бири алоҳида тил ярусиди (фонология, морфология ва семасиологияда) ўрганилади¹. Сўзга кенгроқ маънода бир неча фонемаларнинг бирикувидан ёхуд бир фонемадан иборат бўлган, тилдаги бошқа бирликлардан алоҳида талаффузи билан ажраладиган ва ўзининг лексик маъносини (ёки юқоридаги «семантик учбурчак»да кўрсатилганидек, референт функциясини) сақлаб қолувчи тилнинг асосий бирлиги деб таъриф бериш мумкин. Сўзнинг мазмун жиҳатини бир неча компонентларга бўлиш мумкин². Бу компонентлар «семантик учбурчак»да кўрсатилганидек, лексик маъно, белги ва денотат ўртасидаги алоқаларни чуқур ўрганиш орқали аниқланади.

Сўзларнинг нутқда ишлатилиши уларнинг танланиши, яъни бошқа сўзлар билан семантик алоқаси ва маълум сўзларнинг бошқа сўзлар билан маъно жиҳатдан бирикиш қобилиятига боғлиқдир. Сўзларнинг танланиши уларнинг маълум лексик-семантик парадигмаларга у ёки бу семантик белгилари (семалари) асосида бирлашуви деб қаралади. Сўзларнинг бирикуви маълум синтагмаларнинг аъзолари сифатида тилдаги синтактик қондалар асосида тузилади. Сўзларнинг танланиш жиҳати ва улар ўртасидаги семантик муносабатлар парадигматик алоқалар деб қаралади. Сўзларнинг маъно жиҳатдан бирикиши синтагматик алоқаларни изоҳлайди. Улар бир-бирлари билан узвий боғлиқ. Чунки сўзнинг маълум парадигманинг аъзоси эканлиги унинг бошқа сўзлар билан маъно жиҳатдан бирикишини ҳам назарда тутати.

Сўзлар реал борлиқни акс эттирувчи сифатида бир-бирлари билан боғланади ва тематик группаларга бирлашади (масалан, қуш номлари группаси, мева дарахтлари группаси ва ҳ. к.)³. Ҳар хил тилларда бундай тематик группаларнинг лексик-семантик доираси кенг ёки тор бўлиши мумкин. Бироқ бу хусусият тилларни бой ёки камбағал деб аташга асос бўла олмайди. Масалан, Янги Британия оролидаги меланезий тилида **банана** мевасининг 100 га яқин турларига оид сўзлар мавжуд.

¹ Общее языкознание. Кўрсат., бўлим, стр. 396.

² Қаранг: Н. Г. Комлев. Компоненты содержательной структуры слова. Изд. МГУ, 1969.

³ Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., Изд. «Просвещение», 1964, стр. 130.

Бироқ бу тилда *қуш*, *ўсимлик*, *ҳайвон* сўзлари йўқ. Меланезий тилида биргина **a beo** сўзининг ўзи «барча учадиган қуш, капалак ва ҳ. к.» маъносини ифодалайди. Бошқа кўпгина тилларда «банана» фақат бир сўз билан ифодаланади, чунки бошқа халқлар банананинг турларини билишмайди. Европа мамлакатларида банана ўсмайди ва шу туфайли умумлашган маънога эга бўлган бир сўзни ишлатиш кифоя қилади. Қизиғи шундаки, суахили тилида барча ҳаракат қилувчи транспорт воситалари (автомобиль, вагон, арава, ёш болалар аравачаси ва ҳ. к.) биргина сўз **gari** билан аталади. Бу тилларда сўзларнинг лексик маъноси баъзи сўзлардагина мавжуд бўлиб, бошқа ўринларда улар сўз бирикмалари ёрдамида намоён бўлади¹. Кўпгина тилларда, хусусан, ҳинд-европа ва туркий тилларда сўзларнинг семантик структурасидаги парадигматик ва синтагматик алоқалар ўзининг фарқли ва ўхшаш хусусиятларига эга. Масалан, ўзбек, рус ва инглиз тилларида *ўрмон*, *лес*, *forest* сўзлари мавжуд бўлиб, улар умумий лексик маънони англатади. Бироқ рус тилида яна *роща* (кичик қалин бўлмаган ўрмон) ва *бор* (катта қалин ўрмон) сўзлари мавжуд. Инглиз тилида эса, ўрмон маъносида *wood* (s) сўзи ҳам ишлатилади. Улар уч тилда ҳам ўз фарқланиш аломатлари асосида парадигматик қаторни ташкил қилади. Бироқ, ўрмон, лес *frest/wood* сўзлари парадигматик қаторнинг фарқланиш аломатларига эга бўлмаган, яъни умумлаштирувчи хусусиятларга эга бўлган аъзосидир. Синтагматик томондан ҳам бу сўзлар бошқа сўзлар билан бирикиши жиҳатидан фарқ қилади. Масалан, игнабаргли ўрмон, хвойный лес, *coniferous forest/wood* каби. Сўзларнинг парадигматик хусусиятларини аниқлашда «семантик майдон» назариясидан фойдаланилади. Уларнинг синтагматик хусусиятлари эса валентлик принципи (бирикиш тартиби) асосида ўрганилади².

Сўзлар ўртасидаги ички маъно фарқланиши билан боғлиқ бўлган парадигматик ва синтагматик муносабатлар омонимия, полисемия, синонимия, антонимия ва бошқа ҳодисаларни, сўзларнинг лексик-семантик ва

¹ А. А. Леонтьев. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., Изд. АН СССР, 1963, стр. 115—116.

² Қаранг: Г. Г. Почепцов. Синтагматика английского слова. Киев. 1976, стр. 10.

риантларини тасниф қилиш борасида кенгроқ очилади. Сўзнинг мазмун компонентлари ўртасидаги боғланиш ва сўзларнинг маънолари орасидаги муносабатлар уларнинг нутқда ишлатилишини ўрганиш орқали аниқланади.

СЎЗЛАРНИНГ МАЪНОЛАРИ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

Сўзларни реал борлиқдаги бирор ҳодиса, предмет, ҳаракат, белги ва ҳоказоларни акс эттиришларига кўра тематик группаларга бирлаштирган эдик. Бироқ сўзларни бирор лексик-семантик группага бирлаштириш критерийлари ҳар хил бўлиши мумкин. Баъзи лексик-семантик группаларга, юқорида кўрсатганимиздек, умумлаштирувчи сўзлар ҳам киради. Масалан, *ўрмон, дарахт, қуш* каби. Одатда, бундай сўзларнинг кўпчилиги от категориясига киради ва барча тилларда ҳам бўлавермайди. Бразилиядаги аборигенлар тилида *тўтиқуш* сўзи йўқ, лекин унинг ҳар бир тури ўз номи билан аталади. Шарқий Америкадаги ҳиндуслар қабиласи бўлган чикори тилида *ювмоқ* сўзи йўқ, лекин шу маънога яқин 14 та махсус феъл бор¹. Бу қизиқарли фактлар тилларнинг лексик-семантик структурасини ўрганишда унинг фақат форма жиҳатига эмас, балки тафаккурнинг билиш мазмунини ташкил қилувчи объектив борлиққа ҳам эътибор беришни талаб қилади².

Баъзи сўзларнинг талаффузи тўғри келади, бироқ уларнинг маънолари ҳар хил бўлади. (Масалан, *ток* — узум дарахти ва *ток* — электр кучи.) Бундай сўзлар алоҳида группага киритилиб, **омонимлар** номи билан аталади. Талаффузи тўғри келган сўзлар — омофонлар, ёзилиши тўғри келган сўзлар — омографлар, бир йўла ёзилиши ва айтилиши тўғри келган сўзлар эса омонимлар группасига киритилади.

Қарама-қарши маъноларига кўра сўзлар **антонимлар** группасини ташкил этади. (Масалан, *яхши-ёмон, катта-кичик, чиройли-хунук* каби.) **Синонимлар** бирор предмет, ҳодиса ва ҳоказоларни ҳар хил сўзлар билан аташ асосида алоҳида группани ташкил қилади. Синонимлар сўзларнинг маънолари ўртасидаги яқин муносабатларни

¹ А. И. Кузнецова. Понятие семантической системы языка и методы её исследования. Изд. МГУ, 1963, стр. 43.

² Г. В. Колшанский. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте. В книге «Принципы и методы семантических исследований». М., Изд. «Наука», 1976, стр. 8.

ифодалайди. Бироқ, улар бирор предмет ёки ҳодисани аташ билан бирга шу предмет ёки ҳодисанинг бирор аломатини ҳам ифодалайди. Бошқача айтганда, борлиқдаги бирор нарсани ҳар хил тушунча билан аташ синонимларнинг хусусиятидир. Предмет бир дона, уни ифодаловчи тушунча иккита ёки ундан ортиқ бўлса, денотат бўйича синонимия деб юритилади. Баъзан аксинча сўзда ифодаланган тушунчалар тўғри келиб, улар атаган предмет ҳар хил бўлиши мумкин. Бундай синонимлар **сигнификат бўйича синонимияни** ташкил қилади¹. Масалан, *юз, чехра, нусха, башара, афт* сўзлари денотат бўйича синонимлардир. *Меҳнат, иш, юмуш* сўзлари сигнификат бўйича синонимлардир. (Ақлий ва жисмоний меҳнат, илмий иш, ҳар хил юмуш билан машғул бўлмоқ ва ҳ. к.) Синонимлар маълум контекста бир-бирларининг ўрнини эгаллашлари мумкин. Уларнинг маънолари («сигнификати ва денотати») қўшимча оттенкаларга ҳам эгадир. Баъзан бундай оттенкалар сўзларнинг экспрессив-стилистик жиҳатдан ишлатилишига боғлиқдир. Тилнинг лексик системасида бир хил номинатив, яъни аташ функциясига эга бўлган сўзлар синонимик қаторни ташкил этади. Бу синонимик қатордаги бошланғич маънога эга бўлган сўз доминант деб юритилиб, бошқа сўзлар ўз маънолари билан унга яқин туради.

Семантик структурасида бирор маъноси билан ёки предмет — логик мазмуни билан яқин турган ва маълум контекста текстнинг мазмунини ўзгартирмай, бир-бирларининг ўрнини эгаллай оладиган сўзларни синонимлар деб ҳисоблаш мумкин. Синонимлар, одатда, тўрт типга бўлинади:

1) абсолют синонимлар: *лингвистика — тилшунослик* каби;

2) семантик синонимлар: *ботир — қўрқмас — жасур* каби;

3) контекстуал: *Ҳамид Олимжон — автор — шоир* каби;

4) стилистик: *юз — башара — афт — чехра — нусха* каби.

Баъзан семантик-стилистик синонимлар фарқланади (*йиғламоқ — чинқирмоқ* каби). Бироқ бу классификация ҳам айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Чунки сўзнинг лексик маъносига эътибор берилиб, уларнинг бошқа сўз-

¹ Ю. С. Степанов. Указ. соч., стр. 30—32.

лар билан бирика олиш қобилиятини ҳисобга олмайди. Сўзнинг маъноси эса унинг бошқа сўзлар билан бирика олиши орқали кенгроқ намоён бўлади. Синонимларни классификация қилишда сўзларнинг тил ва нутқда ишлатилиш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Шу жиҳатдан синонимларни уч гуруҳга бўлиш мумкин: 1) бир йўла тил ва нутқда синонимлар сифатида ишлатилувчи сўзлар (*қўрқмас — ботир — жасур*); 2) фақат тилда (тил системасида) синонимлар ҳисобланувчи сўзлар (*катта — улкан* каби); 3) фақат нутқда (текстда) синонимлар деб ҳисобланувчи сўзлар (*ўзбек шоири — Ҳ. Олимжон — автор*).

Тилшуносликда қулайлик учун тил ёки тил система-сини — парадигматика ва нутқни (текстни) — синтагматика деб аташ қабул қилинганлиги асосида юқоридаги уч гуруҳ синонимларни бошқа номлар билан ҳам аташ мумкин: 1) парадигматик синонимлар; 2) парадигматик-синтагматик синонимлар; 3) синтагматик синонимлар. Бу классификация анча умумий хусусиятга эга бўлиб, синонимларни бошқа типларга бўлишда улар ўртасидаги ички маъно-мазмун муносабатларини ва уларни маълум белгилари орқали семантик оппозицияда қараш мумкинлигини назарда тутди. Бундай классификацияда шартли равишда сўзларнинг предмет, логик ва эмоционал мазмунини ҳам алоҳида кўрсатиш мумкин¹.

Шартли белгилар: + — «бир мазмун»; х — «янги мазмун»; — ҳар хил мазмун; А — «эга», Б — «эга эмас».

Сўзларнинг маънолари ўртасидаги муносабатларни қиёслашда уларнинг умумий ва хусусий аломатлари оппозицияда қаралади. Бундай семантик оппозиция антонимларда анча равшан кўринади. Чунончи, *катта — кичик, яхши — ёмон* каби сўзлар бир-бирларига маъно жиҳатдан қарама-қарши туради ва оппозицияни ташкил этади. Синонимлар эса маъно жиҳатдан яқин бўлса ҳам, айрим хусусиятлари билан оппозицияга киради. Сўзларни бир-биридан фарқловчи семантик воситалар уларнинг фарқланиш белгилари ҳисобланади (уларни юқорида семалар деб атаган эдик). Бундай хусусиятга эга бўлмаган воситалар фарқламовчи (интеграл) белгилар дейилади. Баъ-

¹ В. В. Левицкий. Синонимы в языке и речи (к проблеме классификации синонимов). «Иностранные языки в школе», 1969, № 1, стр. 13.

Предмет мазмун	Логик мазмун	Эмоционал мазмун	Субституция (ўрин алмашув қобилияти)	Синоним типлари	Синоним гурӯҳлари	Мисоллар
+	+(×)	+(×)	А	абсолют	Парадигматик-синтагматик ҳақиқий тип	рус ва ўзбек: языкознание лингвистика; тилшунос- лик-лингви- стика, —инг- лиз; airman— flyer; немис: Auto—Kraft- wagen
×	×	+(×)	А	семантик		ўзбек: ботир — жасур — қўрқмас; рус: храбрый — смелый; ин- глиз: brave— courageous, немис: tap- fer—furcht- los
×	×	—	А/Б	семантик- стилистик	ўтувчи тип	ўзбек: йиғ- ламоқ — чин- қирмоқ; рус: плакать—ры- дать; инглиз: to work — to drudge; не- мис: weinen- schluchzen
+	+(×)	—	Б	стилистик	Синтагматик-парадиг- матик ҳақиқий бўлмаган	ўзбек: юз— башара—афт— чеҳра—нусха; рус: лицо— рожа; инглиз: face — mug; немис: Qesi- cht—Fratze
+	—	+(×)	Б	контекстуал		Ҳ. Олимжон— автор—шоир

зи сўзлар абсолют синонимлар ёки лексик дублетлар деб аталиб, бир-бирининг ўрнида бемалол ишлатилади. Хусусан, тилшунослик терминлари ичида орфография — тўғри ёзув, номинатив — атамоқ функцияси, фрикатив — сирғалувчи ундош, лингвистика — тилшунослик каби терминлар ана шундай синонимлардир.

Ҳар бир тил ўзининг лексик-семантик структурасига эга, шу жиҳатдан улардаги сўзлар ўз синонимлар группасини ташкил қилади. Бир тилдаги синонимлар қатори иккинчи тилдаги синонимлар қаторига тўғри келмайди. Масалан, ўзбек тилидаги *бўлак*, рус тилидаги *кусок* сўзларига инглиз тилидаги *piece, bit, morsel, slice, lump, chunk, sheet* сўзларининг синонимик қатори тўғри келади. Бироқ, бу синонимлар ўз ишлатилиши билан бир-биридан катта фарқ қилади. Уларни ўзбек ва рус тилларига таржима қилишда ҳам бошқа маънодаги сўзлардан фойдаланиш талаб қилинади. Синонимларнинг ишлатилиши нутқ ситуациясига, сўзловчининг ўз фикрини аниқ ва экспрессив равишда ифодалашига боғлиқдир. Синонимлар ва омонимлар сўзларнинг маънолари ўртасидаги муносабатларнинг яқинлиги ва узоқлиги асосида тасниф этилади. Улар оралиғидаги яна бир сўзлар группаси **паронимлар** деб юритилади. Паронимлар айтилиши жиҳатдан яқинлиги ва морфемик составининг тўғри келиши туфайли ўз маънолари ҳам тўғри келувчи сўзлар группасидир (кўрмоқ, кўринмоқ, кўрсатмоқ, кўрсатилмоқ каби). Бундай сўзлар кўпинча тарихий-этимологик жиҳатдан бир негиздан келиб чиққан бўлиши мумкин. Улар **сўзларнинг варианти** сифатида ҳам қаралади. Синонимлар эса, генетик жиҳатдан ҳар хил сўз тузилиши структурасидан келиб чиққан бўлади. Сўзларнинг вариантлари улардаги хусусиятларига кўра сўзларнинг акцент, фонематик ва морфологик вариантлари деб фарқланади ва ўз навбатида, улар ҳам ҳар хил кичик вариантларга бўлинади. Сўзларнинг вариантларини фарқлаш уларнинг фақат маъно ва функционал ўхшашликларига асосланмай, балки тил бирликларининг материал қурилиши ва мазмун томонини ҳам ҳисобга олишни талаб қилади. Сўзларнинг вариантларини тасниф қилиш тилда омонимия ва полисемия (кўп маънолик) ҳодисаларини аниқроқ фарқлашга ёрдам беради.

Полисемия сўзларнинг бир қанча маъноларини англатади. Сўзнинг ҳар хил маънолари контекст ёрдамида ой-

динлашади. Келиб чиқиши жиҳатидан полисемия бир предметни ёки ҳодисанинг номини бошқа предмет ёки ҳодисага кўчириш орқали пайдо бўлади (масалан, *қушнинг қаноти, самолётнинг қаноти* каби). Кўпинча полисемияга бир сўз доирасида ҳар хил маъноларнинг йиғиндиси сифатида қаралади. Бунда асосий — тўғри маъно ва кўчма маънолар фарқланади.

Сўзларнинг маънолари ўртасидаги муносабатларни ўрганиш уларнинг номинатив ёки атама маъносини, фразеологик — боғланган маъносини ва синтактик — шартланган маъносини фарқлаш зарурлигини кўрсатади.

НОМИНАЦИЯ НАЗАРИЯСИ

«Номинация» тушунчаси ва термини тилдаги маънодор бирликларнинг (сўз, сўз формалари, гаплар) ҳосил бўлиши ва қандай аташ ҳақидаги тилшунослик назарияси ва методлари билан боғлиқ. Номинация оддийгина бирор нарсани кўрсатиш ёки аташ процесси эмас, балки бир йўла билиш ва коммуникация процесслари ҳамдир. Шу туфайли ном қўйишнинг структураси кишининг онгида ҳис этилган материал — борлиқнинг тилда тўғри формада ифодаланган формасини акс эттиради. Тилда ном қўйишнинг лексик (сўз) ёки грамматик (тамомланган конструкцияларнинг барча турлари) формалари маълум объектни ифодалаш учун зарур бўлган барча хусусиятларга эгадир¹.

Ном қўйишнинг ҳар хил воситалари ва бу процесснинг тилдан ташқари (экстралингвистик) хусусиятлари билан боғлиқ масалалар ҳозирги давр тилшунослик фанида алоҳида номинация назарияси ва методлари ҳақидаги бўлимни ташкил қилади². Тил бирликларининг ўз референтларига муносабати мураккаб ва кўп томонлама масаладир. Сўз, морфема ва бошқа тил бирликлари маълум предметни аташ билан бирга улар ўртасидаги муносабатларни ҳам акс эттиради. Бироқ, тил бирликлари ўз референтларига муносабатини доим сақлаб турмайди. Шу туфайли тилда семантик ассиметрия мавжуд бўлиб, бу

¹ Г. В. Колшанский. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., Изд. «Наука», 1975, стр. 68.

² Языковая номинация (Общие вопросы). М., Изд. «Наука», 1977, стр. 3.

тилдаги семантик ўзгаришларни келтириб чиқаришда муҳим роль ўйнайди. Номинация масаласи тилнинг тафаккур, объектив борлиқ, психология, семиотика билан боғлиқ томонларини ёритишда муҳимдир. Ном қўйиш одам томонидан бажарилади. Одамнинг ўз тилидаги номларни қўйиши маълум тажриба ёрдамида амалга оширилади. Одам маълум предмет ёки ҳодисага ном қўйишда унинг белгиларини ҳис этади, улар ҳақида тушунчага эга бўлади ва ўзининг билиш процессида, ўша объектив борлиқдаги нарсаларни такрорлаши борасида тажрибага эга бўлади. Сўзларнинг ҳосил бўлиш процессида, одамнинг фикрлаш қобилияти ёрдамида ном танлаш амалга оширилади. Одамнинг фикрлаш фаолияти бош миянинг хизматидир. Албатта, бу фикрлаш фаолияти сезги ва кўриш органлари орқали бош мияда амалга оширилувчи мураккаб процессдир. Одамнинг фикри материал жиҳатдан товуш формасида ифода этилиб, бу товушлар бирикмаси маълум урғу ва оҳанг ёрдамида бирор предмет ёки предметлар гуруҳининг бир аниқ вакилига тегишли маънони намоён этади. Шу жиҳатдан маъно одам онгининг энг зарур ҳосил қилувчи элементи ҳисобланади. Тилдаги маънолар заминида жамиятда ижтимоий одатий тус олган воситалар ётади. Бу процесслар борасида одамлар объектив борлиқни билади ва ўзгариради. Маъно тушунчасига психологик жиҳатдан ёндашилса, у тил материясига айлантирилган, бор бўлган предметларнинг идеал формаси бўлиб, унинг хусусияти, алоқа ва муносабатлари ижтимоий тажрибадан келиб чиққан¹. Тил орқали коммуникация процессида бирор предметнинг номини аташ билан эшитувчида шу предметнинг шакли, хусусияти ва белгилари ҳақида таассурот ҳосил бўлади. Эшитувчи бу предметни бошқа предметга ва унинг белгиларига қиёслайди. Бироқ қиёслаш учун мантиқий (логик) асос бўлиши зарур. Бирор абстракт тушунча предмет билан қиёсланмайди. Балки бир предметни бошқа предмет билан қиёслаш натижасида улар онгли равишда ҳис этилади. Бошқача айтганда, шу нарсаларнинг одам миясида «шакли чизилади». Сўзларнинг келиб чиқишини тасниф қилишда уларнинг этимологиясидаги ўхшашлик ва фарқли аломатлар орқали бир

¹ Маънонинг психологик жиҳати ҳақида қаранг. А. Н. Леонтьев. Деятельность. Сознание. Личность, М., 1975, стр. 140—148.

предметнинг номи иккинчи предметга кўчирилгани маълум бўлади. Масалан, *курага* «қуруқ нарсa» маъносидан келиб чиққан ўзбекча сўздир. Бу сўз ўзбек тилидан бошқа тилларга, хусусан, рус тилига кўчган ва *курага* шаклида ишлатилади. Бу сўз маъносининг асосида қуруқлик белгиси бор. Рус тилидаги «*рынок*» сўзининг маъноси немисча *Ring* — *айлана (круг)*дан келиб чиққан ва айланалик белгиси асосида *рынок* сўзи ҳосил бўлган. Кўпгина тилларда баъзи сўзларнинг ҳосил бўлишида тақлид қилиш белгиси хизмат қилган. Масалан, *чумчуқ чуғурчуқ, чакак* сўзлари қушларнинг «чуқ-чуқ» овози асосида ҳосил бўлган. Рус тилида *шептать* сўзи шундай тақлидий асосга эгадир. Инглиз тилидаги *barк*, ўзбек тилидаги *вовулламоқ*, рус тилидаги *лаять* феъллари ҳам тақлидий асосда ҳосил бўлган. Бироқ бу сўзлар ҳар хил тилларнинг миллий-маданий хусусиятлари билан боғлиқ. Номинацияни типологик классификация қилиш натижасида унинг қуйидаги аспектлари аниқланган:

I. Номинациялар иерархияси.

II. Номинацияларнинг функциялари.

III. Аталувчи объект (номинат).

IV. Ном қўйишнинг структураси (ташқи формаси).

V. Ном қўйиш воситалари (шу жумладан, ички формаси).

VI. Нутқ субъекти ва адресати (шу жумладан, социал ва информатив аспектлари ҳамда субъектнинг объектига бўлган субъектив муносабати).

VII. Номинацияларнинг парадигматик аспектдаги муносабатлари.

VIII. Номинацияларнинг синтагматик аспектдаги муносабатлари¹.

Сўзларнинг этимологик жиҳатдан келиб чиқиши субъектив бўлиб, у сўзнинг объектив табиати билан боғлиқ эмас. Чунки сўз конкрет ва абстракт тушунчанинг бирлигидир. Шу сабабли номинацияда ҳам фақат сўзнинг этимологиясига эътибор берилмай, маъно доирасининг кенгайишини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади. Номинациялар фақат лексик воситалар билан амалга оширилмай, балки грамматик ва стилистик воситалар ёрдамида ҳам юзага келади. Лексик воситалар орқали ном

¹ В. Г. Гак. К типологии лингвистических номинаций. В книге «Языковая номинация. (Общие вопросы)» М., 1977, стр. 142.

қўйиш мустақил номинатив функцияга эга бўлса, грамматик ва стилистик воситалар ёрдамида тузилган номлар мустақил номинатив функцияга эга эмас. Масалан, *тулки* (ҳайвон) ва *тулки* (одам) каби. Кейинги ном белги орқали кўчирилган стилистик номинация ҳисобланади. *Иш* сўзи грамматик воситалар орқали, хусусан, қўшимчалар қўйиш орқали иш жойини, меҳнат қилиш корхонасини ва бирор масалани ҳам ифодалай олади. Қиёсланг: *Бу — қийин иш* (масала); *қийин ишга* (масалага) *қўл урибсиз. Акам ишга кетди* (корхона). Бу ўринда сўз тартибининг ҳам семантик роли бор. Кейинги гапларда *иш* сўзи номинациянинг гаптаги ифодасидир. Сўз бирикмалари ва гаплар ҳам номинация хизматини бажаради. Номинациялар бир сўз туркумини иккинчи сўз туркумига айлантириш орқали ҳосил бўлиши мумкин. Масалан, *шаҳар — шаҳарлик, Самарқанд — самарқандлик* (от — сифат). *Бу — самарқандлик йигит* (сифат). Айрим ҳолда *Самарқандликлар давлатга пахта топшириш планини бажардилар* (от) каби. Бундай номинация типлари айниқса фразеологизмларда кўпроқ учрайди. Масалан: *Бу ҳам бош оғриғи бўлиб қолди. Бўйнига олган киши бажариши керак* каби.

Номинациянинг турли аспектлари, турлари, уларнинг тил ва нутқдаги хусусиятлари ва ҳоказолар ҳали етарли равишда ўрганилган эмас. Уларни чуқур илмий тадқиқ қилишда совет тилшуносларининг хизмати жуда каттадир. (Шу бобнинг охирида берилган адабиётлар рўйхатига қаранг.) Айниқса номинацияга грамматик ва стилистик жиҳатдан ёндашиш масаласи бошланғич ҳолатда ҳисобланади. Номинация мураккаб масала бўлиб ҳар томонлама текширишни талаб қилади.

ТИЛНИНГ ФРАЗЕОЛОГИК СОСТАВИ

Тилнинг фразеологик составини фразеологизмлар ёки фразеологик бирликлар ташкил этади. Фразеология кўпинча лексикологиянинг бир бўлими сифатида қаралади. Чунки фразеологизмлар тилдаги сўзларнинг эквивалентлари ҳисобланиб, лексикология эса тилнинг луғат составини ташкил қилувчи сўзлар ва уларнинг эквивалентларини ўрганувчи дисциплина деб аталади. Кейинги йилларда фразеология тилнинг алоҳида дисциплинаси ёки мустақил тил босқичи (уровень языка) деб ҳам талқин

қилинмоқда. Ҳар икки қараш ҳам совет тилшунослари томонидан таклиф қилинган бўлиб, умуман, фразеологияни чуқур ўрганиш совет тилшунослигига хосдир¹.

Чет эл тилшунослигида баъзан фразеология лексика ёки стилистикага киритилади. Кўпинча эса фразеологиянинг мустақил тил дисциплинаси эканлиги Ғарбий Европа ва Америка тилшунослари томонидан тан олинмайди.

Тилнинг фразеологик состави жуда кенг маънога ва стилистик буёқларга эга. Фразеологизмлар билан сўзларни бутунлай эквивалент сифатида қараш ярамайди. Чунки фразеологизмлар доим ҳам сўзларнинг ўрнини боса олмайди. Фразеологизмлар ҳамда сўзларнинг структураси ва маъноларида жуда кўп фарқланиш аломатлари мавжуд бўлиб, уларнинг морфологик ва синтактик функциялари ҳам турличадир. Таркибига кўра сўзлар яхлит ҳолда, фразеологизмлар эса алоҳида ҳолда гап ва сўз бирикмалари каби ҳосил бўлади. Бу хусусиятлар уларнинг талаффузи ва ёзилишида ҳам ўз аксини топган.

Сўзнинг структура жиҳатдан яхлитлиги унинг морфологик составига яна бошқа сўз ёки сўз бирикмаларини улаш мумкин эмаслигида кўринади. Фразеологизмлар таркибига яна бошқа сўз ва сўз бирикмаларини киритиш мумкин бўлади. Фразеологизмларнинг ҳар икки семантик тури (фразеологик бутунлик ва фразеологик чатишмалар) ҳам ўз компонентларининг маъно жиҳатдан уланиб кетиши, лексик составининг кўпгина ўринларда морфологик ва синтактик жиҳатдан бирикувининг турғунлиги билан изоҳланади. Сўз бирикмалари ва гапларнинг компонентлари эса, семантик жиҳатдан уланишида анча эркинликка эга. Шу туфайли фразеологизмлар турғун иборалар ва сўз бирикмалари ҳамда гаплар таркибига кўра эркин сўз бирикмалари деб ҳисобланади. Фразеологизмларнинг маънолари контекстда ва нутқ ситуациида кенгроқ очилади. Бироқ улар алоҳида ҳолда ҳам маълум номинатив маънони ифодалашни мумкин.

¹ В. В. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. «Труды юбилейной научной сессии». ЛГУ. Л., 1946; Б. А. Ларин. История русского языка и общее языкознание. М., «Просвещение», 1977, стр. 125—162; А. В. Кунин. Английская фразеология. М., Изд. «Вышая школа», 1970; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, «Ўқитувчи», 1975.

Фразеологизмларни илмий тадқиқ қилишда тилшуносликда кенг тарқалган дистрибутив методдан фойдаланиш мумкин. Фразеологизмларнинг нутқда ишлатилиш хусусиятларини дистрибутив метод ёрдамида ўрганиш орқали уларнинг структурал-семантик белгилари чуқурроқ аниқланади. Ундан ташқари, фразеологизмларни ўрганишда уларнинг семантик ва структурал белгиларини тилнинг мазмун плани билан унинг ифода плани муносабати борасида қарамоқ зарур. Фразеологизмларнинг составини текширишда унинг компонентлари ўртасидаги бирикиш турларини, бирикувчи сўзларнинг табиатини валентлик методи асосида қарамоқ зарур.

Фразеологизмларнинг структураси ва маъноларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш (оппозицияда) аниқликларга олиб келади. Фразеологизмларнинг грамматик томонларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Чунки фразеологизмларнинг компонентлари ўртасида синтактик алоқалар, уларга қўшилувчи аффикслар муҳим роль ўйнайди.

Фразеологизмларнинг бир-бирлари ўрнида ишлатила олиш хусусияти субституция методи ёрдамида, уларнинг турғун ва алмаштирилувчи компонентлари ўртасидаги боғланишлар трансформация методи орқали чуқурроқ очилади. Фразеологизмларнинг структурал-семантик моделида ҳар бир сўз ҳам мустақил маънога эга бўлавермайди. Фразеологизмларнинг компонентлари икки ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Кўп компонентли фразеологизмлар кўпроқ мақолларда учрайди. Фразеологизмлар тарихий жиҳатдан тайёр, турғун ва яхлит ҳолда берилган бўлади. Бироқ улар тилда бирданига ҳосил бўлмай, кўп қўлланиши ва барча томонидан тушунарли бўлиши натижасида турғунлашади. Фразеологизмлар тилнинг миллий-маданий хусусияти билан боғлиқ бўлиб, бу уларни таржима қилишда кўринади. Масалан, *бурнини тикмоқ* ибораси рус тилида *совать нос*, инглиз тилида *to poke one's nose* ибораси орқали берилиб, улар деярли компонентларининг состави ва маъноси жиҳатдан бир хилдир. Бироқ кўпгина фразеологизмлар бундай хусусиятга эга эмас. Масалан, *кўздан ғойиб бўлмоқ*, *қуён бўлмоқ*, *ковишини олиб қочмоқ* иборалари рус тилида *уносить ноги*, *смываться*, *удирать быстро уходить*, *убегать как заяц*, инглиз тилида эса *to hook it*, *to leg it* иборалари орқали берилади ва уларнинг компонентлари ўртасидаги фарқ жуда сезиларлидир.

Фразеологизмларнинг семантик хусусиятларини ўрганиш орқали уларда фразеологик полисемия, фразеологик синонимия, фразеологик антонимия, фразеологик омонимия ва паронимия ҳодисалари борлиги аниқланган. Фразеологизмларнинг парадигматик ва синтагматик хусусиятлари уларда грамматик (морфологик, синтактик) ва лексик-семантик воситалар кенг қўлланилишини кўрсатади. Фразеологизмларнинг вариантланиши уларнинг компонентлари алмаштирилиши (субституция қилиниши), қўшилиши, тушириб қолдирилиши¹ ва трансформация қилинишига боғлиқ.

Грамматик-морфологик структурасига кўра феъллик, отлик, равишлик, ундовлик ва ҳоказо фразеологизмлар фарқланади. Фразеологизмлар составига кирган сўз туркумлари баъзан ўзларининг мустақил маъноларини йўқотadi. (Масалан, *чўнтагини қоқмоқ, сичқоннинг уйи минг танга бўлмоқ, қулоқ бермоқ, солмоқ, ҳавога учмоқ* («эътибор бермаслик» маъносида каби.) Фразеологизмлар айниқса лексик-семантик жиҳатдан синонимларга жуда бой. Биргина *асаби бузилмоқ, хафа бўлмоқ* маъносида ишлатилувчи **to be in a bad mood** ибораси инглиз тилида 9 синонимга эга: *to be down in the mouth, to be in a bad temper, to be in a bad humour, to be in a low spirits, to be in the dumps, to be out of humour, to be out of sorts to be out of spirits.*

Рус ва ўзбек тиллари ҳам бундай фразеологик синонимларга анча бой ҳисобланади. Фразеологизмларнинг стилистик ишлатилиши етарли ўрганилган эмас.

АДАБИЕТЛАР

Ассосиё:

Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Под редакцией член-корр. АН СССР Б. А. Серебренникова. М., Изд. «Наука», 1972, главы 6—7.

Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., Изд. «Просвещение», 1975, главы 1, 2, 3.

Қўшимча:

О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., Учпедгиз, 1957.

¹ Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати, Тошкент, «Ўқитувчи», 1978, 5—15-бетлар.

Г. В. Колшанский. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., Изд. «Наука», 1975.

Принципы и методы семантических исследований. М., Изд. «Наука», 1976.

Языковая номинация (Общие вопросы). М., Изд. «Наука», 1977.

У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1975.

А. В. Кунин. Английская фразеология. М., Изд. «Высшая школа», 1970.

А. А. Уфимцева. Типы словесных знаков. М., Изд. «Наука», 1974.

Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилиниг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1978.

Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. М., Изд. «Наука», 1971.

Уоллес Л. Чейф. Значение и структура языка. М., Изд. «Прогресс», 1975.

П. Н. Денисов. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. Изд. МГУ, 1974.

Тюркская лексикология и лексикография. М., Изд. «Наука», 1971.

ЛИНГВИСТИК ТАСНИФ МЕТОДЛАРИ

Тилшунослик фанининг муҳим проблемаларидан бири — тилни илмий ўрганиш методи¹ масаласидир. Дарҳақиқат, тил ўз табиатига кўра ниҳоятда мураккаб ҳодиса бўлиб, уни ўрганишда турли методлар қўлланилади.

Тилшунослик фанининг предмети тушунчаси фақат тилни эмас, балки тилни ўрганиш усуллари ҳам ўз ичига олади. Тилни илмий ўрганиш методи масаласи тилшуносликнинг предмети масаласи билан чамбарчас боғлиқдир, чунки фаннинг предмети тушунчасининг ўзгариши билан предметни ўрганадиган методлар ҳам ўзгаради.

Фаннинг тараққиёти, унда янгидан-янги тармоқларнинг вужудга келиши тилни ўрганадиган методлар доирасининг кенгайишини ва такомиллашиб боришини тақозо қилади. Шундай қилиб, тилни илмий ўрганадиган илмий методлар ҳам фаннинг предмети тушунчаси каби ўзгариб, ривожланиб турадиган тарихий категориядир. Масалан, XIX аср тилшунослигида энг кенг қўлланган метод қиёсий-тарихий метод бўлса, XX аср тилшунослигида структурал ва типологик методлардан кенг фойдаланилмоқда.

Совет тилшунослигида методика, метод ва методология тушунчалари аниқ фарқланади. Методика — дастлабки тил фактларини аниқлаш, ўрганиш бўлса, метод ҳақиқатни билиш йўли ва тил фактларига лингвистик таъриф беришдир. Методология эса метод категорияси-

¹ Метод — грекча «methodos» сўзидан олинган бўлиб, «тадқиқот», «таълимот», «билиш йўли» маъноларини англатади.

ни умумий фалсафий метод бўлган диалектик материализм билан боғлайдиган таълимотдир¹.

Марксистик тилшуносликда ишлатиладиган барча методлар марксистик дунёқараш бўлган диалектик материализм методологиясига асосланади. Шундай қилиб, диалектик материализм объектив борлиқни ўрганадиган ягона илмий метод, барча фанларнинг, жумладан, тилшунослик фани методининг асосини ташкил этади.

Метод тўғрисида фикр юритилганда, умумий ва махсус методларни бир-биридан фарқлаш зарур. Мисол учун, диалектик-материалистик метод фақат тилшуносликда эмас, балки объектив борлиқни марксистик нуқтаи назардан ўрганадиган барча фанлар учун умумий методдир. Махсус метод эса, айрим фанга хос бўлиб, ушбу фаннинг объектини ўрганиш жараёнида яратилади. Махсус методлар турли фанларда турлича бўлади. Масалан, қиёслаш илмий метод сифатида умумий принцип бўлиб, фақат тилшуносликда эмас, балки бошқа фанларда ҳам қўлланилади².

Ҳозирги замон тилшунослик фанида жуда кўп илмий методлар қўлланилмоқда (қиёсий-тарихий метод, дистрибутив метод, бевосита иштирокчиларга ажратиш методи, трансформация методи ва бошқалар). Шу билан бирга, ҳозирги замон тилшунослигида махсус илмий ёндашишлар, жумладан, тарихий-типологик ареаль, қиёсий-структурал типологик ва бошқа ёндашишлар пайдо бўлмоқда³.

Бу бобда тилшунослик тарихида қадимдан қўлланиб келинаётган қиёсий-тарихий метод ва ҳозирги пайтда кенг тарқалган структурал методлардан баъзиларини кўриб ўтамиз.

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД

Қиёсий-тарихий метод қардош тилларнинг фактларини бир-бирига системали равишда таққослаб, ўтмиш-

¹ В. Н. Ярцева, Г. В. Колшанский, Ю. С. Степанов, А. А. Уфимцева. Основные проблемы советского языкознания. (Доклад на всесоюзной научной конференции по теоретическим вопросам языкознания.) 1974.

² С. Усмонов. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972; А. С. Чикобава. Проблемы языка как предмета языкознания. М., 1959.

³ Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973.

да бир неча тиллар учун илмий бўлган лингвистик элементларни, сўз ва унинг формаларини қайта тиклаш (реконструкция қилиш) билан шуғулланади.

Бу метод XIX асрнинг бошларида майдонга келиб, тилшунослик фанида янги давр (тилларнинг тарихини ўрганиш даврини) очди ва фанга кўп хизмат қилган энг асосий метод бўлиб қолди.

Қиёсий-тарихий методнинг асосий вазифаси ўтмишда қардош тилларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганиш ва умумлаштиришдан иборат бўлган. Қиёсий-тарихий методнинг асосчилари ва энг йирик намояндалари Расмус Раск (1787—1832), Франц Бопп (1791—1867), Яков Гримм (1787—1863), А. Х. Востоков (1781—1864) ва бошқалар ҳисобланади.

Расмус Раск ўзининг «Қадимги исланд тили ва исланд тилининг пайдо бўлиши» (1814) асарида тилларнинг қариндошлиги, тилларда сўзларнинг ўхшашлигини эмас, балки грамматик формаларнинг ўхшашлигига асосланиш кераклигини исботлаб берди.

Қиёсий-тарихий методнинг ривожланишида қадимги ҳинд адабий тили (санскрит)нинг роли катта бўлди. Ф. Бопп кўп тиллар материалларини ўрганиш натижасида санскрит билан бошқа кўпгина Европа тиллари ўртасида ўхшашлик борлигини исботлаб берди.

1819—1837 йилларда Яков Гриммнинг «Немис тили грамматикаси» нашрдан чиқди. Бу даврда Я. Гримм немис ва бошқа герман тилларининг фонетикаси ва грамматикасини қиёсий-тарихий метод ёрдамида ўрганди.

1820 йилда рус тилшуноси А. Х. Востоков ўзининг «Славян тили ҳақида мулоҳазалар» асарида славян тиллари ўртасида қариндошлик муносабати мавжудлигини исботлади.

Қиёсий-тарихий метод битта бобо тил (праязык)дан ажралиб чиққан қариндош тилларнинг фактларини ўрганишга асосланади. Бу метод санскрит ва қадимги грек тилида ёзилган ёдгорликлардаги тил материалларидан фойдаланади.

XIX аср бошларига келиб тилшуносликда ҳинд-европа тилларининг қариндош тиллар эканлиги ҳақидаги ғоя тўла шаклланган бўлса ҳам, аммо қиёсий-тарихий тилшунослик илмий методларининг шаклланиши юқорида номлари кўрсатилган олимларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Бу олимлар тилшуносликда тўпланган жуда кўп

тил фактларини ўрганиш ва умумлаштириш натижасида тилшунослик тарихида мустақил тармоқ бўлган қиёсий-тарихий тилшуносликнинг илмий методларини ва ишлаш принципларини асослаб бердилар¹.

Ф. Бопп бир неча қадимги ҳинд-европа тилларида феълларнинг тусланишини (парадигмасини) таққослаб ўрганиш натижасида бу тилларнинг қариндош эканлигини исботлади ва ҳинд-европа тилларида флексиянинг юзага келиш тарихини ўрганиб, тилшуносликда «агглютинация» назариясини яратди.

Я. Гримм эса, герман тиллари билан бошқа ҳинд-европа тилларининг товушлар системаси ўртасида ўхшашлик борлигини исботлаб берди. Бу фонетик қонун кейинчалик тилшуносликда «Гримм қонуни» номи билан машҳур бўлди. Бу қонунга биноан ҳинд-европа тилларидаги жарангсиз портловчи [p, f, k] товушларга герман тилларидаги жарангсиз сирғалувчи [f, q, h] товушлари мос келади. Ҳинд-европа тилларидаги жарангли портловчи [b, q g] товушлари герман тилларидаги [p, t, k] жарангсиз портловчи товушларга мос келади². Бу ҳодиса грамматикада ҳам учрайди³.

Қиёсий-тарихий тилшуносликда тил системаларининг бир-бири билан муносабати тил элементларининг субстанциясига (ифода ва маъно) асосланиб ўрганилади, масалан, тилларнинг қариндошлик муносабати тил бирликларининг ифода ва маъно аспектларининг бир-бирига мос келиши ва мос келмаслигига асосланади. Демак, қиёсий-тарихий метод ўз табиатига кўра субстанционал⁴ метод бўлиб, тилларнинг қариндошлик муносабатини аниқлашда, қариндош тилларнинг тарихий тараққиёт қонуниятларини ўрганишда, тил фактларини қайта тиклашда, тил бирликларини, сўзларнинг этимологиясини ўрганишда тиллар субстанциясининг ўхшашлиги асосий ўлчов бўлади.

¹ В. Томсон. История языкознания до конца XIX века. М., 1938; Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975; С. Усмонов. Умумий тилшунослик, Тошкент, 1972.

² Р. М. Венцкович, А. Я. Шайкевич. История языкознания. Пособие для студентов-заочников, ч. I. 1968.

³ Д. Б. Бўронов. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Тошкент, 1973.

⁴ Ю. В. Рождественский. Типология слова, М., 1969, стр. 8.

СТРУКТУРАЛ МЕТОДЛАР

Маълумки, структурал тилшуносликда тилнинг ички қурилишини, тил системасини ташкил этган элементлар орасидаги муносабатларни, оппозицияларни ўрганишга катта эътибор берилади. Агар структурал тилшуносликкача бўлган тилшуносликда (традицион тилшуносликда) аксарият тилнинг материал аспекти (гап, сўз, морфема, товушлар) ўрганилган бўлса, структурал тилшунослик аксинча тил системасини ташкил этган элементлар (бирликлар) орасидаги муносабатларни ўрганади. Бундан тилнинг системаси ва структурал аспекти фақат структурал тилшуносликда ўрганилади, деган хулосага келмаслик керак, чунки тил бирликлари ва улар орасидаги муносабатларни ўрганишга тилшунослик фанининг тарихида ҳам доим аҳамият бериб келинган. Аммо структурал тилшунослик учун тилнинг структурал аспекти энг аҳамиятли аспект бўлиб, тил назариясини яратишда, умумий тилшунослик фанининг предметини аниқлашда таянч ҳисобланади. Демак, тил структурасини ўрганиш эҳтиёжи янги илмий тадқиқот, методлар ва усулларни қўллашни талаб қилади.

Хуллас, фанда янги илмий тадқиқот методларининг пайдо бўлиши билан унинг предмети тушунчаси ҳам ўзгаради.

Структурал оқимнинг пайдо бўлиши тилни илмий ўрганишда хизмат қиладиган янги структурал методларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хусусан, америка дескриптив (тасвирий) тилшунослигида тил системасини тадқиқ қилиш методлари масаласи жуда муҳим ўрин эгаллаган. Америка тилшунослигида вужудга келган дистрибутив анализ, бевосита иштирокчиларга ажратиш ва трансформацион анализ методлари фақат америка тилшунослигида эмас, балки бутун дунё тилшунослигида ҳам кенг қўлланиб келинаётган илмий методлардир.

ДИСТРИБУТИВ АНАЛИЗ МЕТОДИ

Ҳозирги замон тилшунослигида машҳур бўлган дескриптив тилшуносликнинг иш программаси таниқли америка олими Л. Блумфилднинг «Тил» асарида илга-

ри сурилган бўлса ҳам, дескриптив тилшуносликнинг асосий принциплари, тилни анализ қилиш методлари асосан, З. Харриснинг «Структурал тилшуносликнинг методлари» асарида (1951) баён этилган.

Дескриптив тилшуносликда кенг қўлланиладиган методлардан бири дистрибутив анализ методидир. Бу метод турли тил бирликларининг (фонема, морфема, сўзлар) дистрибуцияси (қўлланиш ўрни, жойлашиши) турлича бўлади, деган назарияга асосланиб, тил системасини ташкил этган элементларнинг ўзаро бириктириш қонунларини ўрганади.

Дистрибутив анализ асосан икки хил вазифани:

а) тил элементларининг ўзаро жойлашиши; б) уларнинг алоқадорлигини ўз ичига олади. Дистрибутив анализ тил системасининг фонологик, морфологик, синтактик ярусларида қўлланилиши мумкин.

Фонологик ярусда фонемалар аниқланади ва фонемаларнинг ўзаро муносабатлари текширилади.

Морфологик ярусда морфемалар аниқланади ва морфемаларнинг ўзаро муносабатлари ўрганилади.

Синтактик ярусда эса синтаксиснинг бирликлари ва уларнинг ўзаро муносабатлари аниқланади. Дистрибутив анализ методини ўрганишда «дистрибуция» тушунчаси ниҳоятда аҳамиятлидир.

Тил элементининг дистрибуцияси бирон бир элементнинг бошқа элементлар билан бириктириш усуллари, қўлланилиш доираси йиғиндисидан иборат, масалан, фонологик ярусда фонемаларнинг, синтактик ярусда эса сўзларнинг бир-бири билан бириктириш бунга мисол бўлади.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, дескриптив тилшуносликда тил элементларини аниқлаш, уларнинг дистрибуциясини ўрганиш, тушуниш принципага эмас, аксинча, формал усулларга асосланади. Мисол учун, традицион тилшуносликда тил элементларининг моҳиятини аниқлашда тушуниш принципларига асосланилади (*мактаб* — от, предметни ифодалайди). Дескриптив тилшуносликда эса тил элементларининг функциясини ўрганиш воситаси сифатида тушуниш принципи инкор этилади ва аксинча, тил элементларининг функцияси уларнинг маъносига қараб эмас, балки элементларнинг бир-бирига нисбатан жойлашиш принципага асосланади.

Бироқ бир тил элементининг бошқа элементлар билан бирикиш усуллари, қўлланиш ўринларини ўрганиш учун дистрибутив методдан фойдаланилса, тил элементларининг дистрибуциясини аниқлаш, текшириш учун субституция (алмаштириш) усулидан фойдаланилади.

Дистрибутив анализда дастлабки қадам — тил бирликларини аниқлашдир. Тил бирликларини аниқлаш учун аввало тилдаги гаплар, паузалар чегараланади, сўнгра гаплар маълум сегментларга (қисмларга) ажратилади. Сегментларнинг ўзаро дистрибуциясини ўрганиш натижасида тил бирликлари аниқланади. Дескриптив тилшуносликда тил элементларининг ўртасида уч хил муносабат мавжуд бўлиб, булар дистрибуциянинг асосий турларини ташкил этади:

1. Эркин алмашиладиган дистрибуция. Бунда тил элементлари маънони ўзгартмаган ҳолда турли ҳолатда ўзаро алмашишлари мумкин. Ўзбек тилидаги «китоб» сўзида [б] ва [п] товушлари эркин алмашиш дистрибуциясига мисол бўлади. Инглиз тилида -s суффикси билан of предлоги ҳам эркин алмашиш дистрибуциясига мисол бўла олади.

2. Қўшимча дистрибуция. Агар икки лингвистик бирлик бир хил шароитда қўлланмаса, улар бир-бирига вариант ҳисобланади ва қўшимча дистрибуцияни ташкил этади. Бунда аллофонлар (фонемаларнинг вариантлари), алломорфлар (морфеманинг вариантлари)ни аниқлаш имконияти пайдо бўлади. Масалан, рус тилида «может» ва «можно» (Он может ва Ему можно) сўзлари ёки «должен» ва «необходимо» (Он должен писать ва Ему необходимо писать) сўзлари қўшимча дистрибуциядадир¹.

Инглиз тилидаги ўтган замон феъли формасини ясайдиган «-ed» суффиксининг турли хил ўринда келиши ҳам қўшимча дистрибуцияга мисол бўла олади.

3. Контраст дистрибуция. Бир хил шароитда қўлланиб, маъно ўзгартиш хусусиятига эга бўлган лингвистик элементларнинг ўзаро муносабати контраст дистрибуцияни ташкил этади. Масалан, инглиз тилида -eg ва -ing морфемалари контраст дистрибуцияни ҳосил қилади. He is a worker. He is working.

¹ Т. П. Ломтев. Современное языкознание и структурная лингвистика. В кн. «Теоретические проблемы советского языкознания». М., 1964.

Sad, bad сўзларидаги /sʲ/, /b/ ўзбек тилидаги *бол*, *тол* сўзларидаги [б], [т] товушлари маъно ўзгартиш хусусиятига эга бўлганлиги учун турли фонемалардир. Дистрибутив метод дескриптив тилшуносликда энг кўп қўлланадиган ва шу билан бирга энг объектив методдир. Бу методнинг асосий хусусияти шундан иборатки, тилшунос тил элементларини, уларнинг дистрибуциясини аниқлашда тил элементларининг маъносига қараб эмас, балки элементларнинг жойлашиш ва қўлланиш ўрнига қараб иш олиб боради. Ҳозирги пайтда дистрибутив анализ—формал метод сифатида фанда кенг қўлланиляпти. Хусусан, бу метод ёзуви номаълум бўлган тилларнинг текстларини ўрганишда (дешифровка) катта ёрдам бериши мумкин. Гарчи, дистрибутив метод тил структурасини тўлиқ тасвирлай олмаса-да, тилшуносликни янги метод сифатида бойитди.

БЕВОСИТА ТАШКИЛ ЭТУВЧИЛАРГА АЖРАТИШ МЕТОДИ

Юқорида кўриб ўтилганидек, дистрибутив метод тил бирликлари, фонема, фонеманинг вариантлари, морфемалар ва алломорфларни аниқлашга ёрдам беради. Аммо синтаксисга хос бўлган масалаларни ўрганишда дистрибутив методнинг имконияти чегаралангандир. Шунинг учун ҳам тилнинг синтактик ярусини анализ қилиш дескриптив тилшуносликда янги методларни яратиш заруратини вужудга келтирди.

Синтактик яруси ўрганишда кенг қўлланиладиган методлардан бири бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методидир. Маълумки, тил элементлари (морфемалар, сўзлар) синтактик бирликни ташкил этишда ўзаро грамматик муносабатга киришади. Гап ёки сўз бирикмасини ташкил этишда иштирок этадиган бевосита грамматик боғланган иккита синтактик, лексик ёки морфологик бирликлар бевосита ташкил этувчилар деб аталади.

Синтактик бирликни ҳосил қилувчиларни аниқлаш процесси бевосита ташкил этувчиларга ажратиш деб аталади. Бу метод синтаксисда қадимдан қўлланиб келинаётган гапни бўлақларга ажратиш методини танқидий ўрганиш ва умумлаштириш оқибатида вужудга келди. Дарҳақиқат, гапни бўлақларга ажратиш традицион методи бир неча жиддий камчиликларга эга бўлиб, гап

структурасини илмий ўрганишда ҳозирги замон синтаксиси талабларига жавоб бера олмайди. Жумладан, гап бўлаклари, бош бўлақлар билан иккинчи даражали бўлақларнинг фарқи, иккинчи даражали бўлақларни ажратиш принципи каби масалаларни ўрганишда аниқ мезоннинг йўқлиги гапни бўлақларга ажратиш традицион назариясининг имкониятлари чегараланган эканлигини кўрсатади. Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методининг принципи қуйидагичадир:

1. Гапнинг синтактик структурасидаги асосий синтактик муносабат — тобелик муносабатидир.

2. Бевосита ташкил этувчилар жуфт бўлиб, бири ҳоким, иккинчиси эса—тобедир. Демак, гап сўз морфемасининг йиғиндисидан ташкил топмайди, аксинча, бевосита бўйсунуш (иерархия) принципига асосланган ҳолда юзага келади. Бунда, кичик элементлар катта элементларга бирикиб, морфемалар сўзларни, сўзлар эса сўз бирикмаларини ташкил этади.

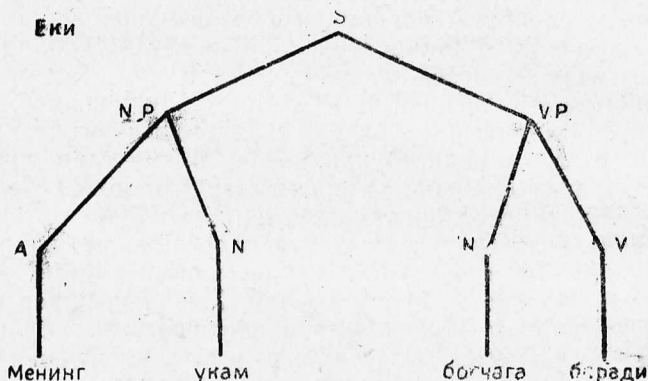
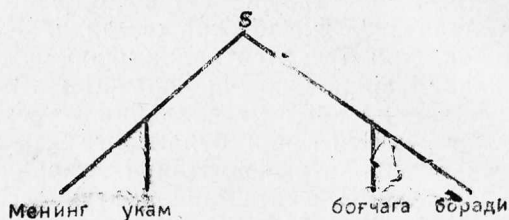
Гапни бевосита ташкил этувчиларга ажратиш гапнинг синтактик структураси процессини ва динамикасини ўрганишда катта ёрдам беради. Масалан, бирор гап бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи бўйича анализ қилинмоқчи бўлса, унинг неча элементдан иборатлигига қарамай, аввал иккита ташкил этувчига, ҳар бир бўлақ яна шундай бўлақларга ажратилади, ниҳоят анализ охириги иштирокчини аниқлаш билан тугайди. Масалан: *Менинг укам / боғчага боради*¹.

Кейин ҳар бир бевосита ташкил этувчи яна иккита бевосита ташкил этувчига бўлинади: *Менинг//укам/боғчага//боради*.

Мисолдан кўриниб турибдики, гап тўртта сўздан ташкил топганлигига қарамай, анализнинг биринчи босқичида у иккита бевосита ташкил этувчиларга ажратилади. Демак, юқорида келтирилган гапнинг бевосита ташкил этувчиси от қисм (эга состави) ва феъл (кесим состави) қисмдан ташкил топган. От қисм билан феъл қисм ўз навбатида яна бевосита ташкил этувчиларга ажратилади. *Менинг/укам* ва *боғчага/боради*.

Бу гапни дарахтсимон диаграмма кўринишида ҳам анализ қилиш мумкин.

¹ Бир чизик биринчи бўлинишни, икки, уч, тўрт чизиклар бўлиниш миқдорини ифодалайди.

Мисолдан кўриниб турибдики, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш синтактик ярусдаги бирликдан (гап) бошланиб, пастга қараб давом эттирилади. Бевосита иштирок этувчиларга ажратиш қуйидаги қоидаларга асосланади:

1. Анализнинг ҳар бир босқичида жуфт (ҳоким ва тобе) ташкил этувчилар ажратилади.

2. Анализ жараёнида символ белгиларининг ўрин алмашиши мумкин эмас.

3. Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш қоидаси ўзгармайди.

Шундай қилиб, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи дистрибутив анализни ўз ичига олган ҳолда синтактик бирликларни анализ қилишда қўлланадиган формал методдир. Гарчи, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи традицион гап бўлакларига ажратиш методига нисбатан анча мукаммал метод бўлса-да, унинг айрим жиддий камчиликлари бор:

1. Морфология билан синтаксис аралаштириб юборилади, синтактик бирликлар: сўз бирикмаси ва гап бир-биридан фарқланмайди.

2. Структураси бир хил, аммо мазмуни ҳар хил бўлган сўз бирикмалари бу методга кўра бир хил анализ қилинади. Масалан: *унинг машинаси, унинг жасорати, унинг сахийлиги* каби сўз бирикмалари бевосита ташкил этувчиларга ажратилганда, бир-биридан фарқланмайди, аслида эса бу сўз бирикмаларининг маъноси ҳар хилдир.

Унинг машинаси.

Унинг машинаси бор.

Унинг жасорати.

У жасорат кўрсатди.

Унинг сахийлиги.

У — сахий.

Ёки *Тўйга кўп кекса эркаклар ва аёллар келишди.* жумласини олиб кўрайлик. Бу гапни анализ қилганда «кекса» сўзининг қайси сўзга тегишли эканлигини аниқлаш мумкин. «Кекса» сўзи фақат эркакларгами ёки бир вақтнинг ўзида ҳам эркакларга, ҳам аёлларга тегишли эканлигини бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи аниқлаб бера олмайди.

3. Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи актив ва пассив, бўлишли ва инкор, бўлишли ва сўроқ гапларнинг ўзаро муносабатини кўрсата олмайди.

4. Бу метод тилнинг синтактик яруси элементар бирлигини содда синтактик бирликларнинг ташкил топиши ва улар тарихини белгилаб бера олмайди.

Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методининг юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларини бартараф этишга бўлган талаб трансформацион. анализ методининг яратилишида асосий омил бўлди.

ТРАНСФОРМАЦИОН АНАЛИЗ МЕТОДИ

Трансформацион анализ¹ лингвистик экспериментларнинг бир тури бўлиб, ҳозирги замон тилшунослигида, хусусан, синтактик ва стилистик изланишларда энг кўп қўлланилаётган метод ҳисобланади.

¹ Ҳозирги замон тилшунослигида кўп қўлланилаётган «трансформацион анализ», «трансформацион метод» ва «трансформацион грамматика» терминларини бир-биридан фарқлаш зарур. Айни пайтда «трансформацион анализ» ва «трансформацион метод» терминлари синоним сифатида қўлланилиши мумкин. Аммо трансформацион грамматика трансформацион метод ёрдамида тузилган грамматика фанининг бир тури сифатида талқин қилинади.

Трансформацион метод дескриптив тилшуносликда синтактик ҳодисаларни тадқиқ қиладиган дистрибутив ва бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методларининг давоми ва тўлдирувчи метод сифатида вужудга келди.

Маълумки, дистрибутив метод ёрдамида тил ярусларининг бирликлари: фонема, морфема, уларнинг қўлланиш ўринлари аниқланса, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи эса бир гапнинг ичидаги синтактик муносабатларни ўрганади. Аммо бу икки методнинг синтаксисда қўлланиши, хусусан, гапларнинг текстдаги дистрибуциясини аниқлашдаги ва маълум бир текстда гапларнинг ўзаро муносабатларини ўрганишдаги имкониятлари чегаралидир. Трансформацион методнинг асосий моҳияти қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир тилда мавжуд бўлган сон-саноқсиз гаплар, нутқ сўзловчининг чекланмаган даражада янги-янги гапларни ярата олиш қобилияти билан боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир киши ўзининг нутқ фаолияти жараёнида шу пайтгача эшитилмаган янгидан-янги гапларни яратиши мумкин (ҳар бир тилнинг грамматик қонун-қондасига риоя қилган ҳолда) ва бу янги гаплар тингловчи томонидан тўғри тушунилади.

Шу ўринда табиий савол туғилиши мумкин. Тингловчи қандай қилиб шу пайтгача эшитмаган янги гапларни тушунади?

Бунинг асосий сабаби шундан иборатки, тилда мавжуд бўлган чекланмаган миқдордаги гаплар, маълум миқдордаги гаплар, маълум миқдордаги элементар синтактик моделлардан пайдо бўлган ва элементар синтактик моделларнинг (ядро гаплар) сони чегарали ва амалда фақат бир нечта бўлиши мумкин.

Масалан: *Республикаимизнинг илғор пахта усталари// навбатдаги қурултойга йиғилишди.*

Эга состави ва кесим составидан ташкил топган бу синтактик комплекс гарчи мураккаб кўринса ҳам, аслида оддий синтактик схемани ташкил этади.

Гап → от қисм + феъл қисм

Юқорида келтирилган гап ўзининг синтактик структураси жиҳатидан қуйидаги оддий гапларнинг моделларидан фарқланмайди.

1. Қуёш ботди.

гап → от + феъл

2. Болалар мактабдан қайтишиди.

гап → от + равиш + феъл

3. Ёш олимларнинг мажлиси тугади.

гап → от қисм + феъл қисм

от қисм → сифат + от

феъл қисм → от + феъл

Юқорида келтирилган ҳамма гапларнинг элементар синтактик модели қуйидагичадир:

От + феъл

Гапнинг бундай элементар, содда моделлари трансформацион методда **ядро гаплар** деб аталади.

Бу элементар модель ёрдамида жуда кўп, амалда сон-саноқсиз гаплар тузиш мумкин ва бир модель асосида тузилган гаплар ўша ядро гапнинг трансформаси ҳисобланади.

Трансформацион анализнинг асосий мақсади тилда мавжуд бўлган сон-саноқсиз гапларнинг маълум сондаги синтактик моделлар — ядро гаплардан тузилганлигини ўрганишдир.

Гапларнинг ҳосил бўлиш процесси бирон-бир структуранинг бошқа структуралар билан муносабатини ўрганишда трансформацион методнинг маълум қоидаларига асосланади.

Агар икки конструкция, умумий маънони сақлаган ҳолда бир-биридан ҳосил бўлган бўлса, бу конструкцияларнинг бири иккинчисининг трансформаси ҳисобланади.

Масалан: а) актив ва пассив конструкциялар: *Студентлар янги фанларни чуқур ўрганмоқдалар.* → *Янги фанлар студентлар томонидан чуқур ўрганилмоқда;*

б) бўлишли ва инкор конструкциялар: *У китоб ўқияпти.* → *У китоб ўқимаяпти;*

в) қуйидаги гаплар бир ядро гапнинг трансформалари ҳисобланади:

Бола тўн ўйнапти.

Ёш бола очик ҳавода тўн ўйнапти.

Бу бола тўнни жуда яхши ўйнапти.

Демак, трансформацион методнинг асосида тил системасининг синтактик ярусининг ўзи бир неча кичик системалардан ташкил топади деган ғоя ётади.

Булардан бири асосий ядро гаплар бўлиб, иккинчиси эса ядро гаплардан ҳосил бўлган трансформалардир.

Трансформаларнинг ядро гаплардан ҳосил бўлишини ўрганиш процесси трансформацион анализ дейилади.

Бундан кўриниб турибдики, трансформацион методнинг асосий вазифаси ҳар бир конкрет тилда мавжуд бўлган ядро гапларни аниқлашдан иборатдир.

Гарчи трансформацион методда ядро гапларни аниқлаш, уларнинг трансформалар билан муносабати, бир гапнинг иккинчи гапдан ҳосил бўлганлиги (трансформаси)ни исботлаш каби масалалар баъзи қонунқондаларга асосланса-да, аммо гапнинг асосий элементар моделларини (ядросини) аниқлаш процесси маълум даражада субъективдир. Масалан, ядро гаплар типларининг сонини белгилашда тилшунос олимлар ўртасида ягона фикр йўқ. (Инглиз тилида 2 дан 39 тагача ядро гаплар ажратилади.)¹

Трансформацион методнинг асосчиларидан бири З. Харрис инглиз тилида ядро гаплар сифатида қуйидаги структураларни беради²:

N. V (Ahmad works — *Аҳмад ишлайди.*)

N. VPN (Ahmad looked for Nodira — *Аҳмад Нодирани излади.*)

NVP (Ahmad met Nodira — *Аҳмад Нодирани учратди.*)

N be N (Ahmad is a student — *Аҳмад — студент.*)

N be P N (Ahmad is in the room — *Аҳмад — хонада.*)

N be D (Ahmad is out — *Аҳмад — ташқарида.*)

N be A (Ahmad is clever — *Аҳмад — ақлли.*)

Г. Г. Почепцов инглиз тилида 39 та ядро гапларни ажратади³. Трансформацион анализ процесси ядро гап-

¹ Н. Н. Матвеева. Об исходных ядерных типах предложения. В кн. «Вопросы металингвистики». Изд. ЛГУ, 1973.

² З. Харрис. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. В сб. Новое в лингвистике. вып. 2. М., 1962, стр. 628.

³ Г. Г. Почепцов. Конструктивный анализ структуры предложения. Автореферат докт. диссертации. Л., 1968.

ларни аниқлаб, шу гаплардан ҳосил бўлган янгидан-янги гапларни (трансформаларни), трансформаларнинг ҳосил бўлиш қоидаларини, ҳосил бўлган трансформаларни бир-бири билан таққослашни ўз ичига олади.

Трансформацион методнинг дистрибутив ва бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методларидан фарқи шундан иборатки, анализ фақат тил бирликлари (морфема, сўз, гап) билан чегараланиб қолмай, аксинча тил бирликларининг бошқа структуралар билан алоқасини, тил бирликларининг ўхшашлигини ва фарқини ўрганади.

Трансформацион метод ёрдамида гапларнинг бир-бири билан муносабатини, омонимик гапларнинг структурасини, синтактик синонимия ҳодисаларини ўрганиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

А с о с и й:

Л. Н. Засорина. Введение в структурную лингвистику. М., «Высшая школа», 1974.

Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., «Наука», 1973.

Основные направления структурализма. М., 1964.

Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.

Қ ў ш и м ч а:

Л. Блумфильд. Язык (перевод с англ.). М., «Прогресс», 1968.

Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.

Ю. С. Степанов. Принципы и методы современной лингвистики. М., 1975.

Н. Хомский. Синтаксические структуры; Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. «Новое в лингвистике». Вып. II. М., 1962.

ТИЛЛАРНИНГ ТИПОЛОГИЯСИ

1

Ҳозирги тилшунослик фани тилнинг умумий назариясини ва тилнинг тафаккур билан муносабатини билишга ёрдам берувчи барча грамматик категорияларни илмий қиёслайди. У ҳар хил грамматик структурага эга бўлган тилларни чуқур ўрганади. Тилларни тасвирий ва қиёсий-тарихий классификацияларига асосланиб тасниф этади.

Тилларнинг типологиясини ўрганиш фақатгина ҳар хил структурага ва аломатларга эга бўлган барча тилларнинг типологик классификациясини яратиш билан бирга уларнинг асосий глотогоник (келиб чиқиш) тараққиётини ҳам аниқлашга ёрдам беради.

Тилшуносликнинг асосий бир қисми ҳисобланувчи тиллар типологияси ҳозирги лингвистик тадқиқотлар ичида катта ўрин эгаллайди, чунки у жонли фактик материалга асосланиб, у ёки бу ҳодисанинг табиатини аниқлашга хизмат қилади.

Жаҳондаги барча тилларнинг типологиясини ўрганиш, ҳар хил системадаги тилларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини текшириш типологияси ва барча тиллар учун умумий бўлган универсал константларни аниқлаш масалалари тилшунослар олдига конкрет тилларнинг типологияси ва уларни қиёсий-тарихий жиҳатдан гуруҳларга бўлиш вазифасини қўяди.

Ҳозирги тилшуносликда турли структурадаги тилларни қиёслашга асосланган грамматик тадқиқотлар тиллардаги айрим хусусиятларнинг ҳаммасини қамраб ололмайди ва шу туфайли бошқа кўпгина ўрганилаётган тиллардаги хусусиятлардан келиб чиқувчи янги йўналишларга асосланишни талаб қилади. Фақатгина ҳар бир конкрет тилдаги ёки қардош группа тилларидаги типологик аломатларни акс эттириш орқали тад-

қиқотчи ҳар хил системадаги тилларни типологик қиёслаши, улардаги универсал ва алоҳида хусусиятларни аниқлаши мумкин.

Бирор тилдаги фактларни бошқа системадаги тил билан структурал-типологик қиёслаш кўпинча тилдаги ҳодисаларнинг аломатларини тўғри акс эттиришга тўсқинлик қилади. Бунга мисол қилиб, ҳозирги туркий тиллар грамматикаси бўйича тадқиқотларда сифатдошли оборотлар категориясини эргаш гаплар билан қиёслаб, уларнинг фақат маъно жиҳатдан тўғри келишини ва бир-бирига синоним дейишларини кўрсатиш мумкин. Конкрет тилларни ва қариндош тилларни тадқиқ этишда уларнинг типологик хусусиятларини аниқ белгилаш тилшуносликнинг умумий масалаларини, хусусан, тил ва тафаккурнинг алоқасини, тилнинг келиб чиқишини умумий типологик универсалияларни аниқлашни талаб қилади.

2

Ҳозирги тилшуносликда барча йўналишлар учун бир хил ва умумий бўлган, асосан структура ва модель, босқич ва ярус, система, грамматик ва лексик категория, форма, формант ва ҳоказо учун лингвистик терминология бир хил бўлмагани туфайли, бу асосий тушунчаларнинг асл маъноси ва уларга тўғри келувчи терминларни ушбу тадқиқотда белгилаб ўтиш лозим. Структура — кичик системалар (подсистема) ва системалар ёки уларнинг йиғиндиси алоқасининг тарихий шартланган бирлиги бўлиб, у тилнинг ёки айрим тил бирликларининг (гаплар, сўз бирикмалари, сўзлар) қурилиш архитектурасини характерлайди. Тилнинг структураси тилдаги барча босқичларнинг аниқ ва тартибли ўзаро боғланишини кўрсатувчи фарқланиш белгиларининг йиғиндисиди акс этган тарихий бирлик билан изоҳланади. Гапнинг структураси уни ташкил этган барча элементлар ва уларнинг бир-бирига муносабатини ўрганади. Гапнинг морфологик структураси сўзнинг барча элементлари ва улар ўртасидаги муносабат билан изоҳланувчи фарқланиш элементлари йиғиндисиди акс этган тарихий шартланган бирликдир. Модель ҳар хил поғонадаги (энг конкретдан энг абстрактгача) бирор тил структураси, унинг бирор босқичи ёки тилнинг у ё бу босқич микроструктурасининг умумлаштиришдаги типо-

логик анализ бирлигидир: тилнинг модели, синтактик, морфологик, фонологик, лексик структурасининг модели, гап, сўз бирикмасининг модели, сўзнинг морфологик, лексик, фонологик структурасининг модели.

Тилнинг босқичи ва яруси тил структурасининг шартли равишда аналитик бўлиниш томонидир. У тилнинг асосий кичик структурасидан бири бўлиб, бир-бири билан ўзаро маълум боғланиш ва иерархия муносабатида органик боғланган фарқланиш белгиларининг йиғиндисидир ва тилдаги асосий бирликларнинг функционал қонуниятларини изоҳлайди: синтагматик ёки синтактик босқичи; морфема ва морфологик босқичи; семиотик ёки семасиологик босқичи; фонемик ёки фонологик босқичи.

Система бир-бирига бўйсундирилган ва умумий қонуниятлари, тилдаги форма ва маънонинг боғланишини тақозо этувчи элементларнинг ва бирликларнинг йиғиндисидир. Масалан, синтагмалар системаси (сўз бирикмалари ва гап синтагмасининг кичик системаси), морфемалар системаси (ўзак ва аффиксал морфемаларнинг кичик системаси), фонемалар системаси (унли ва ундош фонемаларнинг кичик системаси) ва ҳоказо.

Туркий тилларнинг грамматикасини тарихий-типологик тадқиқ этиш учун лексика ва синтаксис ўртасидаги аниқ чегарани аниқлаш, хусусан, лексик ва синтактик категорияларнинг мазмунини ифодаловчи морфологик кўрсаткичларни билиш аниқса зарурдир. Агар лексик составда сўзларнинг муносабати морфологик лексикага тегишли формаларни ифодалай олса, унда сўзларнинг муносабати—сўз бирикмалари ва бўлакларини ифодаловчи формалар морфологик синтаксисга тегишли бўлади. Кўринадики, морфология ўзининг бир қисми билан синтактик воситаларни ифодалашга хизмат қилса, бошқа қисми билан лексик муносабатларни ифодалайди. Бу борада маълум терминологияни белгилаб олмоқ зарур. Шу жиҳатдан қуйидаги тушунча ва терминлар принципиал аҳамиятга эгадир: категория, синтактик категория, лексик категория, морфологик категория, сўз ясовчи категория ҳамда лексик ва грамматик умумлаштирилишнинг хусусий тушунчалари ва уларга тегишли терминлар.

Категория лексик, синтактик ва морфологик муносабатларни абстрактроқ бир маъно билан бирлаштирувчи

умумий тушунчадир: сўз бирикмалари, гап категорияси, эга, кесим, тўлдирувчи, ҳол, аниқловчи ва ҳоказо категориялар.

Лексик ёки лексик-грамматик категория бир абстракт маъно билан бирлашган конкрет лексик муносабатларнинг умумлашган тушунчаларини аниқлашга ёрдам берувчи фарқланиш белгиларининг йиғиндисидир. Морфологик категория сўз бирикмалари ёки гап составида маълум функция бажарувчи сўзга тегишли бир асбтрактроқ маънога бирлашган бир-бирига қарама-қарши лексик ёки грамматик муносабатларни ифодаловчи сўзларнинг конкрет формаларини намоён этувчи аффиксал морфемаларнинг йиғиндисидир.

Барча морфемаларни ўзак морфемалар ва аффиксал морфемаларга ва кейингисини сўз ўзгартирувчи ва сўз ясовчи морфемалар сифатида икки системага бўлувчи, ўз навбатида, сўз ясовчи морфемаларни икки кичик морфемалар системаси (подсистема) сифатида лексик-грамматик ва функционал грамматик морфемаларга дихотомик (яъни иккитадан) жиҳатдан ажратилувчи барча морфологик категориялар йиғиндиси тилнинг морфемалар ёки морфологик структурасини характерлайди.

Сўз ўзгартирувчи категорияларга сон, шахс, келишик ва эгалик категорияларига тегишли бўлган сўз бирикмалари ёки гаплар составидаги сўзларнинг синтактик-грамматик муносабатларини ифодаловчи категориялар кирadi.

Шахс ва сон категориялари гап составидаги субъект-предикат муносабатини морфологик ифодаловчи, бир маънога бирлашган шахс ва сон конкрет формаларининг бир-бирига қарама-қаршилигини кўрсатувчи йиғиндидан иборат.

Келишик категорияси сўз бирикмалари ёки гаплар составида морфологик ифодаларни бир маъно билан бирлаштирувчи ва конкрет келишик формаларининг бир-бирига қарама-қарши сифатида бирлаштирувчи воситалар йиғиндисидир.

Эгалик категорияси сўз бирикмалари ва гаплар составида морфологик жиҳатдан бир маънога бирлашган атрибутив муносабатларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилган конкрет эгалик аффиксларининг йиғиндисидида ифодаланишидир.

Сўз ясовчи категориялар лексик-грамматик ва функционал грамматик категорияларни ифодалайди. Биринчи лексик-грамматик категорияларга, масалан, бир-бирига қарама-қарши қўйилган майллар конкрет формаларининг феълдаги субъект ва объект муносабатлари, иш ҳаракатни бир умумий маъно билан ифодаловчи морфологик категориялар киради. Қиёслаш даражалари категориясига маълум маънони от билан сифатнинг морфологик жиҳатини мослаштиришга хизмат қилувчи ўзаро қарама-қарши бўлган конкрет формалар киради.

Форма маълум белги ёки сигналда ифодаланган, аниқ маънога эга бўлган лексик ва грамматик муносабатларнинг конкрет ишлатилишидир.

Формант у ёки бу формани ифодалаш воситаси бўлган тушунча бирлигидир.

3

Тарихий-типологик текширишлар ҳар хил объёмда бўлиб, бир тилдаги типологик ўхшашлик ва фарқларни унинг диалектларида аниқлаш орқали шу тилнинг типологик эволюциясидаги (тараққиётидаги) ҳар хил даражаларни билиш мумкин. Қариндош группа тиллари тарихий-қиёсий типологиясидаги асосий вазифа шу тиллар структурасидаги умумий тилни аниқлашдан иборат. Ҳар хил группадаги тиллар типологиясидан тортиб, то жаҳон тилларининг типологиясигача бўлган тадқиқотлар ёрдамида универсал грамматика асосларини ишлаб чиқиш мумкин.

Ҳар бир конкрет тилнинг типологик анализи ёрдамида ундаги структура ва моделнинг характерли томонлари, хусусан, туркий тилларнинг бошқа тиллар билан алоқаларини кўрсатувчи адстрат ва субстрат хусусиятлари аниқланади.

Тадқиқотлар умумтуркий структурал эталон ва тиллар структурасидаги бўлган фарқларни, ҳар хил моделни изоҳловчи хусусиятларни, улар орқали ҳар бир тил босқичидаги умумий структурал белгиларни қиёсий ўрганишга ва тўғрироғи, конкрет тиллар структурал моделларининг бир-бирига қиёсий муносабатини ўрганишга асосланиши керак. Бошқача айтганда, вазифа фонема, морфема, синтагматик ва семантик босқичлардаги умумтуркий структурал моделларни ўрганиш ва аниқлаш, шу группага оид тиллардаги тил типини (на-

муна) ёки тил эталонини яратишдан иборат. Яъни шу тилларга умуман тегишли идеал структуранинг ҳар хил даврда ва ҳар хил тарихий шароитда бўлган барча йиғиндиси ва тил босқичлари алоқаси ҳамда уларни бирлаштирувчи барча умумий чекланишларни ўрганиш ва аниқлашдан иборат. Берилган тилларнинг, хусусан, туркий тилларнинг идеал структурасини ўрганиш ва аниқлаш учун қўшни бошқа системадаги тиллар таъсирига кам учраган туркий тиллардаги хусусиятларга асосланмоқ зарур.

Идеал структура барча ҳозирги туркий тиллардаги умумий типни изоҳлайди, яъни ҳар бир туркий тилларнинг ажралиб чиққан специфик, характерли бўлмаган хусусиятлари алоҳида тиллардаги умумий белгиларни кўрсатади. Бироқ барча туркий тиллар учун умумий бўлган структуранинг асосий хусусиятлари, жуда бўлмаганда, бир ёки бир неча конкрет тилларда бўлиши, шунингдек, бирорта ҳам конкрет тилга тўғри келмаслиги мумкин. Шундай қилиб, қиёслашга тиллардаги алоҳида категориялар эмас, балки шу категорияларнинг барча системасини ўз ичига олган маълум қариндош группадаги тилларнинг умумий структураси жалб этилиши зарур. Бундай тадқиқотларда асосий эътибор ҳодиса ва қонуниятларнинг қадимийдан ҳозиргача бўлган структурал ҳолатини қиёслаш орқали уларнинг тараққиётидаги типик структурани аниқлашга қаратилиши зарур. Қўринадики, қардош группа тилларини тадқиқ этишда қўлланган тарихий-типологик метод барча тиллар учун бир хил даражада характерли бўлган умумий структуранинг тараққиёти ва ҳосил бўлишини ўрганишдаги қонуниятларни аниқлайди. Барча қариндош тиллар диалектларида бор бўлган хусусиятларни тарихий-типологик қиёслаш шу тиллар умумий структурасининг эволюциясинигина эмас, балки ҳар бир конкрет тил структураси ва ундаги айрим фонетик, грамматик ва лексик категорияларнинг эволюциясини аниқлайди. Шундай қилиб, тарихий-типологик методлар алоҳида группа тилларидаги ва айрим тиллардаги умумий структура типларини ҳамда тилдаги алоҳида фонетик, лексик, морфологик ва синтактик ҳодисаларнинг эволюциясини ўрганишда қўлланиши мумкин.

Синхрон-типологик (ҳозирги тилларни қиёслаш) тадқиқотларда тилларнинг тараққиёт процесслари чу-

қур ўрганилмайди, лекин тилларга ўқитиш методикасини яратиш, илмий ва бадий таржима методларини яхшилаш каби амалий ишлар ёритилади, чунки бундай қиёслаш аниқ тарихий процесс натижасида ҳосил бўлган бирор ҳодисанинг асосини эътиборга олмайди.

Конкрет тилларнинг тарихий-типологик грамматикасини ўрганиш бир қанча бошланғич босқичлардан иборат. У юқорида айтиб ўтганимиздек, тилларнинг умумий грамматикасидаги ҳар хил структураларни реал фактлар ва ҳодисалар муносабатларидан келиб чиқиб, қандайдир чегара ва схемалар билан чекланмай, биринчи навбатда, конкрет тилнинг умумий структура моделини аниқлаши зарур.

Конкрет тилнинг умумий структура моделини бир қанча тадқиқотлар ёрдамида анча аниқроқ билиш мумкин. Тилларнинг типологик анализи синтагматик босқични, гап ва сўз бирикмаларининг синтактик структурасини ташкил этувчи, унинг асосий бирликлари ҳисобланувчи синтагмаларни аниқлашга имкон беради. Сўзларнинг морфологик структурасини ҳосил этувчи, асосий бирлиги морфемалар бўлган морфема босқичи моделини, сўзларнинг фонологик структурасини ташкил этувчи, асосий бирлиги фонемалар бўлган фонема босқичи моделини ва сўзларнинг семантик структурасини ташкил этувчи, асосий бирлиги семалар бўлган семантик босқич моделини тилларни типологик тадқиқ қилиш орқали аниқлаш мумкин.

Тил босқичларининг асосий структура моделларидан фонема, морфема, синтагматик ва семантик моделлари ичида кейинги иккитаси характерли ва асосийдир, чунки бу босқичлар тилнинг грамматик структурасини аниқловчи сўзларнинг лексик ва синтактик муносабатларидан асосий формаларни белгилайди. Шу билан бирга, масалан, туркий тиллар структурасининг тарихий-типологик анализи тилнинг бутун структурасини ҳисобга олиши зарур, чунки ҳар бир грамматик категория умумий структурадан айрим узиб олинган ҳолда бўлмай, шу структуранинг маълум томонларини ўз ичига олади. Хусусан, туркий тиллар лексикаси билан синтаксиси бир-бири билан узвий боғлиқдир, чунки лоақал, сўз бирикмалари ва гаплар составидаги сўзларнинг синтактик алоқалари сўздаги морфемаларнинг муносабатига изоморф ҳолатда ҳисобланади. Сўзнинг структу-

расида ҳар бир морфема лексик ва грамматик алоқалар билан боғланган маълум муносабатларни ифодалайди.

Кўринадики, конкрет тилнинг тарихий-типологик грамматикаси конкрет қариндош тиллар тараққиёти, қонуниятларининг ҳар хил даврлардаги ривожланишини қиёслашга асосланиши ва қуйидаги вазифаларни ўз ичига олиши зарур: биринчидан, берилган тилларга оид идеал намунавий структурани ёки бу структуранинг ҳар бир босқичига тегишли асосий фарқланиш белгиларининг апогей (намунали) эталонини аниқлаши керак; иккинчидан, бу идеал структуранинг ташқи ва ички тараққиёт таъсирида келиб чиқиши ва шу жумладан, ҳар хил субстрат ва адстратларни билиши зарур; учинчидан, тилнинг барча аспектлари ва босқичларининг умумий системадаги ўзаро боғланиши ва иерархиясини ҳамда берилган тиллардаги синтактик, морфологик ва фонологик бирликларнинг асосий типларини ўрганиши лозим; тўртинчидан, ҳар бир босқичга тегишли конкрет моделлар тараққиётининг тегишли хронологиясини билиш, уларнинг идеал (апогей) эталондан четга чиқишидаги специфик белгиларини аниқлаш ва бу четга чиқишда сабаб бўлган факторларни билиши зарур; бешинчидан, берилган тиллар структурасининг ўрнини, бошқа тилларга нисбатан муносабатини аниқлаши керак.

Маълум даврда тараққий этиб таркиб топган, хусусан, туркий тилларнинг идеал структурасини аниқлаш учун барча конкрет тиллардаги маълум синтактик, морфологик ва фонологик моделларни синхрон ҳолатда қиёслаш зарур. Бундай синхрон моделларни қиёслаш орқали уларнинг тараққиётидаги энг қадимий конструкциясидан то ички ва ташқи факторлар таъсирида ривожланган энг янги қурилишигача бўлган диахроник процессларни аниқлаш мумкин бўлади. Бундай диахроник қиёслашларда барча туркий тилларга хос бўлган бошланғич моделларнинг ҳар бир эталони ва берилган конкрет ҳодисанинг ривожланишидаги конкрет туркий тилларда ҳар хил моделларда ишлатилган диахроник кетма-кетлик хусусиятлари очилади.

Н миқдордаги хусусий моделларда ишлатилган маълум тил типининг ривожланиши ва ҳосил бўлиши бир тил структурасидан аста-секин бошқасига ўтиши билан изоҳланади. Бу ўтиш натижасида маълум этапда аниқ

ва специфик бўлган фарқланиш элементлари йиғиндига эга бўлган янги структура типи ҳосил бўлади. Бу эса конкрет тилларнинг аввалги даврдаги тараққиёти ва бошқа структурадаги тиллар таъсирида ҳосил бўлган умумий типик белгиларга ва специфик фарқланиш элементларига эга бўлган п миқдордаги хусусий моделларда намоён бўлади.

Шундай қилиб, ҳар бир типологик ва генетик группанинг маълум даврдаги тараққиёт процессида идеал эталон структураси ҳосил бўлади ва у шу структурани ҳамда шу группа тилларининг бўлажак тараққиётида рўй берувчи ривожланиш фазаларини аниқлаб беради.

Ҳозирги даврда ер куррасидаги тилларнинг структураси ҳар хил бўлгани сабабли, типологик қиёслаш ва таққослаш уларнинг тараққиётидаги хронологияни аниқлашга ёрдам беради. Бу фактлар тиллар структураси тараққиёти энг оддийдан энг мураккабгача бўлган «тўғри йўлдан» эмас, балки спираль шаклда ривожланганини кўрсатади. Масалан, изолирлашган тиллар ўз тараққиёти ва ҳосил бўлиш процессининг дастлабки этапларида бир йўла агглютинатив ва флектив, аналитик ва синтактик қурилиш йўллари босиб ўтган бўлиши мумкин. Бу билан ўз тараққиётининг маълум этапларида бошқа сифатдаги изолирланган характерга қайта эга бўлган бўлиши мумкин.

Типологиядаги, масалан, туркий тиллардаги фактларнинг кўрсатишича, улар ўз тараққиётининг кейинги босқичларида изолирланган характерга эга бўлган.

Қўринадики, барча тиллар структурасини типологик ўрганиш вазифаларидан бири ҳозирги жаҳон тилларидаги ҳар хил структуралар хронологиясини аниқлашдан иборат бўлиб, улар ичида ўз тараққиёти даражаси билан ҳар хил даражада турган тиллар ҳам учраши мумкин. Бу тиллардан ҳар бири узоқ тараққиёт даврини ўтаб, ўз структурасининг ҳосил бўлишида изолирлашган ва агглютинативлашган, флектив қурилишда аналитик ва синтетик модификациядаги қолдиқларга эга бўлган бўлиши мумкин. Масалан, ҳар хил туркий тиллардаги ўхшаш ҳодисаларни қиёслаш орқали аниқ модель типдаги ва ҳар бир конкрет туркий тилга хос бўлган специфик хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган умумий белгилар аниқланади. Улар шу тилда бошқа типдаги тиллар билан алоқалар ва экстралингвистик фактор-

лар тараққиёти натижасида шаклланган бўлиб, туркий тиллар структурасидаги умумий хусусиятларни янги белгилар билан бойитиши ва шу билан бошқа тиллардан фарқлаши мумкин.

Шундай қилиб, тилдаги ҳар хил элементларнинг ҳар хил типлар, гуруҳлар, кўринишлар ва моделлар модификацияларини синхрон планда қиёслашда уларнинг диахроник кетма-кетлик хусусиятлари ҳам аниқланади, чунки бу моделлар тилдаги ҳодисалар, улардаги элементлар ва формалар қурилишининг ҳар хил ўлчовда, ҳар хил стадияда бўлишини кўрсатади. Масалан, туркий тиллардаги гап структураси ҳар хил босқичдаги тараққиётида ўзига хос фарқланиш белгиларига эга бўлиб, шу орқали, умуман туркий тиллардаги гап тараққиёти хронологиясини билиш мумкин.

Тилни ўрганишга тарихий-типологик жиҳатдан ёндашишнинг кўрсатишича, конкрет тилнинг ривожланиш процессида ички ва ташқи лингвистик аломатлар таъсирида, ўша тилнинг маълум тараққиёти этапида ҳосил бўлган барча шу гурппадаги қариндош тилларга хос идеал структуранинг умумий ва шу структурадан четга чиққан томонларини билиб олиш мумкин.

Тарихий-типологик анализ ёрдамида маълум гурппадаги тилларга тегишли умумий синтактик, морфологик ва фонологик моделларни ва ҳар бир конкрет тилга хос специфик моделларни ҳамда тилдаги босқичлар ўртасидаги ва ҳар бир босқичнинг ичидаги моделларнинг синтактик маънолари ва морфологик ифодаланишдаги специфик воситаларини аниқлаш мумкин. Бу воситалар алоҳида тилларда продуктив (масалан, қиёсланг: туркий тилларда—*mys*, *γap* га эга бўлган сифатдошлар ёки *maq*, *ys*, *uw* нинг конкрет тилларда ҳаракат номини ифодалаши) бўла олади.

Конкрет тилнинг грамматикасини ўрганишга тарихий-типологик ёндашиш тадқиқотчидан тилдаги барча конкрет ҳодисаларни аналитик жиҳатдан қарашни ва тилдаги барча аспектларни бутун бир система сифатида абсолют умумлаштиришни, яъни бу ҳодисаларни тадқиқ қилишда ҳар хил методларни қўллашни ва уларни бутун бир системада ёритишни талаб этади.

Агар тилдаги барча ҳодисаларни тадқиқ этишда конкретроқ ҳодисалардан тортиб умумлашган категорияларгача индуктив жиҳатдан ёндашилса, фонологик,

лексик, морфологик ва синтактик ҳодисалар, маълум моделларнинг конкрет хили ва типлари аниқланади. Тилнинг умумий структурасини ёритишда эса, тилдаги бошланғич категориялар ва моделлар типларидан бошлаб, то уларнинг хусусий кўриниши ва конкретроқ моделларидаги хусусиятлари дедуктив метод орқали аниқланади. Агар тадқиқотда тилдаги ҳодисаларни алоҳида аспектларга: фонология, лексика, морфология, синтаксисга бўлинса ва хусусий конкрет моделлар ва уларнинг алоҳида аспектдаги типлари сифатида қаралса, уларнинг тил системаси ва структурасидаги ўрнини ёритиш изчил кетма-кет изохлашни тақозо этади. Бунда синтаксиснинг умумийроқ категорияларидан лексик, морфологик ва фонологик категорияларга қараб бориш зарур. Чунки синтактик категориялар бошқа босқичлардаги категориялар билан ўзаро боғланган ва алоқададир.

Маълум қариндош группа тилларига хос тилнинг барча босқичлари учун умумий бўлган фарқланиш белгиларини аниқлаш орқали умумий структура моделини яратиш мумкин. Ҳар бир конкрет тил структурасининг хусусий фарқланиш белгилари уларнинг специфик томонларини изохлайди.

Маълум қариндош группа тилларининг умумий типологик структурасини аниқлаш типологик тадқиқотлар натижасининг яхши бўлишига, тиллардаги универсал константга (муайянликка) эга бўлган асосий белгиларни ва уларнинг конкрет турларини билишга олиб келади, яъни бу барча тилларга хос структура ва уларнинг конкрет тиллардаги кўринишини аниқлашга ёрдам беради.

Тил структурасининг тарихий-типологик тадқиқ этиш объекти алоҳида категориялар формаси ва алоҳида грамматик категориялар эмас, балки органик жиҳатдан боғланган ва бир-бирига таъсир этувчи туркий тиллар умумий структурасини ҳосил қилувчи тилнинг алоҳида босқичларидир. Асосий типологик бирликлар биринчи навбатда шу группа тиллари учун эмас, балки барча тиллар учун умумий бўлган, универсал категориялар ҳисобланувчи гап ва сўз бирикмаларининг синтактик бирлиги ҳисобланади, чунки синтактик категориялар ва уларнинг бир-бирига муносабати, хусусан, сўз бирикмаларида аниқловчи ва аниқланмишга тегишли атрибутив муносабатлар, субъект ва предикат ҳамда объект ва предикатнинг гапдаги муносабатлари бутун

кишиликка хос умумий тафаккур процессларининг тилдаги акс этишига тегишлидир.

Тарихий-типологик тадқиқотнинг навбатдаги асосий бирликларидан бири сўз бўлиб, унинг морфема тузилиши бир хил эмас. Сўз ўзак морфеманинг сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи аффикс морфемалар билан муносабати асосида аниқланувчи бирликдир. Сўз ва сўз бирикмалари тузилишининг изоморфизми гинетик жиҳатдан аффиксал морфемалар ўзларининг аффиксларига айланишидан олдин мустақил сўзлар бўлгани ва сўзга нисбатан абстрактроқ маънога эга бўлган ўзак морфема асосидаги бирлик бўлгани билан изоҳланади. Ниҳоят, фонологик ва семасиологик босқичларнинг типологик анализи органик (тузилиш) жиҳатдан тилнинг грамматик структурасидан узоқроқ жойлашган фонема ва сема каби бирликлар билан боғлиқ бўлиб, алоҳида ўрин эгаллайди.

4

Инсон тафаккурида акс этувчи ва тилда тушунча актларини ифодаловчи асосий синтактик бирликлар ҳисобланувчи тафаккур актлари ўзининг келиб чиқиш маъзи билан анча умумий ва универсалдир. Хусусан, барча кишилик учун умумий ва тилдаги универсал константлар ҳисобланувчи тафаккур актларидан ва уларга тўғри келувчи гап ва сўз бирикмаларидан келиб чиқиб, тилдаги бошқа ҳамма универсал константларни ва уларнинг ҳар хил тиллардаги модификацияларини аниқлаш мумкин бўлади. Кўринадикки, универсал константлар ва уларнинг конкрет специфик ишлатилиши тафаккур категориялари билан тил категориялари ўртасидаги муносабатни ўрганиш орқали чуқурроқ очилади.

Логик (мантиқий) категориялар барча тилларни бирлаштирувчи умумий хусусиятларнинг гап ва сўз бирикмалари структурасида ички акс этишидир.

Гап ва сўз бирикмалари барча тилларда умумий структурага эга бўлиб, улар фақат гаплардаги субъект предикат муносабатларини ва сўз бирикмаларидаги атрибутив муносабатларни ифодаловчи морфологик категорияларнинг ҳар хиллиги билан фарқланади. Қариндош группа тилларининг, масалан, туркий тилларнинг, тарихий-типологик тадқиқ қилиш вазифасига асосий тафаккур актларини кўриб ўтиш ва анализ қилиш, уларнинг

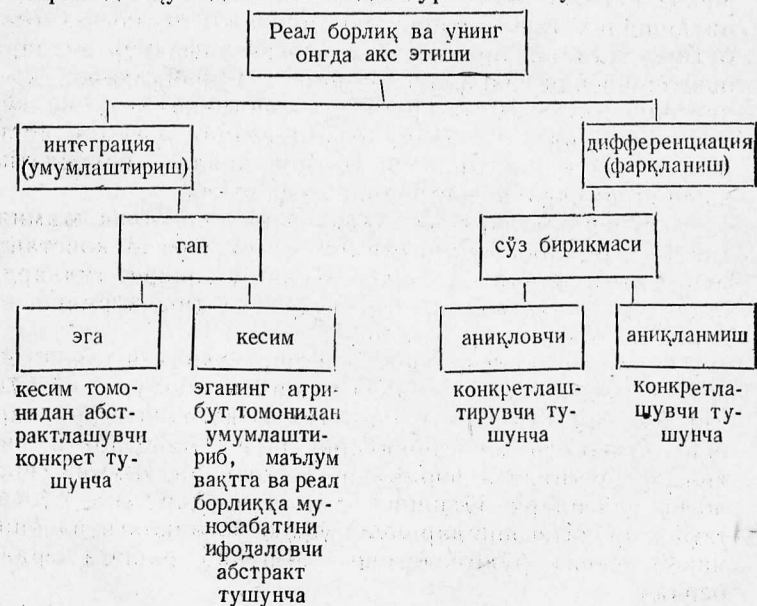
типлари, тилда ишлатилувчи конкрет формаларини аниқлаш киради. Ҳар бир тилнинг структураси, аввало, диахроник жиҳатдан ҳар хил шаклланган, ҳар хил синтактик структурага эга бўлган, ҳар хил синтактик конструкциялар моделларида ифодаланган умумий ва асосий тафаккур категориялари, тафаккурнинг асосий типлари ва уларнинг тилдаги ҳар хил формаларда ишлатилиши билан изоҳланади. Бу ҳар хил моделлар алоҳида қариндош тилларда ҳар хил даражадаги продуктивликка эга бўлади ва бу уларнинг хронологияси ва тараққиёт процесси қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Ҳар хил синтактик конструкциялар ва уларнинг морфологик шаклланишини типологик қиёслаш барча қариндош конкрет тилларнинг асосий ривожланиш этапларини аниқлашга, бу тилларнинг умумий типологик хусусиятларини, уларнинг намунали идеал структураси ва бунинг ҳар бир қариндош тилдаги специфик белгиларини, биринчидан, ички ривожланиш қонуниятлари, иккинчидан, ҳар хил субстрат ва адстратлар таъсиридаги хусусиятларни ўрганишга имкон беради.

Реал борлиқдаги барча ҳодисаларни дихотомик равишда қарама-қарши қўйиш ва уларнинг диалектикасини кишилиқ тафаккуридаги тушунчалар билан муносабатини ўрганиш орқали икки асосий тафаккур актлари оппозициясини фарқлаш мумкин: а) фарқланиш, конкретлаш акти — у аттрибутив конструкциялар ва сўз бирикмаларида кўринади; б) интеграция, умумий абстракция акти — у тилдаги предикацияда — предикатив конструкцияларда — гапларда акс этади.

Сўз бирикмалари ва гаплар барча кишилиқ жамиятидаги тилларда жуда умумий ва универсал константлари билан ажралиб туради. Лекин бу конкрет тилларда структура жиҳатдан кўпгина ҳар хил тип, кўриниш ва вариантларда содир бўлади.

Қариндош тиллар группасининг тарихий-типологик грамматикаси, асосан, барча кишилиқ учун умумий бўлган шу тил ёки бир группа тиллардаги категорияларнинг тафаккур категориялари билан муносабати бир хил, лекин тилдаги формалари жиҳатидан, умумий типологик белгилари бўлишига қарамай, ҳар хил бўлган тафаккур категорияларининг ўзаро боғлиқлиги ва бири иккинчисисиз бўлмаслигини тушуниб олишга ёрдам беради.

Тил ва тафаккур категориялари ўртасидаги муносабатнинг умумий принциплари барча тилларда қандайдир бир структурал каркаснинг (асос) ҳар бир асосий синтактик бирликда — сўз бирикмалари ва гапларда борлигини эҳтимол қилишга ва фақат бу каркаснинг «деталлари» икки составли табиатда ишлатилиши жиҳатдан конкрет тилларнинг спецификасини ифодалашини тушунишга имкон беради. Тилда икки асосий тушунча актлари сифатида ишлатилувчи сўз бирикмалари ва гапларнинг синтагматик оппозицияси масаласи ҳали ўрганилмаган ва биринчи марта қўйилмоқда, чунки ҳозиргача сўз бирикмалари гапларга қарама-қарши қўйилувчи синтагматик бирликлар сифатида қаралмай, балки фақат гапларнинг қандайдир «қурилиш материали» деб ҳисобланар эди. Ваҳоланки, гап ва сўз бирикмаси борлиқни билиш ва коммуникация воситалари сифатида икки асосий тушунча актларининг тилдаги алоҳида формалари ҳисобланади. Тафаккурнинг икки актини график жиҳатдан: 1) интеграция; 2) бу тушунча актларини ифодаловчи фарқланишнинг (дифференциациянинг) икки формаси: а) гап ва б) сўз бирикмаси сифатида қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

Тарихий-типологик планда барча сўз бирикмалари ва гаплар моделларини ўрганиш, уларнинг асосий типлари, кўринишлари, кичик кўринишлари (подвид) ва алоҳида конкрет моделларини аниқлаш (икки асосий тафаккур актлари моделларининг ҳар хил ишлатилиши), уларнинг барча конкрет тилларда ҳар хил кўринишда, ҳар хил ҳолатда ва ҳар хил даврларда намоён бўлишини кенг кўламда ўрганиш вазифалари турибди.

5

Агар синтактик жиҳатдан тилда икки тафаккур актини ифодаловчи синтаксиснинг асосий қурилиш бирликлари бўлган гап ва сўз бирикмалари қарама-қаршилиги асосий оппозицияда деб ҳисобланса, барча сўз тушунчаларининг асосий лексик-семантик оппозицияси икки асосий сўз тушунчаларининг статика (отлар) ва динамика (феъллар)си ўртасидаги қарама-қаршиликка таянади. Бошқача қилиб айтганда, тушунчаларнинг предметлар ва белгилар билан муносабати статик ва динамик хусусиятда бўлиб, ўз навбатида семантик планда конкрет қарама-қаршиликларга эга бўлган семантик гуруҳ ва группаларга бўлинади. Хусусан, бу группаларга предмет — сифатларнинг номлари (отлар, сифатлар, равишлар), миқдорий номлар (сонлар), эмоционал ва тақлидий сўзлар (ундалма ва мимемалар), ёрдамчи — тегишли номлар (олмошлар), ҳаракат ва ҳолат феълларининг семантик разрядлари киради¹.

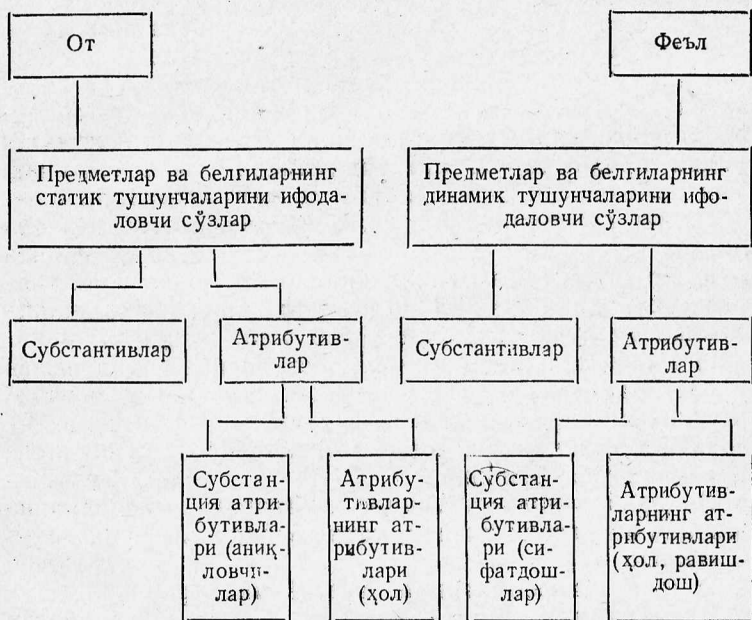
Ўз навбатида, сўзларнинг реал маънога эга бўлган лексик-семантик группалари лексик-грамматик планда сўз бирикмалари ва гаплар составида ўз функциялари билан қарама-қарши қўйилади.

Бунда, биринчидан, сўз бирикмалари ва гапларда субстантив маъноли сўзлар аниқланувчи аъзолар вазифасида келса, иккинчидан, сўз бирикмалари ва гапларда аниқловчилик вазифасини бажаради. Кейингиси ўз ўрнига кўра, сўз бирикмалари ва гапларнинг субстантив ва атрибутив бўлагидан олдин, ўз навбатида, субстан-

¹ Ёрдамчи сўз туркумлари грамматик муносабатларни ифода-
лаб, нарсаларнинг реал маъносини билдирувчи лексика структура-
сига қирмайди.

ция атрибутлари (аниқловчилик) ва белги атрибутлари (ҳолат) сифатида қарама-қарши қўйилади. Кўринадик, график жиҳатдан лексика структурасидаги қарама-қаршиликларни қуйидаги схемага жойлаштириш мумкин:

Тилнинг лексик состави

Тилларни тарихий-типологик ўрганиш планида от ва феълларнинг ҳар хил структура типлари ва кўринишларини изоҳловчи ҳар хил конкрет тилларда учровчи лексик-грамматик моделларни ўрганишдек янги вазифа турибди. Сўзларнинг морфемик тузилиш типологиясини ўрганиш айниқса зарурий вазифадир, чунки морфемалар тилдаги барча қарама-қаршиликларни ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилади. Синтактик конструкцияларни ва уларнинг морфологик ифодаланишини типологик қиёслаш туркий тилларда у ёки бу элементнинг ҳар бир синтактик конструкцияда ифодаланишини кўрсатувчи умумий функционал морфологик категорияларни

аниқлашга ёрдам беради. Ўз навбатида, функционал морфологик категориялар тилнинг лугат составини аниқроқ лексик-грамматик классификация қилиш имконини беради. Ниҳоят, синтактик конструкцияларнинг барча типларини аниқ билиш сўзларнинг морфологик структурасини анализ қилиш, аниқлаш ва маълум сўзларнинг морфологик моделларини классификация қилиш имконини беради.

Шу билан бирга, тил алоҳида босқичларининг анализи грамматик ҳодисаларни аниқ фарқлашни талаб қилади ва баъзи туркшуносларнинг морфологик ва синтактик категорияларни аралаштириб юбориб, хатоларга йўл қўйганини эътиборга олишни кўрсатади. Айниқса, бундай аралаштириш сўз туркумлари муносабатини, яъни морфологик категориялар ва гап бўлакларини — синтактик категорияларни чалкаштиришга олиб келган эди.

Кўринадики, сўзларнинг типологик анализи билан боғлиқ бўлган тилнинг морфема босқичини тадқиқ этиш масаласида қуйидагиларни кўриб ўтиш зарур:

1) морфемаларнинг умумий системасини аниқлаш ва бу системани аниқловчи ўзак морфемалар, сўз ясовчи (лексик-грамматик ва лексик-функционал) ва сўз ўзгартирувчи морфемаларга кичик системалар (подсистемалар) сифатида бўлиш;

2) ҳар бир подсистеманинг характерли белгиларини аниқлаш ва уларни типлар, категориялар ва группаларга бўлиш;

3) ўзак морфемаларнинг асосий типларини классификация қилиш;

4) сўз ясовчи морфемаларнинг асосий типларини классификация қилиш;

5) сўз ўзгартирувчи морфемалар асосий типларининг классификацияси;

6) туркий тилларда бўлган маълум типлар билан чегараланган ва морфологик элементларнинг маълум бирикувига эга бўлган барча сўзлар морфологик моделларининг структурасини аниқлаш. Бунда: а) бир морфемали ўзак сўзларнинг асосий типларини билиш; б) икки морфемали сўзларнинг асосий типларини билиш, яъни ўзак ва аффиксал морфемалардан ташкил топган ҳар хил сўзларнинг структурасини ўрганиш; в) кўп морфемали сўзлар ва уларнинг чегарасини аниқлаш зарур.

Туркий тилларда сўзларнинг морфологик структураси билан сўз бирикмалари ва гапларнинг (аниқловчининг аниқланмишдан олдин, тўлдирувчининг тўлдирилмишдан олдин, эганинг кесимдан олдин келиши) синтактик структураси анча ўхшаш бўлиши характерлидир. Бунда сўз яшаш системасида ўзак ва аффикс морфемаларнинг уланиши кузатилса, абстрактроқ категорияларнинг конкрет категорияларга нисбатан постпозитив ҳолатда (улардан кейин ўрин эгаллаши) бўлиши кўринади. Аниқланмишнинг аниқловчидан кейин туриши ҳам шундай тартибга эгадир.

Ҳар бир морфема туркий тиллар тараққиётининг дастлабки этапларида ёрдамчи сўзлар бўлгани ва ундан ҳам олдинги даврда реал нарсa маъносини ифодаловчи мустақил сўзлар бўлганини фараз этиш мумкин.

Шу жиҳати билан туркий агглютинатив тиллар ва изолирлашган, масалан, хитой ва кхмер тиллари ўртасидаги типологик параллеллик қизиқарлидир. Ю. А. Горгониевнинг мақоласида¹ хитой тилидаги баъзи феъл ўзаклари тус оттенкасини ифодалаб, баъзан фонетик редукцияга учраб, маълум грамматик кўрсаткичлар — формантлар ёки аффиксларга айлангани кўрсатилади. Туркий тилларда ҳам реал ва грамматик тус маъносини ифодаловчи шундай феъл ўзаклари учрайди: Масалан, хитой *la*j, туркий *kel* «келмоқ» тус маъносида сўзловчи шахсa детерминат (муружаат) бўлиб хизмат қилади. Қиёсланг: масалан, туркий *jumalab kel* — юмалаб келмоқ, хитой *cüj*; туркий *ket* «кетмоқ» ёки *bag* «жўнамоқ» сўзловчи шахс томонидан йўналишни кўрсатади. Қиёсланг: туркий *jumalab ket* — «юмалаб кетмоқ» ёки *jumalab bag* «юмалаб бормоқ», хитой *czin*, туркий *kiğ* «кирмоқ» ичкарига йўналишни ифодалайди. Қиёсланг: *jumalab kiğ* «юмалаб кирмоқ»; хитой *су*, туркий *суğ* «чиқмоқ» ичкаридан ташқарига йўналишни ифодалайди. Қиёсланг: туркий *juma-*

¹ Қаранг: Ю. А. Горгониев. Явление параллелизма в становлении грамматических категорий в языках изолирующего типа. В книге «Лингвистическая типология и восточные языки» М., 1965, стр. 132—142.

lab ciq «юмалаб чиқмоқ», хитой sa, туркий tūs/tūs «тушмоқ» тепадан пастга йўналишни ифодалайди. Қиёсланг: туркий jumalab tūs «юмалаб тушмоқ». Булардан ташқари, замон оттенкаси, масалан, феълларда хитой czaј, туркий tиг «турмоқ, бўлмоқ, яшамоқ» хитой ва туркий тилларда ҳозирги давомий замонни кўрсатади. Масалан, қиёсланг, туркий оқир tиг «давомий ўқимоқ», хитой јао «истамоқ, хоҳламоқ» келаси замон детерминативи бўлиб, шу феъл билан туркий тилларда келаси замон феълнинг келиб чиқиши бошланади. Хитой, ван, туркий bit/büt «тамомламоқ, охирламоқ» ҳаракатнинг тамом бўлишини кўрсатадига ҳ. к.

Феълларнинг тус (вид) модификацияси тараққиётининг умумий хусусиятларини ҳисобга олиш хитой, кхмер ва бошқа изолирлашган тилларда ҳамда туркий ва бошқа агглютинатив тилларда қўшма сўзларнинг морфологик структурасини чуқур ўрганишга имкон беради. Қўшма сўзлар ўзак морфема ва бир ёки бир қанча сўз ясовчи аффикслардан ташкил топиб, тилларнинг анча бошланғич даврдаги тараққиётида аввалига реал конкрет маънодаги мустақил сўзлар бўлиб, кейинча абстракт ва охири грамматик маънони ифодаловчи ёрдамчи сўзларга айланганини билиш мумкиндир.

Кўринадикки, морфологик анализ сўз структураси ичида маълум асосий константларни ёки конструктив (қурилиш) бирикмаларини ва ўзак ҳамда аффиксал морфемалар асосий типларини маълум парадигматик қаторларда гуруҳларга бўлишни тақозо этади. Ўзак морфемаларнинг типлари, биринчидан, фонологик состави, иккинчидан, ўзининг лексик маъноси — семантикаси билан изоҳланади. Реал маънодаги барча ўзак морфемалари от ва феъл морфемалари сифатида икки асосий категорияга бўлинади. Туркий тилларда сўз бошида доим ўзак морфемасининг бўлиши туркий сўзлар морфологик структурасининг типологик белгиси ҳисобланади.

Аффиксал морфемалар анча мураккаб системага эга бўлиб, типологик жиҳатдан бир қанча асосий типларга классификация қилинади. 1-тип реал маънони ўзгартирувчи ва икки асосий хилига эга бўлган лексик-грамматик морфемаларни ташкил қилади: а) ўзак морфемаларининг ишлатилиш маъносини феълдан отга ёки отдан феълга трансформация қилмай (айлантирмай)

аниқлаш; б) маънони конверсиялаш, яъни ўзак морфемаларни феълдан отга ва отдан феълга трансформация (айлантириш) қилиш.

Функционал грамматик морфемаларнинг 2-типи сўзнинг функционал белгиланганлигини ўзгартириб, икки асосий кичик тилларга эга бўлади: а) субстантивлаш ва б) атрибутивлаш морфемалари ва аффикслари: кейингиси, ўз навбатида икки хил бўлади: адвербализациялаш ва адъективациялаш (равишли ва сифатли).

Нихоят, сўз ўзгартирувчи морфемаларнинг 3-типи сўз бирикмалари ва гапларнинг конструктив (қурилиш) бўлаклари ўртасидаги муносабатларни ифодалайди ва икки асосий подтипга бўлинади: а) предикативлик алоқасини ифодаловчи (шахс ва сон) ва б) атрибутив алоқа (эгалик ва келишик). Ҳар бир тип сўзларнинг морфемаларга бўлинишида асосий типологик бирлик ҳисобланиб, мураккаб системанинг конкрет ифодаланиши ва уларни ташкил этувчи ўзига хос сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи қаторлар — парадигмаларига эгадир.

Сўз ясовчи морфемаларнинг подсистемаси икки асосий группа морфемаларини ташкил этади: 1) лексикограмматик сўз ясовчи морфемалар; 2) функционал-грамматик сўз ясовчи морфемалар, қайсики, уларнинг ҳар бири сўз ясовчи қатор ва парадигмалар йиғиндисини ташкил этиб, ўз навбатида, маълум категория формалари сифатида бир-бири билан узвий боғланган подсистемалар йиғиндисига эгадир.

Сўз ўзгартирувчи морфемалар подсистемаси ҳам сўз ўзгартирувчи қаторлар ёки парадигмаларнинг маълум категория формалари сифатида подсистемага боғланган йиғиндини ташкил этади. Бу ҳар икки подсистема ўзак морфемалари подсистемаси билан биргаликда тилнинг морфема босқичи системасини ҳосил қилади.

Ҳар бир конкрет тилнинг барча луғат бойлиги, шундай қилиб, ўзига хос «иерархик нарвон» сифатида умумийроқ сўз ясовчи тип ва подтиплардан конкретроқ хил ва кичик хилларга қараб боровчи маълум сўз ясовчи моделлардан ташкил топган.

Сўз ясовчи аффикслар, агар уларнинг жонли ва анча продуктив қисмлари ҳисобга олинса, осонлик билан шарҳланади ва юқорида айтилганидек, сўз ясовчи парадигмалар системасини ташкил этади, яъни қандай бўл-

масин, асосдан осонлик билан бўлиниб чиқувчи аффикслар бўлинганидан кейин конкрет маъносини сақлаб қолади ва асосан уларнинг жонли ва продуктивлигини аниқлаш критерийларни ва бошқа томондан, ўлик ва продуктив бўлмаган аффиксларни аниқлаш мумкин бўлади.

Сўзнинг морфема составини тарихий-типологик ўрганишга фақатгина аффиксал морфемаларнинг формаси ва состави (содда маълум бирикмаларга уланган, қўшма ва ҳ. к.) ҳамда маъноларини ва асосий типлари, подтиплари, хили ва конкрет моделларини аниқлаш эмас, балки барча хилларда ўзак морфемаларининг аффиксал морфемалар билан бирикишидан ташкил топган сўз асосларини ҳам аниқлаш киради. Чунки сўзларнинг ҳар бир сўз ясовчи модели, бир томондан, шу морфологик моделни изоҳловчи аффиксал элементлар бирикувидан ташкил топган маълум материал формада ва иккинчидан, уларнинг категориал лексик маъноларини изоҳловчи берилган семантик моделда семаларнинг бирикувидан ташкил топади.

Кўринадикки, сўзларнинг морфологик структурасини типологик ўрганиш, биринчидан, ўзак морфемалар, сўз ясовчи лексик-грамматик ва функционал-грамматик морфемалар, сўз ўзгартирувчи морфемаларни подтип, хил ва кичик хилларини ўз ичига олувчи асосий типологик бирликларни аниқлашдан; иккинчидан, сўз асосларининг структурал морфема состави бўйича асосий типологик хилларини аниқлаш; аналитик ва синтетик моделлар, ҳар хил морфемаларнинг кўринишидан ташкил топган асослар моделлари ва ҳ. к., учинчидан, уларнинг типлари, хили ва кичик хилларини маълум сўз ясовчи ва ўзгартирувчи парадигмалар системасига бирлаштириш, яъни бир категорияга бирлашган ва сўз ўзгартирувчи (сон, келишик, эгалик, шахс) ёки сўз ясовчи (даража, тус, замон, майл, отларнинг кичрайтириш формалари, касб номлари ва ҳ. к.) қаторларни, группалар ва формаларнинг йиғиндисини аниқлашдан иборат.

Сўзнинг морфологик структураси ва унинг типик моделларини аниқлаш маълум конкрет тилдаги ёки қардош группа тилларидаги сўзларнинг фонологик моделларини аниқлаш ва классификация қилишнинг калитидир. Сўз структураси фонологик типологиясининг вази-

фаси туркий тилларда бўлган, маълум типлар билан чекланган ва фонологик элементларнинг маълум бирикувига эга бўлган сўзларнинг барча фонологик структураси моделларини ҳисобга олиш ва классификация қилишдан иборат.

Сўзларнинг фонологик структураси кўп хилдаги конкрет товуш қобиқларида намоён бўлади ва улар ўз навбатида маълум типларда, хилларда ва конкрет ишлатилган моделларда ифодаланади.

Ўзак морфемаларнинг фонологик моделлари, масалан, туркий тилларда икки ундош бирикмаси сифатида бўлиб, маълум фарқланиш белгилари билан характерланади ва бу эса, шу моделга интерконсонант уйғунлик беради. Аффиксал морфемаларнинг фонологик моделлари табиатан бирламчи, яъни содда морфема структурасининг ҳар хиллиги, иккиламчи қўшма, яъни икки ёки ундан ортиқ морфемаларнинг уланиши билан характерланади. Ниҳоят, бутун сўзларнинг фонологик моделлари ўзак ва аффиксал морфемалардан (сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи) ташкил топади.

Морфема ва сўзларнинг фонологик моделларини аниқлаш ўз мақсади билан барча мумкин бўлган фонемалар бирликларини сўз ёки ўзак ва аффиксал морфемаларда ҳар хил ўринларда бўлишини ойдинлаштиради ва бу моделлар ва уларнинг конкрет модификацияларининг асосий типларини аниқлашга имкон беради.

7

Шундай қилиб, умуман тилларнинг ва, хусусан, туркий тилларнинг қурилишини тарихий-типологик жиҳатдан ўрганишда қуйидаги бир-бирига қарама-қарши бўлган категориялар ишлатилади:

1. Тилнинг умумий системаси, одам тафаккур фаолиятининг натижаси сифатида унинг икки типиди намоён бўлишидан келиб чиқиб: а) атрибуция, яъни тушунчаларнинг дифференциация ва конкретизациялашуви; б) предикация, яъни тушунчаларнинг интеграцияси ва абстракциялашувини ҳисобга олиб, синтаксисни логик-грамматик аспектда типологик ўрганиш объектининг асосий бирликлари қуйидагичадир:

1а. Биринчидан, атрибутив конструкциялар — сўз бирикмаларини ифодаловчи атрибуцияларнинг ҳар хил типлари, хиллари ва конкрет моделлари.

1б. Иккинчидан, предикатив конструкциялар — гапларнинг предикациясини ҳар хил типларда, хилларда ва конкрет моделларда ифодалаш натижаси.

II. Логик-грамматик планда тилнинг лексик система-си икки қарама-қарши гурппага бўлинувчи сўзлар ўрта-сидаги асосий муносабатларнинг атрибутив ва предика-тив конструкцияларида қаралади. Хусусан, аниқланмиш сўзлар — субстантив маънодаги сўзлар ва аниқловчи сўзлар — атрибутив маънодаги сўзлар орқали ифодала-нади. Тил лексикасининг логик-грамматик аспектда ти-пологик ўрганиш объектидаги асосий бирликлар қуйи-дагилардир:

2а. Сўз бирикмалари ва гапларда аниқланувчи бў-лаклар функцияларида кўринувчи сўзларнинг субстан-тив функционал формалари.

2б. Сўз бирикмалари ва гапларда аниқловчи функ-циясида кўринувчи сўзларнинг атрибутив функционал формалари. Сўзларнинг атрибутив функционал форма-лари уларнинг субстантив ёки атрибутив категориялар билан бирикувига боғлиқ, яъни субстанция белгиси ва атрибут белгисини кўрсатувчи логик-грамматик маъно-га боғлиқ. Улар ўз навбатида икки асосий типга бўли-нади: а) атрибутив аниқловчили ва б) атрибутив — хол-ли бўлиб, тил системасида ҳар хил конкрет моделларда ишлатилади.

III. Лексик-семантик планда сўзларнинг субстантив ва атрибутив формалари статик ва динамик тушунча-ларни ифодалашдан келиб чиқиб, лексиканинг лексик-семантик аспектда типологик ўрганиш объекти бирлик-лари қуйидагилардир:

3а. Субстантив ва атрибутив функционал формала-рида кўринувчи статик категорияларни ифодаловчи от-лар.

3б. Субстантив ва атрибутив формаларда ишла-тилувчи динамик категорияларни ифодаловчи феъл-лар.

IV. Ўзақ ва аффиксал морфемалардан ташкил топ-ган сўзларнинг морфологик структурасидан келиб чи-қиб, сўз структурасини грамматик аспектда типологик ўрганиш объектининг бирликлари қуйидагилардир:

4а. Ўз навбатида икки асосий типга: 1) феъллик ва 2) отлик морфемаларга бўлинувчи ўзак морфемалари.

4б. Ўз навбатида аффиксал морфемалар икки асосий типга: 1) сўз ясовчи морфемалар. Улар икки турли бўлади: 1а) лексик-грамматик; ўз навбатида у икки хил бўлади; а) конверсиялашган ва б) модификациялашган ва 1б) лексик-функционал; у икки хил бўлади: а) субстантивлашган; б) атрибутивлашган ва 2) сўз ўзгартирувчи — ўзининг 4 типи билан бирга сўз бирикмалари ва гаплар составидаги сўзларнинг муносабатини ифодалайдиган морфемаларга, хусусан предикатив (сон, шахс) ва атрибутив (эғалик категорияси, келишлар) муносабатларни ифодаловчи морфемаларга бўлинади.

V. Ниҳоят, ўзак сўзнинг маълум фарқланиш белгиларга эга бўлган икки ундош бирикмасидан ташкил топган бирламчи фонологик структурасидан келиб чиқиб, масалан, туркий тилларда берилган ҳар бир моделнинг маълум интерконсонант уйғунлигини аниқлашда, сўзнинг фонологик структурасини ўрганишда типологик объектларнинг бирлиги қилиб қуйидагиларни олиш мумкин: фонологик бирикмаларнинг типлари — уларни тил орқа ундошларидан бошланувчи фонемалардан ташкил топган ($h-h$, $h-j$, $h-w$) сифатида, тил ўрта ундош фонемаларидан бошланувчи ($j-h$, $j-j$, $j-w$), тил олди ундош ($w-h$, $w-j$, $w-w$) фонемаларидан бошланувчи сифатида ҳар хил конкрет моделларига эгадир.

Тилларнинг фонологик қурилишидаги тарихий-типологик объектнинг асосий бирликлари ва уларни ўрганиш вазифалари шулардан иборат.

8

Ҳар бир тилнинг тараққиёти маълум жамият соҳнал структурасининг ривожланиши билан боғлиқ. Ижтимоий формация кишилик жамияти тараққиётида қанчалик мураккаб бўлса, тилнинг ижтимоий функцияси ҳам шунчалик мураккаб ва шу билан бирга, ўша тилнинг структураси ҳам мураккаб, ҳар хил ва бойроқдир. Тил ижтимоий функциясининг анча мураккаблиги унинг ҳамма босқичларидаги тараққиётини кўрсатади ва унинг такомиллашуви ва бой терминология ҳамда ўзгарувчан грам-

матик структурага эга бўлгани жуда ривожланган тилга айланишига ёрдам беради.

Ҳар бир тил, унда гапирувчилар қандай паст ижтимоий даражада бўлмасин, тарихий шароитнинг ўзгариши ва ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашуви билан шартланган юқори даражада ривожланган ва такомиллашган тилга эга бўла олади. Конкрет тиллар типологиясидаги структурал ўзгаришлар жуда секин, билиш қийин бўлган янги элементларнинг барча тил босқичида ҳосил бўлган ва келгуси тараққиётида ички сабаблар ва ташқи шароитлар таъсирида тўпланувчи процессларни аниқлашга ёрдам беради. Бироқ, халқлар ва тилларнинг ривожланиш тарихида баъзан шундай тарихий шароитлар вужудга келадики, уларнинг таъсирида алоҳида тилларнинг ижтимоий функциялари жуда кенгайди. Тиллар тезликда қайта қурилишга эга бўлади, янги шароитга мослашади ва бунда тиллардаги типологик ўзгариш процесслари шу шароитда ўз типологиясида кўп ўзгаришларга учрамаса ҳам анча кўзга кўриниб қолади.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин вужудга келган ижтимоий шароитлар барча СССР халқлари тилларида чуқур ўзгаришларни келтириб чиқарди. Тилларнинг ижтимоий функцияси ишлаб чиқариш ва ижтимоий шароитларнинг мураккаблашуви билан боғлиқ равишда жуда кенгайди. Тиллардаги бу ўзгаришлар қуйидагилар билан изоҳланади: а) миллий республика ва областларнинг асосий адабий тилларининг аҳамияти кенгайди; б) миллий тилларнинг луғат состави жуда бойиди; в) фонетик структураси ва грамматик қурилиши ривожланди; г) адабий тиллар тараққиётида ҳар хил стилистик модификациялар вужудга келди.

Адабий миллий тилларнинг ташкил бўлиш процесслари алоҳида конкрет тилларда бир йўналишда бўлмади ва бу номуайянлик, бир томондан, Улуғ Октябрь социалистик революциясигача уларнинг ривожланиш даражаси, бошқа томондан, янги совет шароитида конкрет тиллар ижтимоий функцияларининг кенгайгани билан боғлиқ эди. Ундан ташқари эски ёзувдаги тилларда бу процесслар эски ёзув традицияси билан ҳозирги миллий тиллардаги янги нормаларнинг умумхалқ тилига, диалект асосига яқинлиги ўртасидаги кураш орқали мураккаблашди. Янги адабий миллий тилларнинг

стабилизация қилиш, такомиллашиши нормализация процесслари билан бирга, бу тилларда баъзи йўналишлар, қайта пайдо бўлган хусусиятлар ва уларнинг типологик характеристикасига онд тегишли ўзгаришлар вужудга келди.

Ҳар хил алоқа формаларининг кенгайиши ва тараққиёти ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашуви билан боғлиқ бўлиб, конкрет адабий тилларда ҳар хил стил ва жанрларнинг келиб чиқишига ёрдам берди. Улар адабий анъаналар ва маълум тил воситалари ҳисобига вужудга келди. Биринчи навбатда бу хусусиятлар ҳар хил лексика ва терминология ҳамда тил ички воситаларининг ишлатилиши, уларнинг лексик маъноси ва грамматик моделларининг кенгайиши ва мураккаблашуви ҳисобига пайдо бўлди. Албатта, тилларнинг такомиллашувига бошқа тиллардан ва диалектлардан, жонли сўзлашув тилидан кирган элементлар, дублетлар, синонимик грамматик формалар ҳам маълум таъсир кўрсатди. Бу хусусиятлар ўзларининг стилистик ишлатилиши билан фарқланиб, ўз навбатида тилнинг баъзи жиҳатлардан типологик қайта қурилиши ва ташкил бўлишига олиб келди.

Умумий тилшуносликда конкрет адабий тилларнинг стилистик кўринишларини фарқлаш чегараси етарли равишда аниқлик билан кўрсатилмаган ва стил тушунчасининг ўзи ҳам барча томондан эътироф этилган даражада таърифланмаган. Бор бўлган стилнинг таърифлари шу ҳодисанинг барча аспектларини қамраб олмайди ва ҳар хилдир. Бироқ стил масаласини тадқиқ қилишда баъзи тажрибалар мавжуд бўлиб, уларни ҳозирги туркий тилларнинг стилистик модификациясини ўрганиш ва анализ қилишда эътиборга олмоқ лозим.

Ҳар хил стиллар табиатини аниқлаш ва уларни таъриф қилишда, бир томондан, тил формаси тушунчаси (оғзаки ва ёзма адабий тил) ва адабий жанрлар (проза ва поэзия), бошқа томондан, структурал (ўзгарувчан ва муайян) ва функционал (илмий-публицистик, бадий), ҳужжат (деловой), шахсий ва ҳ. к. стиллар ва улар ичида нутқнинг индивидуал хусусияти (алоҳида авторлар, шоирлар, ёзувчилар), баъзи стиллар ва уларнинг эмоционал стилистик босқичлари (нейтрал, юқори ва қуйи жонли тил) етарли даражада фарқланмаган.

Лексика ва фразеология хусусиятларининг стилистик турлари анча аниқ ифодаланган бўлса, синтактик хусусиятлар унча аниқ эмас, морфологик ва фонетик-интонацион воситаларнинг тилдаги бадий ифодаси эса жуда ҳам аниқ бўлмаган ҳолда ифодаланган. Бундай анча аниқ лексик-фразеологик хусусиятларнинг стилистик турлари фарқланиш белгилари бўлиб хизмат қилади ва ҳар хил стилистик модификацияларда бир-бирига қарама-қарши қўйилади ва шу оппозициялар ёрдамида у ёки бу лексика ва фразеологияни бирор стилга киритиш мумкин.

Тилдаги бадий воситаларда бу фарқланиш белгиларига қуйидагилар киради: ҳар хил территория ва касб-ҳунар шеvasида ишлатилувчи стилистик воситалар, махсус терминология, неологизмлар, арготизмлар ва ҳ. к. Бунга эски адабий тиллардаги факт ва ҳодисалар: сўз яшашнинг эски моделлари, сўз яшаш ва сўз ўзгартиришдаги вариантлар ва дублет формалар, лексиканинг тўғри ва кўчма маънода ишлатилиши, идиомалар, мақол ва маталларнинг, лексик, морфологик ва стилистик синонимларнинг кенг қўлланиши, образли-тақлидий сўзлар ва ундалмалар, тилнинг индивидуал ишлатиш хусусиятлари ва ҳ. к.

Стиллер масаласининг тарихий аспектда ўрганилиши тил тараққиётининг бошланғич этапларидаги стилистик ҳар хилликни аниқлашга имкон беради. Бу процессларни ҳозирги туркий тиллар мисолида кўриб ўтайлик. Туркий тилларда қабила ва қабила иттифоқлари ташкил бўлган даврда умумий қабул қилинган оғзаки тил ва оғзаки поэтик ижод тили, хусусан, қаҳрамонлик эпослари тили ўртасида стилистик фарқлар мавжуд эди, яъни бир томондан, бадий стил ва бошқа томондан, «Шаман мистерийлари» — шахсий стили ўртасида фарқланиш бор эди.

Туркий тиллар тараққиётининг энг дастлабки даврида диалектлар ҳар хиллиги билан изоҳланувчи қабила бирлашмалари ва иттифоқлари тилида тилнинг икки асосий формаси маълум эди: ёзма ва оғзаки ҳамда икки асосий жанр — поэтик ва прозаик. Уларда стилистик модификация ҳар хил бўлиб, илмий-публицистик, бадий, ҳужжат ва шахсий турлари анча характерли эди.

Қадимий туркий тиллари бунга ёрқин мисол бўла олади. Илмий-публицистик стилнинг намуналарида, ма-

салан, қадимий уйғур буддий-фалсафа рисоласида мураккаб ва ҳар хил терминология, таржима қалқалари мавжуд. Шахсий стил намуналари қадимий уйғур манихей қуръонлари (масалан, Хуастуанифт) бўлиб, унинг тили стилистик жиҳатдан туркий халқларнинг яна ҳам қадимийроқ шахсий стил намуналари бўлган «Шаман мистерий»ларига яқинроқдир. Қадимий уйғур юридик документлари ҳужжат (деловой) стилининг намуналарига киради.

Ниҳоят, тилнинг ёзма формасидаги ёдгорликлар қадимий туркий тиллардаги бадийий стил намуналари бўлиб хизмат қилади. Уларга поэтик ва прозаик жанрларнинг фрагментлари бўлган қадимий туркий енисейурхон қабрларидаги эпитафиялар (ёзувлар) ва бадийий жанрнинг кейинги ёдгорликлари, хусусан, Юсуф Хос Ҳожиб Боласуғунийнинг «Қутадғу билиг» асари ҳамда оғзаки формадаги Маҳмуд Қошғарий томонидан ёзиб олинган фольклор намуналари киради.

Шундай қилиб, ҳар хил даврларда бўлган, лекин бир социал формацияга тегишли мисоллардан кўринадик, халқ тили ва миллий тилнинг келиб чиқишидан аввал ёзма ва оғзаки тилга хос ҳар хил стилистик модификациялар бор эди. Миллатларнинг келиб чиқиш даврида стилистик фарқланиш ёзувнинг ривожланиши, яъни ёзув тилининг янги формаси билан боғлиқ равишда мураккаблаша бошлади, лекин бунда оғзаки тил формасининг янги стилистик модификацияси, хусусан, ҳар хил бадийий ҳужжат ва шахсий стилларнинг таъсири ҳам сезиларли эди. «Туркий»нинг ҳар хил маҳаллий вариантларидаги стилистик системалар биринчидан, прозаик ва поэтик жанрларнинг ҳар хил типлари ва кўринишларининг тез тараққиёти ва мураккаблашуви, иккинчидан, кўп прозаик ва поэтик жанрлар кўринишининг асосий функционал стиллардан юқори туриши билан характерланади. Уларга қуйидагилар киради:

1) илмий-публицистик (тарихий, географик, филологик характердаги прозаик ва поэтик рисолалар, табийий ва аниқ фанлар ҳақида прозаик ва поэтик асарлар ва ҳ. к.); 2) бадийий прозаик ва кўп сондаги хилма-хил тип ва кўринишлардаги, хусусан, поэмалар, дostonлар, ғазаллар (мухаммаслар, соқийномалар, рубойлар, туюқлар ва ҳ. к.); 3) ҳужжатлар (фармонлар, буйруқлар, ёрлиқлар, ҳар хил дипломатик ва юридик документлар

ва ҳ. к.); 4) шахсий (культовый) стиллар (воқиф документлар, диний-фалсафий ва юридик асарлар, тафсирилар, имомларнинг руҳий мурожаатлари ва ҳ. к.).

Бу функционал стилларнинг барча типлари ва кўринишлари кўпгина ўрта ва янги давр ёзма ва оғзаки туркий тилларида кўп туркий халқларнинг расмий дини — ислом динининг катта таъсири натижасида вужудга келди. Ислом дини араб ва форс тилларида мавжуд асарлардаги хусусиятларни туркий тилларга кўчиришга сабаб бўлди. Конкрет туркий тилларнинг стилистик модификацияси тилнинг ижтимоий функциялари максимал даражада кенгайган даврда, яъни миллий тиллар ҳосил бўлган даврда анча аниқроқ шаклланди.

Ўзининг ижтимоий функциялари миллий даражада ривожланган ҳозирги туркий тиллари — турк, озарбайжон, ўзбек, туркман, қozoқ, қирғиз, татар ва баъзи бошқа тиллар жуда хилма-хил стилистик модификацияларга эга бўлиб, қуйидагича изоҳланиши мумкин.

Аввало барча кўрсатилган ривожланган адабий тилларнинг икки ёзма ва оғзаки формаси борлиги ва уларнинг нормалари маълум орфоэпик ва орфографик қоидаларда шарҳ этилгани билан изоҳланади. Ҳар икки формадаги тил учун икки асосий жанр — ҳар хил тип ва кўринишлардаги прозаик ва поэтик жанрлар умумийдир. Ниҳоят, ҳар бир адабий тил формаси учун (уларнинг ҳар икки асосий жанрларида) қуйидаги икки группадаги стилистик модификациялар характерлидир: биринчи группадаги структурал стилистик модификациялар икки асосий кўринишга эга: а) ўзгарувчан (тилнинг ҳар хил этапдаги ривожланишини изоҳловчи экспрессив бўёқли элементларга эга бўлган стиллар, яъни XV—XIX асрлар архаик тили); б) муайян (ҳар хил маҳаллий белгиларга эга бўлган умумхалқ тилини изоҳловчи экспрессив бўёқли элементларга эга бўлган стиллар, яъни диалектлар хусусияти). Улар жуда кўп хилма-хил тип ва кўринишларга эга бўлган ўзгарувчан ва муайян хилларга эгадир. Иккинчи группага кирувчи функционал стилистик модификациялар 4 асосий кўринишга эга: а) адабий тилнинг оғзаки ва ёзма формасидаги ҳар хил типлар ва кўринишларнинг, икки асосий жанрнинг борлиги билан изоҳланувчи адабий стил; поэтик ва прозаик жанрлар оғзаки ва ёзма формада ҳар хил даражада ривожланган бўлади; б) адабий тилнинг икки асо-

сий формаси ва икки асосий жанрларнинг ҳар хил типлари ва кўринишлари билан характерланувчи илмий-публицистик стил; в) ҳужжатлар стилида ҳам тилнинг ҳар икки ёзма ва оғзаки формасидаги, стилистик модификациясидаги прозаик жанрга оид хусусиятларни ривожлангани характерлидир; г) ниҳоят, ҳар икки тил формаси ва адабий тил икки асосий жанрнинг баъзи маълум типлари ва кўриниши билан изоҳланувчи шахсий (культовый) жанр. Тилнинг ёзма ва оғзаки шаклларидаги стилистик системаларнинг бу умумий схемаси ҳозирги туркий тилларнинг ёзма ва оғзаки формаларида ҳам сақланиб қолган. Бироқ, шу билан бирга, бу система кўп жиҳатдан ўзгариб кетган. Тиллар баъзи ўткинчи хусусиятларини сақлаб қолиб, ўзларининг асосий формалари ҳисобланган ёзма-адабий ва жонли-оғзаки ҳамда структурал (ўзгарувчан ва муайян) ва функционал стилистик модификациялари, уларнинг типлари ва кўринишлари борасида кейинги тараққиёт даврига ўтган. Жонли—оғзаки ва ёзма—адабий асосий тил формалари бошқа диалект асосида ривожланади. Уларнинг структурал ва функционал модификациялари стилистик фарқланиш жиҳатдан мураккаблашади, поэтик ва прозаик жанрларнинг янги типлари ва кўринишлари ривожланади.

Тилнинг асосий формалари ва уларнинг стилистик модификациялари тилнинг бир умумий структурал асосига эгадир. Бу асос тилнинг форма ва стилларига нейтрал муносабатда фонологик, лексик ва грамматик структурада намоён бўлади ва тилнинг оғзаки ёки ёзма формалари стилистик белгиланганлиги бўйича маълум ҳар хил окраска олади. Тилнинг ёзма—адабий ё жонли—оғзаки формаси тилнинг бирор диалектига ёки бир қанча диалектларнинг бирлашуви натижасида ҳосил бўлган умумхалқ тилига (у «койнэ» дейилади) асосланади. Оғзаки тилнинг жонли бўлмаган формаси, адабий нормалардан ташқари ўзининг бир умумхалқ тилига бирлаштирувчи умумийликка эга бўлган ҳар хил диалектларида намоён бўлади.

Тилнинг структурал ва функционал стилистик хиллари ҳам шундай умумий белгилари билан бир алоҳида тил структурасига бирлашади ва шу конкрет тилнинг бир умумий структурасини ҳосил қилади. Шу билан бирга, шу тилнинг стилистик ҳар хиллиги ёки модифика-

цияси стилистик модификацияга хос тилнинг барча босқичларида — фонологик, лексик ва грамматик воситаларнинг системасида ифодаланган специфик белгиларига эгадир. Структурал стилистик модификациялар оғзаки ва ёзма адабий тил нормаларидан структурал жиҳатдан кўпинча четга чиқувчи бадий ифода воситалари ва стилистик приёملарнинг йиғиндиси билан изоҳланади. Функционал стилистик модификациялар эса, оғзаки ва ёзма адабий тил нормаларидан структурал жиҳатдан камроқ четга чиқади.

Шундай қилиб, тилнинг ёзма ва оғзаки шаклининг стилистик модификациялари диалектлар, жонли тил элементлари ёки ўша тилнинг ривожланиши жиҳатдан дастлабки даврига тўғри келувчи архаик элементларининг борлиги билан характерланади. Улар функционал стилистик модификацияларга қараганда, адабий тил нормасидан фонетик, лексик ва грамматик жиҳатдан анча четга чиқувчи хусусиятларга эгадир. Функционал стилистик модификациялар асосан адабий тилнинг структурал нормаларини сақлаб қолган элементларни ўз ичига олади. У лексика ва фразеологияни ҳамда тилдаги бадий воситаларнинг синтактик хусусиятларини танлаб олади.

Лекин ҳозирги туркий тилларда уларнинг ижтимоий функциялари жуда кенгайиши натижасида функционал стилистик модификациялар кучли ривожланди ва фарқланди.

Стилистик модификацияларнинг кўп хиллиги адабий канонлар ва маълум тил воситаларининг кириб келиши ҳисобига ташкил бўлди. Бу, биринчи навбатда, хилма-хил лексика ва терминология ҳамда ички воситаларнинг ишлатилиши, лексик маъноларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, грамматик, морфологик ва синтактик синонимика ва ҳ. к. ҳисобига вужудга келди.

Тилнинг жонли — оғзаки ва ёзма — адабий формалари ҳамда поэтик ва прозаик жанрлари учун барча стилистик ҳар хилликлар ичида анча муайян ташкил бўлганлари, юқорида айтилганидек, қуйидагилардир: а) бадий; б) илмий-публицистик; в) ҳужжат ва г) шахсий стиллардир. Ҳар бир конкрет тил стилистикасининг ривожланишида миллий совет бадий адабиёти катта роль ўйнайди. Миллий адабий тилнинг тараққиёти учун бадий адабиёт тили энг асосий манбалардан бири бўлиб, у

лар (шу тиллардан кирган элементлар, сўзлар шундай аталади) билан боғланиши натижасида ҳосил бўлган махсус терминологиядан ташқари, юқорида айтилганидек, махсус фразеологик канцелярия — штампларининг борлиги ҳам характерлидир. Кейингилари ё туркий феодали тилида учрайдиган эски ифодалар, ёки рус тилидан кирган сўзларнинг калька — таржималари ҳисобланади.

Ниҳоят, йўқолиб бораётган, лекин ҳали ўз хусусиятларини сақловчи шахсий-диний стиль ўзбек, татар, бошқирд, озарбайжон ва бошқа баъзи СССР халқларининг туркий тиллари учун характерли бўлиб, бу орқали мусулмон диний одатлари изоҳланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, юқорида кўрсатилган туркий тилларидаги бу стилистик кўринишни алоҳида тил деб ҳисоблаш мумкин эди, чунки диний ўқишлар, қуръонлар, чақирувлар, имомларнинг мурожаати ва ҳоказолар деярли тўла даражада эски феодали адабий туркий тили ва унинг маҳаллий диалектларидаги лексик, фразеологик ва грамматик хусусиятларни сақлаб қолган.

Араб-форс терминологияси, араб-форс синтактик конструкциялари (масалан, араб ва форс изафетлари), араб тилидаги цитаталар ва қўшма даврлар («сложные периоды»), кириш сўзлар ва киритма гаплар — барча бу хусусиятлар тилнинг диний-шахсий стилида диний асарлар, ўқишлар, қуръон ва сиғинувчиларга мурожаатда кўп учрайди. Ҳозирги туркий тиллардаги асосий стилларнинг стилистик системасини изоҳлаш орқали тил формалари (жонли-оғзаки ва ёзма-адабий), жанрлар (поэтик ва проза), структурал стиллар (конкрет тилнинг муайян ва ўзгарувчан модификациялари) ва функционал стиллар (бадий, илмий-публицистик, канцелярия, ҳужжат ва шахсий) каби категорияларнинг муносабатини, уларнинг иерархиясини аниқлашга, ўзаро алоқа ва таъсирини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Бирор маълум тилнинг модификациялари бўлган стилларни жанр ёки тил формасидан, алоҳида авторларнинг индивидуал равишда ёритиш усулидан, нутқнинг эмоционал йўналишидан (кундалик ҳаётий ва расмий, юқори ва қуйи, ҳазил-кулги ва практик, интим-эркалаш ва ҳақорат ва ҳоказо) иборат категориялардан фарқлаш керак.

Шундай қилиб, ҳар бир тил стилистик модификацияларнинг мураккаб системасидан иборат бўлиб, улар

бирлашган тил асосида бир-бирларини истисно қилмайди, лекин тилдаги ҳар хил бадий воситаларни танлаш ва ишлатишда учрашади. Уларнинг йиғиндиси ҳар бир тилнинг стилистик модификациясини изоҳлайди. Шунинг ҳам айтиш керакки, стилистик модификацияларнинг бу системаси (маълум тил воситаларини танлаш борасида) муайян ва ўзгармовчи система бўлмай, балки доимий ўзгарувчи бўлиб, унда ҳар бир стилистик модификация ҳар хил бўлади, бир-бирига аралашади ва бошқа стилистик модификациялар билан алоқадор равишда ўзгаради. Шу билан бирга, конкрет тиллар тараққиётининг ҳар бир даври учун уларнинг стилистик модификациясида маълум иерархия ва субординация ҳамда бадий тил воситаларининг тил формалари ва жанрларида ишлатилиш муносабатлари характерлидир.

Ҳозирги даврда адабий тиллардаги стилистик кўринишларнинг фарқланиши кўпгина янги ёзувга эга бўлган тиллар учун бошланғич тараққиёт стадиясидир. Бу янги ёзувга эга бўлган тилларда типологик ўзгаришлар бўлиб ўтган бўлса ҳам, уларнинг вужудга келиш даврига нисбатан стилистик модификацияларнинг фарқланиши сезиларлидир.

9

Ҳар бир адабий тилда стилистик кўринишларнинг тараққиёти билан бирга, уларда баъзи сезиларли структурал ўзгаришлар рўй беради ва шу билан бирга, бу структурал ўзгаришлар тилнинг алоҳида босқичларига ҳам тегишлидир.

Адабий тилларнинг такомиллашуви ва тараққиётида, оўзсиз, рус тили катта роль ўйнади ва ўйнамоқда. Рус тили Совет Иттифоқи халқлари ҳаётининг барча томонларига, фан, маданият ва турмушига умуммаданий таъсир ўтказиб, СССР халқларининг миллатлараро умумий тили бўлиб бормоқда. Баъзи тилларнинг лексика ва қисман синтактик структурасида чуқур из қолдирган араб ва форс тилларига нисбатан рус тилининг СССР халқлари тилларига таъсири анча сезиларли бўлди. Ҳозирги СССР халқларининг тилларига рус тилининг бундай кўп қиррали таъсири СССР халқларининг рус халқи билан бирликда ўз ижтимоий структурасини, ўз ижтимоий муносабатларини тамоман ўзгартиргани билан изоҳланади. Бу барча СССР халқлари адабий тил-

ларининг ижтимоий функцияларини жуда кенгайтирди. Шу жумладан, янги ёзувга эга бўлган, аввал адабий традицияларига эга бўлмаган тиллар, рус тилининг таъсири натижасида мустақил тиллар даражасига етди.

Аввало тилларнинг лексик составида чуқур ўзгаришлар рўй берди ва бу фонетик системада ҳам ўзгаришлар бўлишига, лексик морфологияда, яъни сўз ясашда силжишлар бўлишига ёрдам берди. Янги синтактик конструкцияларнинг кириб келиши синтактик морфология, яъни сўз ўзгартишда ҳам баъзи силжишлар бўлишига кўмаклашди.

Тилларнинг лексика ва терминологиясидаги ривожланиш қуйидагиларда кўринди: а) кишилар онгида янги тушунчаларнинг ҳосил бўлиши натижасида уларни кўрсатувчи, тўғри қарз олинган сўзлардан ташқари, ўша тилга хос ўзининг маъно системасини кенгайтирган сўзларнинг ишлатилиши; бу кўпроқ сўзларнинг маъно системасини ўзгаришига сабаб бўлди; б) эски сўзларнинг маъноси кенгайди; в) бошқа тиллардан кирган сўзлар билан алоқадор равишда янги маънодаги қўшма синонимик қаторлар ва сўз вариантлари ҳосил бўлди; д) янги типдаги фразеологизмлар вужудга келди; е) лексик ва фразеологик калькалар кенг ишлатила бошлади; ж) бошқа тиллардан кирган сўзлар кенг қўллана бошлади.

Адабий тилларнинг лексика ва терминологияси билан узвий алоқада тилларнинг фонетик системасида ҳам баъзи ўзгаришлар рўй берди. Бошқа тиллардан тўғридан-тўғри сўзлар ва баъзи товушларнинг кириб келиши билан бир қаторда кўпроқ кириб келган сўзларнинг шаклланишига боғлиқ бўлган фонетик қонуниятлар ҳам маълум даражада ўзгарди. Масалан, туркий тиллар тарихида фонетик структуранинг ҳар хил даражада ва тезликда типологик силжишларга эга бўлгани маълум: қандайдир фонеманинг оддий қарз олиниши, хусусан, /ä/ унлисининг қозоқ, қорақалпоқ, нўғай ва бошқа туркий тилларга кириб келиши шу тиллар фонетик структурасининг вокализм системасининг тўла трансформациясига ва қайта тузилишига ҳеч қандай таъсир ўтказмади. Ўзбек ва янги уйғур тилларида қарз олинган лексика ва бошқа фонетик структурага эга бўлган тиллар билан узвий контактлар фақат вокализм ва қисман консонантизм составини ўзгартириб қолмасдан,

балки уларнинг асосий қонуниятларини ҳам ўзгартириб юборди.

Тил лексик составининг ривожланиши таъсирида лексик морфология, яъни сўз ясашда сезиларли силжишлар рўй берди. Бу силжишлар қуйидагилар; а) баъзи сўз ясаш моделларининг ўзгариши ва продуктивлиги; б) баъзи сўз ясаш аффикслари маъносининг кенгайиши ва уларнинг янги маънода ишлатилиши; в) баъзи сўз ясовчи синонимик аффикслар маъноларининг дифференциацияси; г) ёхуд бир аффикснинг фонетик шаклланишидаги фарқланишлар ва шу адабий тил аффиксининг эски ва янги маънода ишлатилиши; д) шу адабий тил сўз ясовчи аффиксларининг ишлатилиши ва ўша тил диалектларидан кирган аффиксларни ва уларнинг стилистик фарқланишини нормализация қилиш; е) сўз ясовчи янги аффиксларни қарз олиш ва сингдириш; ж) сўз ясаш воситалари бўлган сўз бирикмалари ва қўшма сўзларнинг продуктивлигини ошириш; з) жуфт сўзларнинг кенг қўлланиши ва ҳоказо.

СССР халқлари ҳозирги адабий тиллари грамматикасининг ривожланиши (морфология ва синтаксис), биринчидан, грамматик структуранинг тилнинг таянч шевалари асосида ҳосил бўлиши ва нормализация процессида ва бошқа диалектлардаги продуктив грамматик воситаларнинг ишлатилишида ва иккинчидан, асосан қўшни бошқа структурадаги тиллар, биринчи навбатда, рус тили таъсирида баъзи типологик силжишларнинг бўлишида ифодаланади.

СССР халқлари адабий тиллари грамматикасининг нормализацияси ва улар типологиясидаги баъзи ўзгаришлар морфология ва синтаксиснинг барча бўлимларини ўз ичига олади. Бу ўзгаришлар янги сўзларнинг ясалиш йўллари, қўшимча ва аффиксларнинг сўз маъносини ўзгартиришдаги роли, сўз ясаш ва сўз формаларини ҳосил қилишда янги хусусиятларнинг келиб чиқиши, диалект формаларини умуми адабий ҳолатда сингдириш от бошқарув (именное управление)нинг ривожланиши, айрим грамматик формалар вариантларини унификация қилиш ва лексик дублетларни стилистик ва семантик фарқлаш кабиларни ўз ичига олади. Шу билан бирга, инверсион содда гапларни кенг масштабда ишлатиш, сифатдошли ва равишдошли оборотларни эргаштирувчи боғловчилар ёрдамида эргаш гапларга

айлантириш, изоҳловчи аъзоларга эга бўлган гапларнинг, кириш сўзли ва кириш гапга эга бўлган гапларнинг ривожланиши, боғловчили қўшма гапларнинг ишлатилишини кенгайтириш, эргаштирувчи боғловчиларни кенг қўллаш, гап структурасининг ўзгариши, гапнинг бош бўлакларини бошқарувнинг активлиги, аниқловчили сўз бирикмалари аъзоларининг грамматик шаклланишини қисқартириш ва бошқа кўп ҳодисалар тилларнинг грамматик нормализацияси ва уларнинг структурасидаги баъзи типологик силжишларни изоҳлайди.

Анча сезиларли типологик ўзгаришлар ва силжишлар синтаксисда кўринади. Тил ижтимоий функциясининг кенгайиши, бадий, ижтимоий-сиёсий, илмий, публицистик адабиётларнинг яратилиши, республика ижтимоий ҳаётида адабий тил формаларининг ҳар хил ишлатилиши, саҳна нутқининг ривожланиши, радио эшиттиришлар — адабий тилнинг барча қўлланиш формалари ҳаётда тил тараққиётининг кўп потенциал имкониятларини кенг кўламда қўллашга олиб келди. Улар ичида кўпгинаси ўз табиатига мос бўлса, бироқ бошқа купчилигини ташқи имкониятлар, хусусан, рус тили синтактик нормасининг бу тиллар тараққиётига таъсири тақозо этди. СССР халқларининг конкрет тиллари, хусусан, туркий тиллари синтаксисда ҳосил бўлган кўп хил ўзгаришлар ичида продуктивроқлари қуйидагилар: а) сўз бирикмалари ва гаплар составидаги инверсия; б) кириш сўзли ва кириш гапли конструкцияларнинг тараққиёти; в) гапнинг алоҳида изоҳловчи аъзолари барча жанрларда активлашуви; г) боғловчили эргашган қўшма гаплар ҳамма формаларининг ривожланиши. Бу ҳодисаларнинг баъзилари жуда паст даражада бошланғич ҳолатда қадимий, ўрта аср ва янги туркий тилларда учрайди. Ҳозирги тилларда эса, кўрсатилган ҳодисалар фақатгина активлашмай ва продуктивлашмай, балки улар сезиларли даражада туркий адабий ёзма тилларнинг умумий қабул қилинган синтаксисининг характерини ҳам ўзгартирди.

Инверсия, яъни сўз бирикмалари ва гаплар аъзоларининг умумий қабул қилинган тартибининг ўзгариши туркий тиллар учун янги ҳодиса эмас. Баъзи туркий тилларда, масалан, қадимий кумен, половец, каменподол арманлари тилида ҳамда ҳозирги караим, гагауз тилларида сўз бирикмалари ва гапларнинг эркин тарти-

би оғзаки ва ёзма нутқда кенг ишлатилди ва ишлатилмоқда. Кўп тилларнинг сўзлашув формасида сўз бирикмалари ва гапларнинг қисмлари эркин жойлашуви билан характерланади. Ёзма нутқда эса, муайян бўлиб қолган сўз тартибига асосланган нормалар сақланиб қолган. Адабий тилларнинг умумхалқ сўзлашув нормаларига яқин турган янги диалект асосига ўтиши борасида ташқи факторлар ва ҳар хил стилистик жанрлар ривожланишининг таъсирида стандарт бўлиб қолган нормалар бузила бошлади. Бадиий адабиётда, сиёсий ва жамоат арбоблари нутқида, илмий адабиётда ва ҳоказоларда ҳар хил структурадаги нутқни кўпроқ экспрессив ифода-лашда ишлатилувчи, стандарт сўз тартибини бузувчи синтактик конструкциялар учрай бошлади.

Мисол сифатида ҳар хил туркий тиллардаги қуйидаги синтактик конструкцияларни келтириш мумкин. Уларнинг синтактик ишлатилиши шу тиллар учун норма бўлиб қолди.

Озарб: Dänysyr Baky! — «Бокудан гапирамиз!»

Jasasyn sülh! — «Яшасин тинчлик!»

Rädd olsun atomcular! — «Ўўқолсин атом бомбаси!»

Қирғиз: berilet usul spravke — «Берилди ушбу справка».

Туркман: mikrofon önünde joldas — «Микрофон олдида ўртоқ

Çarujev — Чориев».

Ўзбек: äsuläni idzra etädi Klara Dzalilova — «Ашулани ижро этади Клара Жалилова».

Қозоқ: tart qolyndy Qubadan! — «Кубадан қўлингни торт!»

Бу қисқа экспрессив гапларда уларни ташкил этувчи асосий аъзоларнинг инверсияси норма бўлиб қолди. Умумий стандарт норма, масалан, озарбайжон ва бошқа туркий тилларида гапнинг эгаси кесимдан олдин келишини талаб этар эди. Бироқ кейинча инверсия кенг тарқалиб кўпдан-кўп ҳар хил грамматик конструкциялар вужудга келди. Масалан, қиёсланг:

Туркман: aaçamdzan, upanuç meen sözüme, meniñ sözüme upanuç («Акажон, менинг сўзимга инонинг»); Қиёсланг: niiredän aldum bejee baty.

bejle baýty niiredän aldym (Қаердан биз бундай бахтга эришдик)

Қўмиқ: ajtyyuz mentynlap tyrman.
tyñlap tyrman, ajtyyug. («Айтинг, мен эшита-
ман».)

Олтой: kece myn körgöm ony. («Мен уни кеча кўр-
дим».)

anda bolboon men «У ерда мен бўлганим
йўқ».)

Чуқур бадий ифодалаш учун ишлатилувчи гапнинг стандарт бўлмаган тартибига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Туркий тиллар учун характерли бўлган сўз тартибининг сўз бирикмалари ва гаплардаги нормал тартибини инверсия ва эркин сўз тартиби орқали ифодалашдан ташқари, тилдаги ички процесслар таъсирида ривожланган бошқа синтактик конструкциялар ҳам мавжуд. Содда гапга оид бундай хусусиятларга қуйидагилар киради: 1) ҳозирги туркий тилларида кириш сўзлар ва кириш гаплар кенг тарқалган. Улар қадимий ва ҳозирги ёзувдаги тиллар тараққиётининг бошланғич этапларида фақат поэтик жанрда учрар эди.

Ўзбек тилида кириш гапли конструкцияга мисол: bu bala, men oylaiman, sizni aldap ketmäjdi. — («Бу бола, мен ўйлайман, сизни алдаб кетмайди».)

Kecasi birdän, men şu waqt islap otiryan edim, darwaza taqilladi. — «Кечаси бирдан, мен шу вақтда ишлаб турган эдим, дарвоза тақиллади».)

Туркман: şen meni öldürme, belki waýet bolar, menin de şana kömegim deger. — «Сен мени ўлдирма, балки бир вақт бўлар (келар), менинг ҳам сенга ёрдаимим тегар». Туркман тилида ҳам кириш сўз ва гапларнинг ривожланишини қиёсланг: birindziden — «биринчидан», ikkinciden — «иккинчидан», bir tarapden — «бир тарафдан», biziñ pikirimizce «бизнинг фикримизча» ва ҳоказолар; қўмиқ тилида кириш сўзли гаплар масалан: meni hysabymda, sabanýa, suqma bizge hali de tez. — «Менинг ҳисобимда походга чиқишга ҳали бизга вақт эрта»; 2) изоҳловчи аъзоларга эга бўлган гаплар туркий адабий тиллар учун характерли бўлмай, ҳо-

зирги тилларнинг барча стилистик кўринишларида кенг ишлатилади. Қиёсланг, тува тилида: уюшган ҳол: *men baza-la siler ysqas, anyjaqtar ysqas amyrap turar kizi der men.* — «Мен ҳам сизлардек—ёшлардек хурсандман».

Уюшган аниқловчи: *Çeçekmaa undyula qoncuonzaçaj ewes bödüüm dys ceerbi xar'ly* — «Чечакма, ҳеч қандай алоҳида эмас, оддий қиз, йигирма ёшли».

Олтой: келишикларда тўлдирувчиларнинг уюшиб келишига мисол: *biske üj ulusqa, sler bajla qandyj bir djenil is bersneer.* — «Биз — хотинларга, сиз балки қандай бўлмасин осонроқ иш берарсиз». Сифатдош билан ифодаланган аниқловчиларнинг уюшиб келишига мисол: *masyna djuuqtar kelede oboçolordo oturğan mecirtkeler qorquğan bojynsaucur. cuçala djanynnda tur an öskö oboço ucu qondylar* — «Машина яқинлашганда хашак ўрамида ўтирган бойўғлилар қўрқиб учиб, бошқа тарафдаги хашак ўрамига қўндилар».

Сифат билан ифодаланган аниқловчиларнинг уюшиб келишига мисол: *tal ortoz ynda turğan turalar yuqтан qarabogо bolup körünip turу.* — «Тол ўртасидаги уйлар узоқдан тўқ оқариб кўринарди». 3) солда гап структурасидаги барча туркий тиллар учун умумий қонуниятлардан ташқари, баъзи тиллар ўз специфик хусусиятларига эгадир. Улар тиллар тараққиётидаги янги шароитлар таъсирида ё йўқолдилар, ёки ўз продуктивлигини йўқотдилар, ёки янги конструкциялар билан ўрин алмашдилар. Бу ўзгаришларга қуйидагиларни киритиш мумкин: Тува тилида: а) кесим составида субстантив элементларига эга бўлган содда гапнинг

эски моделлари; уларга *kizi* — «киши», *ulus* — «халқ», *cüwe* — «наrsa» каби сўзлар ҳам киради: аста-секин йўқолиб боровчи ва субстантив элементсиз моделлар билан алмашувчи, яъни анча продуктив конструкция типлари: *men kelgen (men)* — «Мен келганман» (*men kelgen kisi* ўрнида), *bis kelgen bis* — «Биз келдик» (*bis kelgen ulus bis* ўрнида), *pös turған* — «сада турарди» (*pös turған cüwe*); б) унов гапларнинг тамомланмаган кесимли конструкциялари продук-

тивроқ бўлиб қолди. Масалан: konferencijaning kirzikkilerin-ge bajyr! — «Конференция қатнашчиларига салом!» (konferencijaning kirzikkilerin-ge bajyr cedireeliner — «Конференциянинг қатнашчиларига салом топширамиз» ўрнида); dele—gejde tajbyr! — «Жаҳонга тинчлик» (belegejde tajbyrnyu xapdyrar — «Жаҳонда тинчлик ўрнатамиз» ўрнида); в) ўзлик-мажхул даражада (возвратно-страдательный залог) ифодаланган кесимли гапларнинг активлашуви; масалан: saʻaa bizittingen «Хат ёзилган»; г) аниқловчили сўз бирикмаларида грамматик шаклланишнинг қисқариши, масалан: Ulu Xem rajon—Катта Хем райони (Ulu Xem qozuyni ўрнида); Muznuu Afrika respublika — «Жанубий Африка республикаси» (Murnuu Afrikanyn respublikasy ўрнида); д) авваллари характерли бўлмаган эга ва кесимнинг мослашуви; шу жумладан, масалан, zwenocular azylyn soqsatpaannar. — «Звено аъзолари ўз ишларини тўхтатмадилар» (zwenocular azylyn soqsatpaan ўрнида).

Эргашган конструкцияли гаплар синтаксиси ҳозирги тилларда энг кўп трансформацияга учради. Маълумки, туркий тилларнинг типик синтактик структурасида эргашган конструкцияли гаплар учун инфинитивли, сифатдошли ва равишдошли оборотлар билан мураккаблашган содда гаплар характерли эди. Бу оборотлар авваллари аниқловчили чўзиқ группаларни ўз ичига олган структурадан, яъни аниқловчи + маънодор субъект + қаратқич келишиги + аниқланмишдан (инфинитив ёки сифатдош билан ифодаланган) иборат эди. Бу эгалик аффикси ва равишдошли маъноли предикатни гап составига қўшишда кўп ишлатилар эди. Ҳозирги кўпчилик туркий тилларда эргашган конструкцияли гаплар кўп ишлатилади. Боғловчили ва боғловчисиз қўшма гапларда эргаш гаплар кўпинча бош гапдан кейин келиши ҳамда олмош ва ўзининг реал маъносини йўқотган қисқа кириш гапларнинг ҳар хил эргаштирувчи боғловчи воситасида гапга уланиши характерлидир. Масалан: Ўзбек: сифатдошли конструкция dexqanlar u saxdān bu saxgā qonawerädigān qus emäs — «Деҳқонлар у шохдан бу шохга қўнаверадиган қуш эмас» гапи қуйидаги конструк-

цияга алмашинуви мумкин: dexqanlar qus emäs (ki, u saxdän) bu saxgä qonaverädigän.

Сифатдош оборотларининг ўрнини эгалловчи конструкцияларни қиёсланг: Biz muqafat berdik, qajsiki yaxsi islägänlärpä — «Биз мукофот бердик, қайсики, яхши ишлаганларга». Men bu sirni sizgä ajtaman, qacanki siz öz wadañizni bädzärsañiz — «Мен бу сирни сизга айтаман, қачонки сиз ўз ваъдангизни бажарсангиз!» — Men bu isni bazarämän qacanki direkcija menga tegisli sarait tuñdirib bersa — «Мен бу ишни бажараман, қачонки, дирекция менга тегишли шариит туғдириб берса».

Қўмиқ: saq jallaw, budaj tögölüp bola, sa sajaly jurit intelligencijany kömegi kerek — «Ҳаво иссиқ, бўғдой пиша бошлади, шунинг учун қишлоқ интеллигенциясининг ёрдами керак». (sa sajaly — боғловчи.) Munda bir basya zat bar edi, neqi tögül gelgen qağyrda köpüdegensöz joq edi. — «Бу ерда бир бошқа нарса бор эди, чунки олинган хатда «кўп» сўзи йўқ эди» (negi tögül — боғловчи);

Қозоқ: Setki at boldyrsa ogasy zoq sondyqtan sal maqty setki atqa sala ajda. — «Четдаги от чарчасин, шунинг учун четдаги отни кўпроқ ҳайда» (sondyq tan — боғловчи); äñdimeniñ öte qyzyq bolçe ani sonsa bäre de bir sözün zibermejtyndady. — «Ҳикоя шунчалик қизиқ эдики, ҳамма бирорта сўзини қолдирмай эшитди» (bol any sonsa — боғловчи); mine, men endi adamdar turaly ajtup bere alamyn nege desegiz tüsine bastadym. — «Мана, мен энди одамлар ҳақида айтиб бера оламан, нега десангиз, тушуна бошладим» (nege desañiz — боғловчи). Деярли барча туркий тилларда боғловчилар кенг ишлатила бошлади. Масалан, қиёсланг:

а) ўзбек: Ki, qacanki, qajsiki, qajerda, toki, wa, suniñ ucun;

б) олтой: neniñ ucun deze, onyñ kereginde, onyñ, ucun, aj darma, anajdarda;

в) қирғиз: antkeni;

г) қорақалпоқ: öjtkeni, nege deseg;

д) тува: oon coḡuli ṛady Sendi, a solazy Odaar ва ҳоказо. «Унинг асл номи, Сенди, тахаллуси Одаар».

Ҳозирги туркий тиллар синтаксисидаги типологик ўзгаришлар кўпгина мисоллар билан изоҳланиши мумкин. Лекин бу келтирилган мисоллар туркий тиллар синтактик қурилишининг жуда муайян эканлиги ҳақида умумий хулосага келишга ёрдам беради. Бу типологик ўзгаришлар ҳозирги туркий тилларга хос бўлган асосий синтактик хусусиятларни бузмайди. Туркий тиллар грамматик структурасидаги типологик ўзгаришлар синтаксисда жуда секинлик билан вужудга келди. Бу ўзгаришлар — тилдаги қандайдир тубдан силжишлар сўз бирикмалари ва гапларнинг барча асосий синтактик конструкцияларидаги оддийгина трансформация эмас. Улар шу давргача кам қўлланилган маълум синтактик моделларнинг ташқи ва ички таъсир хусусан, туркий тилларга бошқа синтактик структурадаги тиллар таъсирида ҳамда тилларнинг ўзига хос имманент тараққиёти борасида баъзи сўз бирикмалари ва гаплар конструкцияларини кўпроқ ишлатиш натижасида ҳосил бўлди. Давр ўтиши билан туркий тилларнинг фонетик структураси жуда кўп ўзгаришларга ва трансформацияга учради. Бироқ туркий тилларнинг грамматик қурилиши, хусусан, синтаксиси деярли муайян бўлиб қолди.

Барча типологик ўзгаришлар, ҳатто гагауз ва караим тиллари каби туркий тилларда ўзига хос синтактик хусусиятлар бўлса ҳам, фақат, қисман, умумий структурадаги силжишларни бузмайдиган, барча туркий тилларнинг сўзлашув нормаларига зид бўлмайдиган хусусиятлар билан чегараланади. Қизиги шундаки, асосий синтактик бирликлар структурасидаги юқорида кўрсатилган типологик ўзгаришлар баъзи эски ёзувга эга бўлган тиллар тарихи учун янги, биринчи бор пайдо бўлган ҳодисалар эмас. Маълумки, масалан, эски озарбайжон, эски ўзбек ва бошқа баъзи эски ёзувли тилларда сўз бирикмалари ва гаплардаги бўлакларнинг ҳар турдаги инверсияси ва эргаш гапли қўшма гап конструкциялари фақат поэтик жанрда эмас, балки проза жанрида ҳам кенг ишлатилган. Адабий тил асосларининг ўзгариши билан бу конструкциялар баъзан активлашди ва продуктивлашди, баъзан эса, йўқолиб борди ва кам продуктив бўлиб қолди. Бироқ қандай бўлмасин тилнинг потенциал воситалари сифатида сақ-

ланиб келди. Туркий тиллар системасидаги типологик силжишлар борасида синтактик морфологияга хос бўлган баъзи ўзгаришлар рўй берди. Бу силжишлар қуйидаги ҳодисалар билан характерланади: а) баъзи послелогларнинг келишик аффиксларига айланиши, масалан, қозоқ тилидаги *мен — бен — пен* послелогларининг кўрсатиш функциясидаги жўналиш-қўшиш (творительно — соединительный падеж) келишиги аффиксига айланиши; ҳаракатнинг бажарилиш воситаси — энди жуан дауыспен айту — «*йўғон овозда қўшиқ айтиш*, ҳаракатнинг тарқалиши — «мен философиямен шуғулданаман» — «*Мен фалсафа билан шуғулланаман*»; кенг объектга — биз жағалаумен журдік — «Биз қирғоқ бўйлаб юрдик»; ҳаракат қуроли — ол аяғымен итеріп жіберді — «*У оёғи билан итариб юборди*»; ҳаракат воситаси — поездбен журу — «Поезд билан юрмоқ» ва ҳоказолар тува тилида че/же послелогларининг жўналиш келишиги аффиксига айланиши: масалан, кижиге — «одамга»; б) баъзи келишик формалари ва послелоглар маъносининг кенгайиши ва баъзи феъл ўзаклари учун келишик ва послелоглар бошқарувининг янги нормалари бўлиши, масалан, ўзбек: *бу масалада ййламоқ, ишингизда муваффақият тилайман* (ишингизга — ўрнида), қозоқ; басшылыққа алу — «бошчиликка олмоқ»; в) от бошқарувли конструкцияларнинг активлашуви, масалан, ўзбек: жаҳонга тинчлик, озарбайжон: гана ган, өлума өлум — қонга қон, ўлимга ўлим; г) баъзи кесим формаларини функционал чегаралаш ва у билан боғлиқ равишда уларнинг маъноларини стилистик ва маъно жиҳатдан фарқлаш; масалан, тува тилида икки модал вариантдаги замон формалари типларидан ырлап тыр — «у қўшиқ айтар экан» ва ырлайдир «айтадиларки, у қўшиқ айтар экан» процесси тамомланди; қирғиз тилида давомий процессни одатдаги ҳозирги замон формасидан фарқловчи ҳозирги замоннинг жуда янги формаси пайдо бўлди, масалан; тынчтыкты жактоочулардын саны есууда. — «Тинчлик тарафдорларининг сони ортмоқда». Туркий тиллар грамматик структурасидаги типологик ўзгаришлар ва силжишлар ҳар хил эски ёзувли ва янги ёзувли туркий тиллардаги жуда кўп мисоллар билан ёритилиши мумкин эди. Бироқ, бу ерда келтирилган фактлар ҳам туркий тиллар грамматик қурилишининг жуда муайянлиги ҳақида умумий хулосага келишга ёрдам бера олади. Улардаги типологик ўзгариш-

лар, одатда, тилларнинг асосий грамматик хусусиятлари ва қурилишига зид келмайди.

АДАБИЕТЛАР

Асосий:

Н. А. Баскаков. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. М., «Наука», 1975.

Ю. В. Раждаевский. Типология слова. М., 1969.

Принципы описания языков мира. М., «Наука», 1975.

Б. А. Успенский. Структурная типология языков. М., 1965.

Қўшимча:

Э. Венвенист. Классификация языков. «Новое в лингвистике». Вып. III. М., 1963.

Н. З. Гаджиева. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., «Наука», 1975.

Э. А. Макаев. Сравнительная, сопоставительная и типологическая грамматика. ВЯ, 1964, № 1.

Т. Милевский. Предпосылки типологического языкознания. «Исследование по структурной типологии». М., 1963.

Новое в лингвистике. Вып. III. М., 1963 г.; Вып. V, 1963.

Б. А. Серебренников. Вероятностные обоснования в компаритивистике, М., «Наука», 1974.

В. З. Панфилов. Философские проблемы языкознания. М., «Наука», 1974.

БИЛИНГВИЗМ МАСАЛАЛАРИ

СССР халқлари тилларининг ҳозирги тараққиёт этапида билингвизм масаласи энг актуал проблемалардан биридир. Совет Иттифоқидаги ҳар бир республика, ҳар бир областда аҳолининг кўпчилик қисми тафаккурнинг реализация воситаси сифатида у ёки бу даражада, икки тилни ишлатади: миллий она тили ва миллатлараро алоқа воситаси бўлган рус тили.

Шуни алоҳида айтиш керакки, икки тиллилиكنинг (билингвизмнинг) Совет Иттифоқи шароитида ҳосил бўлган характери ва типи ўз состави ва сўзловчилари жиҳатидан энг кўп миқдордаги (славян тилларидан кейин) туркий тиллар билан рус тилининг контактга киривида, яъни бирор туркий тил ва рус тили борасида аниқланади.

Туркий тилларнинг кўпчилиги революциядан аввал ривожланган адабий формасига эга эмас эди. Туркий тиллар тараққиётининг дастлабки даврларида уларнинг ижтимоий функциялари тор бўлгани, улар билан рус тили ўртасидаги алоқа бир томонлама бўлгани табиийдир. Бироқ Октябрь революциясидан кейин туркий тилларнинг ўсиши ва такомиллашувида рус тили катта роль ўйнади ва уларда аста-секин «силлиқлашув» рўй берди. Эндilikда эса СССР халқлари туркий тилларининг элементлари рус тилига таъсир ўтказмоқда.

Туркий — рус билингвизмининг тарихий тараққиётида ва бу тилларнинг ўзаро таъсирида тескари процесслар ҳам сезилади, яъни шундай даврлар ҳам бўлганки, туркий тиллар анча кенг ва универсал ижтимоий функцияларга эга бўлган ва бунда туркий тилларнинг славян тилларига (шу жумладан, рус тилига) таъсири интенсив равишда ва асосан кучли бўлган. Бу процессларнинг из-

ларини рус тилидаги жуда кўп туркий лексик ва қисман грамматик элементларда кўриш мумкин.

Туркий халқлар учун икки тиллилик уларнинг бутун тарихий тараққиёти давомида ва барча районларда тарқалиши доимий ва традициондир. Анча интенсив ифодаланган икки тиллиликнинг қадимий даврдаги кўринишлари туркий-мўғул, туркий-фин-угор ва туркий-форс, туркий-араб бўлиб, уларнинг ўзаро таъсирини кўрсатувчи хусусиятлар ҳозирги давргача сақланиб қолган. Бу таъсир бир томондан, Сибирь ва Волгабўйи туркий тилларида, бошқа томондан Ўрта Осиё ва Кавказ туркий тилларида ҳозиргача кўринади. Ҳозирги даврда Совет Иттифоқидаги барча туркий тиллар учун туркий-рус (албатта, бу тилларнинг ўзаро таъсири) билингвизми характерлидир.

Баъзи сабабларга кўра икки тилда сўзлашувнинг хусусий ҳолда жамиятнинг алоҳида қатламлари томонидан ишлатилиши энг қадимий даврларда туркий-хитой, туркий-санскрит, туркий-эски эрон билингвизми бўлиб, кейинча туркий-араб икки тиллилиги ислом динини қабул этган кўпчилик туркий халқлар томонидан ишлатилган. Туркий тиллар тараққиётининг ҳозирги этапида, кўпроқ қўлланувчи туркий-рус икки тиллилигидан ташқари алоҳида территория ёки аҳолининг профессионал группалари учун характерли бўлган бошқа хусусий типдаги билингвизмлар ҳам учрайди. Ғарбий районларда тарқалган туркий тилларда қуйидаги типдаги икки тиллилик характерлидир: масалан, караим-литов ва караим-поляк (Литва), гагауз-болгар ва гагауз-молдав (Молдавия), караим-украин ва гагауз-украин (Украина), жанубий районларда турк-француз икки тиллилиги ва у билан кураш олиб бораётган турк-инглиз (Туркия) ва ундан ташқари турк-арман, турк-форс, турк-грек, озарбайжон-арман, озарбайжон-форс, қўмиқ-авар, кабардин-балқар (Кавказ), Ўрта Осиё ва Марказий Осиёда ўзбектожик, уйғур-хитой, Волгабўйи ва Сибирда эса туркий-финно-угор икки тиллилиги мавжуд. Бироқ икки тиллиликнинг кўрсатилган барча кўринишлари аҳолини қамраб олишига кўра жуда чегараланган ва хусусийдир. СССР даги туркий халқлар учун асосан икки тиллиликнинг, юқорида кўрсатилганидек, «Она тили + миллатлараро алоқа тили» типи типологик жиҳатдан умумий ҳисобланади. Бироқ алоҳида ҳолда Совет Иттифоқидаги

миллий тиллар чегараланмаган даражада тараққий этиш перспективасига эгадир. Юқорида айтилганидек, икки тиллилик ва тиллар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг натижалари кўп жиҳатдан уларнинг функционал тараққиёт даражасига боғлиқ. Маълум тилнинг функцияси қанчалик кенг ва универсалроқ бўлса, функционал жиҳатдан тор сферада ишлатилувчи тиллар билан контактга кирганда, шунчалик кам таъсирга учрайди. Кўринадики, бундай типдаги икки тиллиликда ўзаро таъсирдаги тиллардан бири кам ўзгарувчи ва бошқа тилга актив таъсир этувчи бўлиб, иккинчиси кўп ўзгарувчи ҳисобланади. Умуман, табиийки, туркий-рус икки тиллилигида рус тили анча кенг ижтимоий функцияга эга бўлган ва ҳозир ҳам эгадир. Рус тили миллатлараро восита тили сифатида фақат туркий халқларгагина эмас, балки барча Совет Иттифоқи халқлари учун хизмат қилмоқда. Шу сабабли, рус тили ва СССР халқларининг ҳозирги туркий тиллари ўртасидаги ўзаро алоқа уларнинг лексика, фонетика, морфология, синтаксис ва стилистикасидаги ўзгаришларни келтириб чиқарса, шундай ўзгаришлар камроқ ҳолда рус тилининг мазкур босқичларида туркий тиллар таъсирида кўринади.

Шундай қилиб, туркий-рус билингвизмини ўрганишнинг асосий аспектларидан бири контактга кирувчи тилларнинг барча босқичларида ўзаро таъсир натижасида ҳосил бўлувчи ўзгаришларни, аввало туркий тилларнинг барча босқичларидаги ўзгаришларни ўрганишдир, чунки бу тиллар ўртасидаги ўзаро таъсирда туркий тиллар кўпроқ ўзгарувчандир.

Рус тили таъсирида бўлган ўзгаришларни тадқиқ қилиш орқали ҳар хил тил босқичларининг бу таъсири борасида бир-бири билан боғланиши бир хил даражада эмаслигини осонлик билан аниқлаш мумкин. Бу боғланиш тил босқичларининг муносабатлари ва уларнинг тузилиш характерининг ҳар хиллиги билан изоҳланади.

Сўз — тилнинг асосий бирлиги бўлса, тилнинг лексик состави очиқ кўпликдан, (открытое множество) иборат. Лексиканинг система сифатида тузилиш даражаси тилнинг бошқа босқичларига нисбатан камроқ бўлиб, энг кўп таъсир ўтказувчи тил босқичи — лексикадир. Фонетик ва морфологик ҳодисалар ўзаро таъсирдаги тилларга фақат лексика орқали киради, шу жиҳатдан лексика тиллар таъсирида асосий аниқловчи босқич сифатида

кўринади. Шу жиҳатдан лексика ижтимоий функцияси тор бўлган бошқа тилга таъсир ўтказмай, балки қандайдир даражада актив таъсир этувчи кенг социал маънодаги тилга ҳам таъсир кўрсатади. Бунга далил сифатида баъзи янги туркий лексик элементларнинг рус жонли сўзлашув нутқида ва рус адабий тилида ишлатилишини кўрсатиш мумкин.

Рус тилининг Совет Иттифоқидаги истаган туркий тил лексикасининг тараққиётига таъсири фақат айрим сўзларни ўзлаштириш билан чегараланмай, сезиларли даражада баъзи туркий тилларнинг барча лексик структурасини қайта қуришга олиб келди. Янги социал шароитларнинг таъсирида мамлакатимизнинг иқтисодий ва маданий ривожланишида янги тушунчаларнинг ҳосил бўлиши билан туркий тиллардаги кўпгина сўзлар ўз маъно системаларини ўзгартирди. Тўғри, ўзлаштирилган сўзлардан ташқари, конкрет тиллардаги бор сўзлар янги-ча ишлатила бошлади. Эски сўзларнинг маъноси жуда кенгайиб кетди; рус тилида ва у орқали кириб келган сўзлар таъсирида мураккаб синонимик қаторлар, янги маънодаги сўз вариантлари ва дублетлари пайдо бўлди; ҳар хил составли қўшма сўз ва терминлар ҳосил бўлди; продуктив аффиксларнинг маънолари кенгайди ва баъзи сўз ҳосил қилувчи продуктив бўлмаган моделлар активлашди; фразеологизмларнинг янги типлари пайдо бўлди; лексик ва лексик-фразеологик калькалар кенг қўллана бошланди.

Бу барча процесслар туркий тиллар лексик структурасини ўзгартирди. Экономика, фан ва маданиятнинг барча соҳаларига тегишли махсус терминология ривожланди ва бойиди. Бу тўғри кириб келган сўзлар ва сўз яшашнинг ички ресурсларини ишлатиш ҳисобига ҳамда диалект ва касб-ҳунар лексикасидан фойдаланиш ҳисобига бўлди.

Шуни айтиш керакки, туркий тиллар лексикаси ва терминологиясининг тараққиётида рус-туркий икки тиллиги билан боғлиқ равишда ва уларнинг ўзаро таъсирида рус тили бир меъёрда манба-тил сифатида туркий тиллар ички ресурсларининг активлашувида ўзига хос импульс туғдиради.

Тил фонологик босқичининг система сифатида тузилиш даражаси лексикага қараганда каттадир ва шу туфайли тилнинг фонетик, кенг маънода фонологик струк-

тураси тилларнинг ўзаро таъсири борасида кам ўзгаришларга эга бўлади. Туркий тиллар тарихида фонетик структуранинг баъзи типологик силжишларга ҳар хил даражада ва интенсивликда дучор бўлганлиги маълум. Қандайдир фонеманинг тўғри кириб келган лексика билан бирга таъсир қилувчи тилдан ўтиши, масалан, қозоқ тилида /э/ нинг ҳосил бўлиши шу тилнинг фонетик структурасининг қайта тузилишига ҳеч қандай таъсир ўтказмади. Ўзбек ва янги уйғур тилларида бошқа тиллар лексикасидан кириб келган сўзлар ва бу тилларнинг бошқа фонетик структурадаги тиллар билан узвий алоқалари вокализм системасининг тўла трансформация бўлишига, фақат вокализм составини эмас, балки қисман консонантизмни ҳам ўзгартиришга ва улардаги асосий фонетик қонуниятларни ривожлантиришга олиб келди.

Туркий-рус икки тиллилигида ва рус тилининг актив таъсирида туркий тиллар фонемалар составидаги ўзгаришлар асосан рус тилидан ва бошқа тиллардан кирган сўзлар ва терминлар билан боғлиқ равишда янги фонемаларнинг қабул қилиниши ва сингдирилиши билан характерланади. Кўпгина янги ёзувга эга бўлган туркий тиллардаги, масалан, лаб-тиш фонемалар — /в/, /ф/ аффрикатлар — /ц/, /ч/ сирғалувчилар — /х/, /ш/ баъзи тилларда — /о/, /е/ (татар, бошқирд) унлилари бошқа тиллардан қабул қилинган.

Кўп тилларнинг акцентуация системаси ўзгарди. Қабул қилинган сўзларда урғу, улар алоҳида ҳолда бўлса, ҳозирги тилларда манба — тилдаги ўша бўғинга тушади. Қабул қилинган сўзларга сўз ясовчи ёки сўз ўзгартирувчи аффикслар қўшилиши билан асосий урғу охириги бўғинга кўчади; сўз ўзагида урғу иккинчи даражали характер кашф этади, қиёсланг, масалан, озарб. *вирус*, лекин ўрин келишигида *вируста*, *гамма*, бироқ чиқиш келишигида *гаммага*; қўшимчаси билан қабул қилинган сўзларда урғу одатда охириги бўғинга тушади, масалан, озарб. *анкет*, *газет*, *контор*, *машин*, *систем*. Эски қабул қилинган сўзларда ҳам урғу охириги бўғинга тушади, масалан, озарб. *булка*, *бутулка*, *бухта*, *марка*, *лампа*.

Бир бўғинда икки ёки бир қанча ундошлар бирикуви мумкин бўлгани сабабли бўғин составида ва тилларнинг янги тип бўғинлари билан бойишида сезиларли ўзгаришлар бўлди. Кўпгина туркий тилларнинг бўғин составида

ҳар хил ундошларнинг бирикиши мумкин бўлди, масалан, *про-ле-тар, трам-вай, трест, штамп* ва бошқалар.

Баъзи туркий тилларнинг морфологиясида туркий-рус билингвизми натижасида сезиларли типологик ўзгаришлар бўлса, бошқаларида эса—морфология камроқ даражада ўзгарди. Ўзаро алоқадаги тиллар актив таъсир этувчи тилни характерловчи морфологик ҳодисалар қуйидагилардир: «сўз ясовчи аффикслар продуктивлигини ошириш, янги сўзларни яшашда сўз қўшиш ролининг ошиши послелогларнинг аффиксларга айланиши, диалект формаларининг умумадабий тилга сингдирилиши, баъзи сўз ясовчи моделларнинг продуктивлигини ошириш, от бошқарувининг ривожланиши, алоҳида грамматик формалар вариантларининг унификацияси, дублетларнинг стилистик ва семантик фарқланиши, келишик формалари маъноларининг кенгайиши, келишикларнинг баъзи феъл асослари учун бошқарувда янги нормаларининг қабул қилиниши ва бошқалар.

Морфологиядаги бу барча янги ўзгаришлар рус тилининг актив таъсири натижасида бўлди. Рус тили, қисман, морфологик элементларни қабул қилишда тўғридан-тўғри манба бўлиб хизмат қилди, лекин асосан, туркий тиллар грамматикасида потенциал активликини келтириб чиқарувчи актив импульс бўлди.

Туркий-рус икки тиллилиги натижасида энг сезиларли ўзгаришлар туркий тиллар синтаксисида юз берди. Уларга сўз бирикмалари ва гаплар составида анча эркин сўз тартиби, инверсион содда гапларнинг жуда кўп ишлатилиши, инфинитивли, сифатдошли ва равишдошли оборотларнинг эргаштирувчи боғловчили эргашган гаплар билан ўрин алмашуви; уюшиқ бўлакли ва кириш сўз ҳамда кириш гапли гапларнинг ривожланиши, боғловчили боғланган қўшма гапларнинг ривожланиши ёхуд гап структурасининг ўзгариши, бош бўлақларни боғлашнинг активлашуви, аниқловчили сўз бирикмалари аъзолари грамматик шақлланишининг қисқариши ва бошқа ҳодисалар актив таъсир қилувчи тилдан билингвизм натижасида кириб келди. Ниҳоят, рус тилининг сезиларли таъсири туркий адабий тилларидаги ҳар хил стилларда рус тилига хос лексик-грамматик воситаларнинг қўлланишида кўринади. Ундан ташқари, тиллардаги ички воситаларнинг активлашуви, биринчи навбатда, диалект ва жонли-нутқ лексикаси, дублетлар ва синонимик,

лексик ва грамматик қаторларнинг стилистик ишлатилишидаги фарқланишлар ва ҳоказолар ҳисобига бўлди.

Билингвизм ва рус тилини чуқур ўрганилиши натижасида туркий адабий тилларнинг такомиллашуви ва улардаги стилистик хусусиятларнинг бойиши, хусусан, поэтик стилда янги ритм ва метриканинг қўлланиши, янги поэтик формалар ва классик поэтик қонуниятларнинг активлашуви каби масалалар кенгроқ очилди. Бадиий проза стили ва драматургияда адабий тил, жонли нутқ ва диалект элементлари лексик ва грамматик жиҳатдан турлича ишлатилади. Илмий публицистик стиль янги форма ва жанрларнинг қўлланиши, сўз ва терминларнинг кўп қабул қилиниши билан характерланади. Эпистоляр ва канцелярия стили ҳам уларда қабул қилинган лексиканинг кўплиги, терминология ва специфик канцелярия нутқ штампларига бойлиги билан ажралиб туради.

Адабий тиллар тараққиёти ва улардаги стилларнинг фарқланишида миллий совет адабиёти синонимика, неологизм, метафора ва бошқа адабий тиллар жанр-стилистик воситаларини аниқлаштириб ва ойдинлаштириб берувчи «тил лабораторияси» вазифасини бажарди.

Шундай қилиб, биз туркий тилларга билингвизм таъсирида кирган ҳодисаларга берилган обзордан баъзи хулоса ва умумлаштирмалар чиқаришимиз мумкин. Туркий тиллардаги ўзгаришларни кузатиш натижасида қуйидаги хусусиятлар билингвизм таъсирида рўй беришини кўришимиз мумкин.

Жиддий ўзгаришларга учрайдиган анча ўзгармас, барча туркий тиллар учун умумий бўлган ҳодисалар ичида аввало сўз ўзгартириш категорияси ва уларни ифодаловчи формалар, хусусан, шахс аффикслари, кўплик сон аффикелари ажралиб туради. Туркий тилларда сезиларли бўлмаган силжишлар ва четга чиқишлар сўз яшашнинг умумий структураси ва характерида кўринади. Шу билан бирга, лексиканинг баъзи разрядлари, қариндошлик муносабатлари, одам организми қисмлари, табиат ҳодисаларининг номлари ҳамда жониворлар ва уй предмети номлари, одамнинг сифати ва белгиларига оид бошқа сўзлар жуда кам ўзгаришга учрайди. Феълларнинг сезиларли қатламлари, хусусан, конкрет семантикали феъллар, олмошларнинг асосий хиллари, сонлар, равишлар, ёрдамчи сўзлар ва товуш ҳамда образли тақлидий сўзлар маълум даражада ўзгармайди.

Синтактик категориялар ичида баъзи сўз бирикмалари, инфинитивли, сифатдошли ва равишдошли оборотлар анча ўзгармасдир. Сўз бирикмалари ва гапларда аниқловчи билан аниқланмиш ўртасидаги мослашувнинг йўқлиги, бош келишикнинг кўп маъноли қўлланиши ва бошқа баъзи хусусиятлар сақланиб қолди.

Ниҳоят, туркий тиллар фонетик структурасида характерли ва ўзгармас хусусиятлардан: қатор, кўтарилиш ва лабланганлик бўйича унлилар составини, ундошларнинг умумий асосдаги составини кўрсатиш мумкин. У ёки бу даражада сингармонизм қонунияти ҳам сақланиб қолди.

Юқорида кўрсатилган асосий босқичларга (фонетик, лексик, грамматик) хос барча ҳодисалар ё ўзгармай қолади, ёки билингвизм шароитида актив таъсир кўрсатувчи тилнинг жуда кучсиз таъсирига учрайди. Аксинча, асосий тил босқичларининг баъзи қисмлари билингвизм таъсирида жуда сезиларли равишда ўзгаради. Уларга лексика, асосан, унинг фан, сиёсат, иқтисод ва идеология билан боғлиқ терминологик қисми ҳамда ҳар хил мавҳум тушунчаларга хос лексика киради. Лексика билан бирга кенг ижтимоий функцияга эга бўлган таъсир қилувчи тил торроқ, социал аҳамиятдаги иккинчи тилга баъзи унда бўлмаган фонемаларни олиб киради. Улардан, одатда, омонимларни ҳосил қилувчи восита вазифасини бажарувчилари иккинчи тилга ўтади. Аввал айтилгандек, кўпгина туркий тилларга рус ёки рус тили орқали интернационал лексикага оид сўзларнинг кириб келиши натижасида авваллари туркий тиллар фонологик системасида бўлмаган фонемалар қабул қилинди. Агар тилда [п], [б], [в] фонемалари бўлса, қабул қилинган [ф], [в] каби фонемалар ёрдамида сўз маънолари фарқланди. Туркий тилларда [һ] фонемасининг қўлланиши, [ц] фонемасини [с] ва [ц] товушларига эга бўлган сўзларда фарқлаш, унли [о] ва [е] фонемаларининг яқин товушлардан ва бошқа [и] ва [і] (татар, бошқирд, хакас тилларида) фонемаларидан фарқлаш орқали сингиб кетиши характерлидир.

Бироқ, у ёки бу адстратнинг узоқ таъсири натижасида баъзи фонетик қонуниятлар сезиларли равишда ўзгаради. Мисол сифатида ўзбек тилида сингармонизмнинг эрон тиллари таъсирида деярли йўқолиб боришини, янги ундошларнинг кириб келиши борасида ундошлар составида янги коррелятив муносабатларнинг пайдо бўлиши,

турк тили диалектларининг шарқий вилоятидаги қўшни адстратлари таъсирида аспирацияли ундошларнинг ҳосил бўлишини келтириш мумкин.

Грамматикада жуда кучсиз таъсир аввало, синтактик конструкцияларда, сўз бирикмалари ва гапларнинг сўз тартибида қўшма гапларда эргашган конструкцияларда кўринади. Морфологияда эса кучсиз таъсир баъзи сўз ясовчи моделларда, сўзга продуктив аффиксларни қўшишда ва сўзларни бириктириш процессларининг активлашувида, баъзи сўз туркумларининг ривожланишида, хусусан, сифат составининг ўсишида, отли ва феълли бошқарувнинг универсаллашувида, келишик маъноларининг кенгайиши ва ҳоказоларда кўринади.

Баъзи бир тилларнинг морфологик системаси бошқа тиллардаги баъзи морфологик элементларнинг тўғридан-тўғри ўтиши ҳисобига бойийди. Бунда, асосан, сўз ясовчи морфемалар ўзлаштирилади. Ниҳоят, ўзаро алоқадаги тилларнинг морфологик системалари бу системалардаги ҳар хил элементларнинг келгуси тараққиётдаги йўналишига ҳам таъсир ўтказди.

Билингвизм натижасида она тили конкрет тарихий шароитда ўзга тилнинг ўзаро алоқалари асосида, уларнинг структурал хусусиятлари таъсири остида турли даражадаги ўзгаришларга учрайди.

АДАБИЕТЛАР

В. А. Аврорин. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л., «Наука», 1975.

Проблемы двуязычия и многоязычия. М., «Наука», 1972.

Ю. Д. Дешериев. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Развитие общественных функций литературных языков. М., «Наука», 1976.

Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Внутроструктурное развитие старописьменных языков. М., «Наука», 1973.

Социолингвистические проблемы развивающихся стран. М., «Наука», 1975.

Новое в лингвистике. Вып. VIII, М., «Прогресс», 1975.

ХОТИМА

Ҳозирги илмий-техника революцияси даврида барча фанлар қатори тилшунослик ҳам ривожланиб бормоқда. Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан боғланиши борасида янги соҳалар вужудга келмоқда. Тилшунослик фани билан бошқа фанлар орасида мустаҳкам «қўприк»

яратилмоқда. Тилшунослик фанининг бошқа ижтимоий ва техника фанлари билан алоқаси ҳақида қизиқарли ва баъзан мунозарали фикрлар айтилмоқда. Аслида, тилшунослик фанининг кўп қирралилиги, унинг фалсафа, социология, психология, педагогика, биология каби фанлар билан боғлиқлиги ҳеч шубҳасиздир. Чунки тил асосан ижтимоий-социологик ҳодиса бўлиб, жамиятнинг тараққиёти натижасида аста-секин такомиллашиб бориши ҳақида, тилнинг одам психологиясига хослиги, унинг талаффузи ва эшитилиши физиологик ва акустик жараёнлиги, уни ўрганиш учун бошқа фанлар сингари педагогика, психология ва методикадан фойдаланиш зарурлиги ҳақида жуда кўп гапирилган.

Бироқ кейинча бу фанларнинг ўзаро алоқаси натижасида социолингвистика, психолингвистика, паралингвистика, антрополингвистика, этнолингвистика, математик лингвистика каби янги соҳалар келиб чиқди. Эндиликда тилшунослик оддийгина тил ҳақидаги фан эмас, балки мураккаб, кўп қиррали ва кўп соҳали фан сифатида қаралмоқда.

Тил шеvasидаги хусусиятларни илмий равишда чуқур ўрганмоқ учун ўша шевада сўзловчиларнинг миллий ва маданий томонларини яхши билмоқ талаб этилади. Чунки бу шевадаги баъзи сўз ва терминлар унда сўзловчиларнинг урф-одати, касб-ҳунари ва бошқа хусусиятларига боғлиқдир. Ундан ташқари, бир тилдаги баъзи аломатлар бошқа тилларга ўтишида шу тилларда сўзловчи миллатлар ўртасидаги ўзаро маданий ва иқтисодий алоқалар ҳам катта таъсир кўрсатади. Бу борада жаҳонда энг қудратли рус тилининг аҳамияти жуда каттадир. Ўртоқ Ш. Р. Рашидов айтганидек: «Рус тили миллий тилларнинг ривожига ҳар тарафлама ва баракали таъсир ўтказиб келди ва ўтказмоқда. Айни вақтда унинг ўзи миллий тиллардан айрим сўзларни қабул қилиб олмоқда, бошқа миллатларнинг ифода воситаларини ўзига сингдириб ўзлаштирмоқда, шу тариқа ўзининг лексика запасини бойитмоқда. Бу — диалектик ўзаро таъсир замиридаги ўз моҳият эътибори билан ғоят прогрессив бўлган битта объектив қонуниятли жараённинг икки жиҳатидир»¹.

¹ Ш. Р. Рашидов. Рус тили — Совет Иттифоқидаги ҳамма миллатлар ва элатларнинг ўзаро муомала ва ҳамкорлик тили. «Ўзбекистон коммунисти», 1975, № 12, 17-бет.

Ҳозирги замон тилшунослигида рус, она ва чет тилларини алоҳида ва ҳар хил тилларни қиёсий-типологик равишда ўрганиш ҳам ривожланиб бораётир. Тилнинг ривожланишига, фан, маданият, иқтисод ва техниканинг жуда катта қадамлар билан илгари бораётгани, матбуот, радио, телевидение, кино, театр ва бошқалар салмоқли ҳисса қўшмоқда.

Одамнинг фаолияти бир қанча форма­ларда амалга оширилади: меҳнат фаолияти, билиш фаолияти, алоқа (нутқ) фаолияти кабилар. Умуман, одам фаолиятини, унинг психикасини психология фани ўрганса, нутқ фаолияти эса, улар оралиғидаги соҳа—психолингвистикада чуқур текширилади. Психолингвистика одамнинг нутқ фаолиятидаги ички нутқнинг ҳосил бўлиши ва ташқи — бошқа фаолиятлар билан алоқадорлик томонларини илмий тадқиқ этади. Одам тафаккурида борлиқ ҳақидаги билим ва тушунчаларни, яъни, фалсафий ва психологик хусусиятларни нутқ воситасида, жамиятнинг бошқа аъзоларига етказиб бериш ва уни қандай амалга оширилишини ўрганиш жуда мураккаб ва кўп томонлама вазифадир. Нутқнинг ҳосил бўлиш механизми ва ундаги физиологик-акустик жараёнлар: сўзларни танлаш ва уларни бириктириш орқали грамматик бирликларни тузиш ва унда маъно-мазмун томонларини ҳисобга олиш ва ниҳоят, нутқ фаолиятининг тафаккур ва эшитиб ҳис қила билиш билан боғлиқ бўлган хусусиятларини ҳар томонлама ёритиш психолингвистик илмий-тадқиқот ишларининг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳақиқий психолингвистик текширишлар тилшуносликни бошқа фанлар, биринчи навбатда, психология ва социология билан узвий алоқадор равишда олиб боришни талаб қилади.

Одамнинг алоқа фаолияти фақат оғзаки ва ёзма нутқ ёрдамида эмас, балки имо-ишоралар, ҳис-ҳаяжон, ҳаракат ва мимика ёрдамида ҳам амалга оширилади. Алоқа фаолиятидаги имо-ишоралар, ҳаракат, мимика ва нутқда овознинг махсус ўзгариши каби хусусиятлар янги соҳа—паралингвистикада ўрганилади. Паралингвистика бошқа фанлар, хусусан, семантика, театр ва музыка санъати назарияси билан боғлиқ бўлган қизиқарли соҳадир¹. Шароит тақозаси билан бир йўла нутқ ва имо-ишора, ҳара-

¹ Қаранг: Г. В. Колшанский. Паралингвистика. М., Из-«Наука», 1974.

кат ва мимика ёрдамида алоқа фаолияти амалга оширилиши мумкин. Бунда оғзаки нутқимизга имо-ишора, ҳаракат ва мимика жўр бўлади ва унинг мазмундор, тушунарлироқ бўлишига ёрдам беради. Бу соҳадаги ишлар кўринишидан анча содда бўлса ҳам, паралингвистика миллий маданият ва санъат, тил ва тафаккур, оғзаки нутқ ва музиканинг ўзаро алоқасини ойдинлаштириб беради.

Тилшунослик фани фақат ижтимоий фанлар билан эмас, балки бошқа аниқ табиий фанлар билан ҳам мутасил боғланиб бормоқда. Бу боғланиш унинг кибернетика ва математика, акустика ва биология каби фанлар ёрдамида таржимон машиналар яратиш, нутқни автоматик равишда англовчи ва сўзловчи аппаратлар кашф этиш соҳасидаги ишларида акс этади. Бундай илмий тадқиқотлар тилшуносликнинг назарий ва амалий масалаларини ҳал этишда катта ёрдам беради.

Тилшуносликнинг кўп қирралиги унинг бошқа фанлар билан алоқа интеграциясида, кўп соҳали ва кўп тармоқли бўлиб боришида кўзга ташланади. Бу эса тилдаги бирор ҳодисани ўрганишда унинг бошқа фанлар билан алоқадор томонларини ҳам назардан четда қолдирмасликни, ҳар бир хусусиятни ҳар томонлама чуқур ўрганишни тақозо этади.

МУНДАРИЖА

Кириш	5
-----------------	---

Биринчи боб

Тилшунослик фанининг предмети

Тилнинг бошқа фанлар томонидан ўрганилиши	9
Тилшунослик фанининг предмети сифатида тилнинг таъ- рифи	12
В. Фон Гумбольдт таълимоти	12
«Ёш грамматикачилар» мактаби таълимоти	14
Ф. де Соссюр таълимотида тилшуносликнинг предмети	15
Хулоса	19
Адабиётлар	20

Иккинчи боб

Фонетика ва фонология

Фонетика ва фонологиянинг ўрганиш объекти, вазифалари	21
Фонологик назариялар ва фонологик тасниф методлари	28
Фонологик оппозицияларнинг классификацияси	41
Фонологияда дистрибутив методнинг қўлланилиши	55
Фонотактика	61
Суперсегмент фонологиянинг методлари	63
Чегара сигналлари	68
Морфофонология	69
Адабиётлар	72

Учинчи боб

Грамматика

Грамматиканинг тадқиқот объекти ва вазифалари	73
Морфология	76
Сўзнинг морфологик структураси. Морфемика	76
Сўз туркумларининг классификацияси	79
Синтаксис	81
Синтаксиснинг предмети	81

Синтактик муносабатнинг турлари	83
Синтактик муносабатларни ифодалайдиган асосий воситалар	84
Сўз бирикмаси	86
Гап	86
Гапни актуал бўлакларга ажратиш назарияси	88
Адабиётлар	95

Тўртинчи боб

Лексика ва семантика

Лексикология, семасиология ва лексикографиянинг ўрганиш объекти ва вазифалари	97
Сўзнинг семантик структураси	99
Сўзларнинг маънолари ўртасидаги муносабатлар	104
Номинация назарияси	109
Тилнинг фразеологик состави	112
Адабиётлар	115

Бешинчи боб

Лингвистик тасниф методлари

Қиёсий-тарихий метод	118
Структурал методлар	121
Дистрибутив анализ методи	121
Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи	124
Трансформацион анализ методи	127
Адабиётлар	131

Олтинчи боб

Тилларнинг типологияси

Адабиётлар	177
----------------------	-----

Еттинчи боб

Билингвизм масалалари

Адабиётлар	186
Хотима	186

На узбекском языке

**БАСКАКОВ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ,
САДЫКОВ АБДУАЗИМ САДЫКОВИЧ,
АБДУАЗИЗОВ АБДУЗУХУР АБДУМАДЖИДОВИЧ**
ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Учебник для филологических факультетов
университетов и педагогических институтов,
а также факультетов иностранных языков

Ташкент — «Ўқитувчи» — 1979

Редактор *Х. Фуломова*
Будний редактор *П. А. Бродский*
Техн. редактор *В. Проходова*
Корректор *М. Ҳошимова*

ИБ № 1405

Теришга берилди 11.04. 1979 й. Босишга рухсат этилди 21.12. 1979 й. Формат 84×108¹/₃₂. Литературная гарнитураси. тип. қоғози № 3. Кегли 10, шпонсиз. Юқо ри босма усулида босилди. Шартли б. л. 10,08. Нашр. б. л. 9,53. Тиражи 10000. Зак. № 2242. Баҳоси 70 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 36-79.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинатида теришиб, Тошкент, Навоий кўчаси 30. 1979.

Ташполиграфкомбинат Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, Навои 30.